

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 52

*Проблеми літератури, історії та культури
XIX–XX ст. у сучасному висвітленні*

Ніжин – 2009

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №7 від 02.04.2009 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК
України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
д. філол. н., проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н.М.Арват; д. філол. н., проф. О.Г.Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н.І.Бойко; д. філол. н., проф. З.В.Кирилюк; д. філол. н., проф. О.Г.Ковальчук;
д. філол. н., проф. П.В.Михед; д. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М.К.Бойко; д. політ. н., проф. О.Д.Бойко; д. і. н., проф. А.О.Буравченков;
д.і.н., проф. В.М.Гладилін; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В.М.Даниленко;
д. і. н., проф. В.О.Дятлов; к. і. н., доц. О.Г.Самойленко; к. і. н., доц. Є.М.Страшко;
д. і. н., проф. Л.В.Таран; д. і. н., проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., доц. Г.І.Веселовська; к. мист., доц. Л.О.Дорохіна; д. мист., проф. М.А.Давидов;
к. філос. н., доц. Л.Л.Матвеєва; д. мист., ст. н. співроб. О.С.Найден; д. мист.,
проф. В.І.Рожок; д. мист., проф. В.В.Рубан; д. мист., проф., член-кор. АМН України
Ю.О.Станішевський; д. мист., проф. С.В.Тишко; к. мист., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 52: Проблеми літератури, історії та
культури ХІХ–ХХ ст. у сучасному висвітленні / Відп. ред. і упорядник
Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 227 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009
© Самойленко Г.В.

Начальные истоки творчества Николая Гоголя

Отечественная и зарубежная критика неоднократно ставила вопрос о начальных истоках творчества Николая Гоголя. Накопилось немалое количество работ, в которых ученые по-разному отвечают на него. К сожалению, нежинский период, который освещается во многих исследованиях, все же недостаточно глубоко осмысливается, а иногда, по инерции, и преуменьшается его значение. Но, чтобы понять Гоголя, увидеть его настоящим и открыть первоисточники его творчества, необходимо все же окунуться в нежинский мир, его своеобразную атмосферу.

Гимназия высших наук кн. Безбородько в Нежине, где Гоголь обучался с 1 мая 1821 г. и по 27 июня 1828 г., – уникальное, необычное учебное заведение, в котором 9 лет обучались дворянские юноши, получая в первые три года начальное, в последующие три – среднее и, наконец, в последние три года – высшее образование. Это было гуманитарное учебное заведение, в котором юношам давали энциклопедические знания.

Если сравнивать его с Царскосельским лицеем, который был, по сути, флигелем царского дворца и где его лицеисты вне стен здания находились в среде приближенных ко двору, и их не отпускали даже на каникулы, боясь, что они потеряют за это время приобретенный ими лоск придворного [1], то Нежинская высшая школа была в ином положении. Это было полузакрытое учебное заведение, так как здесь учились не только те гимназисты, которые жили непосредственно в гимназии, но и вольноприходящие, которые жили на квартирах в городе и в нее приходили лишь обучаться.

Следует учитывать и специфику Нежина как города [2]. Только в старой его части он больше напоминал город, ибо на центральных его улицах располагались административные учреждения, многочисленные соборы и храмы, учебные заведения. А немного далее теснились казацкие хаты с садками, огородами, цветниками. Да и Гимназия высших наук была окружена большим Графским парком и Лицейским садом. Это была та среда, которая напоминала Гоголю его родную Васильевку,

Кибинцы, усадьбы своих близких родственников. Особенно тянуло Гоголя район Нежина Магерки, который находился рядом с гимназией и где жили простые казаки и казачки, крестьяне. Его постоянно влекло сюда. Здесь у него было много знакомых. В выходные дни гимназистов отпускали в город. И Гоголь шел на Магерки, встречался со многими интересными молодыми людьми, бывал на свадьбах, храмовых праздниках, рождественских гуляньях и других торжествах. Здесь он увидел и услышал многое такое, что было зафиксировано в его "Книге всякой всячины, или Подручной энциклопедии", которую он начал вести с 1826 года, и в "Вечерах на хуторе близ Диканьки". И это подтверждают его товарищи. Например, А.Артынов вспоминал: "Гоголь имел там много знакомых между крестьянами. Когда у кого из них бывала свадьба или другое что или когда просто выгадывался погодливый, праздничный день, то Гоголь уже непременно был там" [3].

Нежин славился своими ярмарками. Еще при Гоголе в городе проходили три международных ярмарки: Троицкая, Покровская и Всеедная, на которые приезжали купцы из многих стран. Гоголь любил бывать на нежинских ярмарках и базарах. Не знаем, сколько раз он бывал на Сорочинской ярмарке, но в Нежине он трижды в год посещал их, наслаждаясь их шумом и богатством предметов, которые выставлялись для продажи. Поэтому ее описание, данное в повести "Сорочинская ярмарка", напоминает нам нежинскую. У Гоголя никогда не было лишней копейки, но он делал вид, что есть ко всему дело. Он прислушивался на ярмарках и базарах к разговору, иногда вступал в беседу, интересовался хозяйственными вопросами, любил слушать медников, наблюдать за поведением участников ярмарки.

Интересующийся народным творчеством Гоголь как бы впитывал в себя песни и припевки, присказки и яркие выражения. Это был его первый опыт собирания того, что создано народом. Заглянем в его "Книгу всякой всячины..." и мы найдем там записи об "играх и увеселениях малороссиян", "разных малороссийских именах, даваемых при крещении", "малороссийских преданиях, обычаях, обрядах", "малороссийских блюдах и кушаньях" и т.д. Всё это черпалось в нежинском окружении. А сколько таинственных легенд было связано с древним Нежином, часть из которых попала в "Сорочинскую ярмарку", "Вий", "Пропавшую грамоту" и другие повести!

Товарищ по гимназии В.Любич-Романович вспоминал: "Сближение его с людьми простыми... очевидно, давало ему своего рода наслаждение в жизни, удовлетворяло его эстетические потребности и вызывало в

нем поэтическое настроение. Так, по крайней мере, мы это замечали, потому что он после каждого такого нового знакомства где-либо подожду заперлся в своей комнате и заносил на бумагу свои впечатления" [4].

Свой город нежинцы узнают во многих произведениях Гоголя ("Ревизоре", "Мертвых душах", "Как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" и других). Центральная улица города Мостовая с ее торговыми лавками, харчевнями, магазинами и гостиницами воспроизведена в "Мертвых душах". "Попадались почти смытые дождем вывески с кренделями и сапогами, кое-где с нарисованными синими брюками и подписью какого-то Аршавского портного; где магазин с картузами, фуражками и надписью: "Иностранец Василий Федоров"... Кое-где просто на улице стояли столы с орехами, мылом и пряниками, похожими на мыло; где харчевня с нарисованною толстою рыбою и воткнутою в нее вилкою. Чаще же всего заметно было потемневших двуглавых государственных орлов, которые теперь уже заменены лаконичною надписью: "Питейный дом" [5].

А сколько таких зарисовок нежинских уголков, храмов, обывателей, вышедших на эту же деревянную, мощеную улицу, проезжая которую пассажир подпрыгивал то вниз, то вверх, "и необерегшийся ездок приобретал или шишку на затылок, или синее пятно на лоб, или же случалось своими собственными зубами откусить пребольно хвостик собственного языка" (гл. XI "Мертвые души").

А какая знаменитая грязь была в весеннем и осеннем Нежине! "Нежинская грязь ненасытная. Она, как мальстром, втягивает в себя все, что только ей попадает, а не иначе, как после долгой и упорной борьбы, выпускает жертву из своих грязных объятий".

Поэтому можно с уверенностью утверждать, что нежинская городская среда была одним из источников творчества Гоголя.

Будущий знаменитый писатель прожил в Нежине 8 лет, прибыв сюда двенадцатилетним мальчиком, а уехал повзрослевшим девятнадцатилетним юношей. Именно здесь он сформировался как личность со своей гражданской позицией, своими эстетическими вкусами, со своими романтическими мечтами служения Отечеству. Здесь он получил те знания, которые ему пригодились в жизни, ведь после Нежина он нигде больше не учился. И заявление Гоголя в одном из писем о том, что он ничего не взял в гимназии, носит эмоциональный характер студента последнего курса, который ощутил, что, действительно, многое упустил, потерял, и прежде всего баллы, которые играли большую роль в определении гражданского чина. Но это еще не свидетельствует о том,

что школа ему ничего не дала. Ведь достаточные знания получили другие гимназисты, в частности П.Редкин, В.Тарновский, В.Любич-Романович, К.Базили и другие, получившие звание кандидата и чин 12 класса.

Конечно, нельзя идеализировать жизнь в гимназии и постановку образования в ней. Здесь была и схоластика, и ограниченность программного материала, и узаконенное требование читать курсы лишь по утвержденным учебникам. Но в учебном заведении работало немало довольно образованных для того времени профессоров, в частности И.С.Орлай, Н.Г.Белоусов, К.В.Шапалинский, Ф.И.Зингер, И.Я.Ландражин, Н.Ф.Соловьев, С.М.Андрущенко, которые знали не только свой предмет, те положения, которые требовала программа и предлагали учебники, но и демонстрировали свои знания, идущие далеко за их пределы, добываясь от своих воспитанников понимания изучаемого материала.

Профессора немецкой словесности Ф.И.Зингер, французской – И.Я.Ландражин, латинской – С.М.Андрущенко на своих занятиях знакомили студентов по первоисточникам с произведениями Горация, Вергилия, Лукреция, Гете, Шиллера, Вольтера, Гельвеция, Монтескье, Руссо и других авторов, предлагали переводить некоторые их сочинения. Таким образом, студенты знакомились с лучшими творениями европейских художников слова. Во время "дела о вольнодумстве" их будут обвинять в распространении свободомыслия среди учащейся молодежи. Гоголь был одним из немногих, которые встали на защиту своих любимых преподавателей.

Лекции проф. Н.Г.Белоусова, занятия по словесности Ф.И.Зингера и И.Я.Ландражина, произведения прогрессивных европейских философов и писателей способствовали формированию в Гоголе тех черт личности, которые были направлены на служение Отечеству, понимаемого еще в романтической окраске, на борьбу против человеческих пороков.

Знание истории, права, всемирной литературы, которая читалась вместе с иностранными языками, искусства помогали студентам, и Гоголю в том числе, определить свою позицию в отношении событий общественной жизни, художественных явлений. Преподаватели побуждали в своих учениках тягу к знаниям, новому, развивали их творческие возможности, закладывали хорошую основу для раскрытия дарований воспитанников.

Именно в Нежине Гоголь пробует себя и в литературе. И как бы мы ныне критически не относились к преподаванию проф. П.И.Никольским русской словесности, но именно он на своих занятиях побуждал студентов заниматься литературным творчеством. Поэтому нельзя не согласиться с

соучеником Гоголя Н.Кукольниковом, в будущем известным писателем, который отмечал: "Несмотря на то, что в литературе и философии он был решительный старовер, нам собственно оказал он много пользы своею доступностью, добросердечностью, наконец, самою оппозицией современным эстетическим направлениям. Он спорил с нами, что называется, до слез; заставлял нас насильно восхищаться Ломоносовым и Херасковым, даже Сумароковым; преподавал ex cathedra важность и значение эпопеи древних форм, а байроновские поэмы тех времен называл велегласно побасенками" [6].

Стремление П.И.Никольского заставить студентов писать произведения различных жанров дали свои результаты. Каждый из них, в том числе и Гоголь, попробовал свои силы в написании басен, од, элегий, баллад, посланий и т.п. А это развивало общие литературные интересы гимназистов, способствовало выявлению их таланта. В процессе этой работы накопилось немало произведений, в которые были опубликованы в рукописных журналах и альманахах, которые выпускали студенты. Это с охотой и заинтересованностью делал и Гоголь. Известно, что он издавал альманахи "Звезда", "Северная заря", "Литературное эхо". Один из свидетелей этого литературного движения вспоминал: "Гоголь хлопотал изо всех сил, чтоб придать своему изданию наружность печатной книги, и просиживал ночи, зарисовывая заглавный листок, на котором красовалось название журнала: "Звезда". Все это делалось, разумеется, украдкой от товарищей, которые не прежде должны были узнать содержание книжки, как по ее выходе из редакции. Наконец первого числа месяца книжка журнала выходила в свет. Издатель брал иногда на себя труд читать вслух свои и чужие статьи. Все внимало и восхищалось" [7].

Сохранилось немало произведений товарищей Гоголя по гимназии, которые после ее окончания продолжили заниматься литературным делом: Н.Кукольника, В.Любич-Романовича, Н.Прокоповича, Н.Билевича, Е.Гребенки и других.

Известны и нежинские произведения Гоголя. Это акrostих на гимназиста Ф.Бородина, эпиграммы на Т.Пащенко и М. фон Риттера, надзирателя Зельднера и другие, стихотворение "Новоселье", "Италия", элегия "Непогода", баллада "Две рыбки", поэма "Россия под игом татар", повесть "Братья Твердиславичи", стихотворная трагедия "Разбойники", романтическая поэма "Ганц Кюхельгарген" и др.

Уже в Нежине было отмечено тяготение Гоголя к юмористическим, сатирическим зарисовкам. Об этом свидетельствуют некоторые его письма, эпиграммы, знаменитая повесть "Нечто о Нежине, или Дуракам

закон не писан", которая, к сожалению, была уничтожена автором и ее историко-бытовая основа нами воспроизведена в книге "Николай Гоголь и Нежин" (2008).

С.Глебов, передавая воспоминания В.Любича-Романовича, подчеркивал: "Гоголь всегда побивал рекорды своим неподдельным юмором... Его сатира была неистощима потому, что она бралась им прямо из жизни, из той именно среды, из которой он вышел сам... Но у других учеников лица, по преимуществу аристократов, не знавших жизни вообще, выходило все бледно, не сочно, мало юмористично, и это роняло их во мнении Гоголя, и он смеялся над ними в своей сатире еще ядовитее, острее и образнее... Красота его языка обнаруживалась перед нами не в изящной форме литературного творчества, которого не было у него в то время, но в образности речи, перемешанной русскими словами с малорусскими. Над этой-то смесью двух наречий, нам не известных дотопе в отечественной литературе, мы и смеялись до упаду..." [8].

К этому можно добавить и замечание Г.Шапошникова: "Его веселые и смешные рассказы, его шутки и самые штуки, всегда умные и острые, без которых не мог он жить, до того были комичны, что теперь не могу вспомнить об них без смеха и удовольствия" [9].

Раннее творчество Гоголя, как видим, развивалось в тесной взаимосвязи с теми основными процессами учебной и внеаудиторной работы, которые проходили в гимназии. Внешнее влияние на творчество Гоголя, как и других гимназистов, носило индивидуальный характер. Это была уже эпоха Пушкина, время романтизма, поэтому гимназисты, и Гоголь в их числе, невольно находились под влиянием великого поэта.

Занятие словесностью, сочинение оригинальных произведений, издание литературных альманахов – это тоже заметные ручейки творческих истоков Гоголя.

В гимназии развивается еще одна грань таланта Гоголя – увлечение театром. Директор гимназии И.С.Орлай добился у царя разрешения на организацию студенческого аматорского театра, который был единственным в Украине в гражданских учебных заведениях. Душой театра был Гоголь. Он был здесь и режиссером, и актером, и постановщиком, и декоратором. Все женские роли играли ребята. Ставили пьесы русских и зарубежных драматургов: Д.Фонвизина "Недоросль", И.Крылова "Урок дочкам", В.Озерова "Эдип с Афинах", А.Коцюбу "Бедность и благородство души" и др. По свидетельствам соучеников, у Гоголя был необыкновенный актерский талант. Особенно поразил он как исполнитель роли Простаковой в "Недоросле" Д.Фонвизина. Т.Пашенко писал: "Все мы

думали тогда, что Гоголь поступит на сцену, потому что у него был громадный сценический талант и все данные для игры на сцене: мимика, гримировка, переменный голос и полнейшее перерождение в роли, какие он играл. Думается, что Гоголь затмил бы и знаменитых комиков-артистов, если бы вступил на сцену" [10]. На это указывал и друг Гоголя А.Данилевский: "Он был превосходный актер. Если бы он поступил на сцену, он был бы Щепкиным". Мастерство Гоголя, начинающего актера, состояло в том, что он мог даже самую маленькую роль сделать заметной.

Связь Гоголя с театром способствовала его тяготению не только к театральному искусству, но и драматургии, материалу для сцены. Как свидетельствуют соученики Гоголя, он вместе со своим другом Н.Прокоповичем сочиняли сценки из малороссийской жизни и разыгрывали на сцене. Е.Гребенка под влиянием театральных постановок и, в частности, Д.Фонвизина "Недоросль" написал пьесу "Не в свои сани не садись".

Некоторые исследователи к первым опытам игры Гоголя-актера относят различные проказы, шутки, которые отличались остроумием и изобретательностью. А.Коялович все эти шутки и шалости называет простейшей формой подражания, которую "можно назвать зародышем высших форм драматического искусства" [11]. Но возникает вопрос: кому и чему подражал Гоголь? Ответа здесь нет, ибо Гоголь не подражал, а сам творил жизненную мизансцену в зависимости от обстоятельств, участников события, которые могли спровоцировать или подготовить к самовыражению Гоголя-актера.

Прав учитель латинского языка И.Г.Кулжинский, который, вспоминая постановку "Недоросля" Д.Фонвизина на нежинской сцене и игру в ней Гоголя, заявлял: "Хохотали до слез и не подозревали, что эта Простакова уже, может быть, обдумывала своего "Ревизора" [12]. Да, действительно, в Нежине формировались первые подходы к созданию шедевров русской драматургии.

Перелистав отдельные страницы биографии Гоголя нежинского периода, можем с уверенностью утверждать, что именно в Нежине находятся те начальные истоки творчества писателя, которые, соединившись воедино, представили миру оригинального художника. В Нежине родился Гоголь как будущий писатель. Те впечатления о городе, о его богатой церковной архитектуре и монументальной живописи, о его ярмарках, о жителях-греках и евреях, жизнерадостных и веселых казаках и казачках из Магерок с их своеобразным поэтическим языком и многое другое питали его творчество. Поэтому без глубокого знания жизни Гоголя нежинского

периода нельзя до конца понять и процесс работы писателя над произведениями, созданными как в первые годы после окончания гимназии ("Вечера на хуторе близ Диканьки", "Миргород" и др.), так и в последующие. Уже неоднократно указывалось, что детские и юношеские впечатления нежинского периода, обычаи и традиции города, его легенды нашли отражение и в "Ревизоре", и в "Мертвых душах", и в "Вие", и в "Гетмане", и в других произведениях.

Город Нежин, в котором прошла юность Гоголя, подпитывал его творческое воображение интересными жизненными деталями, которые обростали запоминающимися сценами и образами, привлекающими внимание читателей.

Размышляя над истоками творчества Гоголя на первом этапе становления его творчества, мы убеждены, что они ведут к Нежину. И чем глубже будет исследован нежинский период жизни Гоголя, тем явственней проявятся истоки его творчества.

Литература

1. Пляшко Л.А. Город, писатель, время. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 71.
2. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Ніжинська вища школа: Сторінки історії. – Ніжин, 2005; Самойленко Г.В. Николай Гоголь и Нежин. – Нежин, 2008.
3. Артынов Н.Ю. Из воспоминания // Русский архив. – 1877. – Кн. 3. – С. 191.
4. Любич-Романович В.И. Гоголь в Нежинском лицее // Исторический вестник. – 1902. – Т. 87, №2. – С. 55.
5. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худ. литература, 1976–1979. – Т. 5. – С. 11.
6. Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородко. – СПб., 1881. – С. 294.
7. Гоголь Николай Васильевич. Его жизнь и сочинения. – М., 1910. – С. 21.
8. Глебов С. Воспоминание о Гоголе // Русская старина. – 1910. – №1. – С. 67–68.
9. Иофанов Д. Детские и юношеские годы Н.В.Гоголя. – К., 1951. – С. 158.
10. Пашенко Т.Г. по записи В.Пашкова // Берег. – 1880. – №268; То же: Гоголь в воспоминаниях современников. – М., 1952. – С. 44–45.
11. Коялович А. Детство и юность Гоголя // Московский сборник / Под ред. Сергея Шарапова. – М., 1887. – С. 226.
12. Кулжинский И.Г. Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – Т. 21. – Кн. 1. – Смесь. – С. 6.

**Женщина в повести Н.В.Гоголя
"Тарас Бульба"**

Широко известному произведению Н.В.Гоголя "Тарас Бульба" посвящена большая литература. Эту повесть обязательно рассматривают в общих обзорах творчества Н.В.Гоголя [1], ей посвящены и специальные работы, как, например, исследования В.Г.Казарина, В.Ш.Кривоноса [2]. Мы обратимся к более узкому вопросу, связанному с ролью женщины в решении сюжетных проблем. Главное действующее лицо в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба" представлено как типичный герой своего времени: запорожский козак, сильный духом и телом, внушительный, хозяин, не бедный (имеет хутора, стада), прирожденный воин, считающий своим пожизненным долгом защищать Запорожскую Сечь (от поляков, татар) и поэтому постоянно "быть в войне". В литературоведении об образе Тараса Бульбы стойко держится мнение, что это героическая личность, живущая одной патриотической идеей – охранять Запорожскую Сечь. Тихое, мирное существование Запорожской Сечи он считает временным, это ему не по душе, и он разворачивает агитацию за какой-либо очередной поход против турков или поляков.

Привезя своих сыновей на Сечь (после окончания бursы), Тарас разворачивает агитацию за поход против поляков или турков и только лишь для того, чтобы показать сыновьям, что такое война, чтобы они проявили себя в бою. Важен в этом отношении его разговор с куренным атаманом, который объяснял Тарасу, что козаки заключили мирный договор с султаном и что нарушать его не положено. "Военное рвение" Тараса шло вразрез с "международной" политикой Сечи, и это характеризует Тараса не с положительной стороны, так как он, стремясь дать боевое крещение сыновьям, идет вразрез с политической стороной отношений Сечи с Турцией.

Запорожская Сечь представляла собой нечто вроде особой республики со своими нравами. Прежде всего это была сугубо мужская республика, в которой не было места женщине. На Сечи было утверждено общее мнение, что женщина – низшее существо, ее презирали, появление женщины на Сечи было позором для того, кто ее приводил, даже распространенное среди козаков слово "баба", отнесенное к мужчине, выражало отрицательную оценку.

Так, это типичное отношение проявилось в разговоре козаков: "Нам нужно только прогнать кошевого, потому что он баба, а нам нужен человек в кошевые" [3]. Тарас, увидев ночью Андрия с татаркой, которую послала к нему панночка, узнавшая его (со стены, окружающей обложенный козаками город), говорит: "С тобой баба! Ей, отдеру тебя, вставши, на все бока! Не доведут тебя бабы к добру!" Андрий стоял ни жив, ни мертв".

Судя по тому, что жена не видела Тараса по несколько лет ("бывал три дня дома, а потом пропадал на несколько лет"), он не нуждался ни в жене, ни в семье. Таков был образ жизни, сложившийся в этой безжизненной козацкой республике: его наполняли неизменное бражничество и военные походы. Может ли женщина быть счастливой в таких условиях жизни и при таком муже-герое, как Тарас? Естественно, нет. Тем более, что когда он через несколько лет приходил домой, он не уделял ей ожидаемого внимания, более того – бил, напившись по привычке. Его семья – Запорожская Сечь, его жизнь – в чередовании военных походов и бражничества. И только к этой жизни, которую он вел и которую знал, он мог приобщить своих сыновей, молодых, свежих, "ученых". Естественно, при виде сыновей, только что выпущенных из бурсы, он захотел как можно скорее отправить их на Сечь и поехать с ними вместе. Привыкнув командовать на Сечи, он командует и дома, а бедная жена вынуждена все сносить терпеливо и покорно.

Автор сочувствует жене Бульбы, ибо она не видела от него ни любви, ни ласки; он, грубый мужик-запорожец, возможно, и не знал иного обращения с женщиной. Авторское повествование о ней проникнуто печалью, и эта минорная "нота", пропитанная грустью, жалостью и душевной болью, трогает читателя: "Одна бедная мать не спала. Она приникла к изголовью дорогих сыновей своих, лежавших рядом; она расчесывала гребнем их молодые ... кудри... Она глядела на них вся, глядела всеми чувствами... Она вскормила их..., она взрастила, взлелеяла их – и только миг видит перед собою..." (с. 36). В этом описании последней ночи сыновей в родном доме, последней встречи матери с сыновьями после нескольких лет разлуки (когда они учились в бурсе) столько грусти, душевной боли, что читатель, вслед за автором, сочувствует матери, жалеет ее. Вся жизнь ее, пока они учились, была ожиданием, теперь к этому ожиданию прибавляются тревога и боязнь за них (ведь их везут на Сечь, в военное гнездо).

Тарас не только хозяин на своем хуторе, он определяет и судьбы членов своей семьи: жены, сыновей. Какова же ее судьба при таком муже и отце ее детей, если муж видит цель своей жизни в войне, к которой

стремится приобщить и своих сыновей, какова судьба жены? Она остается одинокой почти всю жизнь, ибо Тарас забирает с собой своих сыновей, забирает навсегда. Никто из троих мужчин не возвратился домой.

Показанная Гоголем женская судьба оставляет чувство грусти и сожаления. Жена представлена в состоянии вечного одиночества и ожидания. Что она видела от Тараса? Краткую любовь, и то не искреннюю ("из милости оказываемые ласки"), пренебрежение со стороны мужа, отношение не как к хозяйке дома, а как к работнице ("тащи, давай скорее..."). Первые авторские определения жены сразу вызывают сочувствие ("бледная, худощавая и добрая мать их") (с. 30). Они создают образ немолодой женщины, не совсем здоровой (бледная) и покорной. Как бы по контрасту с ней представлены прислужницы ("две красивые девки в червонных монистах соблюли свой женский обычай: вскрикнуть и броситься опрометью, увидевши мужчину, и потом долго закрываться от стыда рукавом" (с. 30). Отмеченный автором параллелизм (жена – девка) вызывает у читателя сочувствие жене.

Пренебрежительное отношение Бульбы к жене проявилось и в решении быстрее уехать на Сечь с сыновьями: "Я с вами поеду... Какого дьявола мне здесь ждать? Чтобы я стал гречкосеем, домоводом... да бабиться с женой? Да пропади она, я козак!" (с. 33).

Авторское сочувственное отношение к жене Бульбы выражается в комментариях к грубым хозяйским репликам Тараса: "бедная старушка", "бедная мать" (с. 36). Ее переживания и душевное состояние перед разлукой с сыновьями автор описывает сочувственно, мягко, в грустной тональности.

Рассказ о ее жизни с Бульбой также окрашен грустным лирическим тоном. Это еще более подчеркивается в синтаксической структуре микротекста – единоначалием всех предложений: "Одна бедная мать не спала. Она приникла к изголовью дорогих сыновей своих, лежавших рядом, она расчесывала гребнем их молодые, небрежно всклооченные кудри и смачивала их слезами; она глядела на них вся, глядела всеми чувствами, вся превратилась в одно зрение и не могла наглядеться" (с. 36).

Рассказ о ее жизни с Бульбой также звучит минорно. – "Она была жалка... Она минуту только жила любовью... Она видела мужа в год 2–3 дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуху. Она терпела оскорбления... Она была какое-то странное существо. Она с жаром, слезами вилась над детьми..." (с. 36–37). Весь этот лирический фрагмент

пропитан грустью и сочувствием к практически никому не интересной женщине, которую властелин-муж забросил и превратил в покорное одинокое существо.

Она добросовестно выполняла все свои обязанности (как хозяйка дома), в чем и состояла ее жизнь без любви, без ласки, без мужского внимания и абсолютно без заботы о ней.

Автор сочувствует матери, это четко ощущается по ритму данного фрагмента текста: монотонно-образный ритм с подъемом и спадом.

Автор называет Тараса "суровым прельстителем", который только использовал ее в замкнутом домашнем мирке и всегда покидал для бражничества и войны. Минорная партия матери в этом контексте наполнена эмоционально окрашенной лексикой, в которой на каждом шагу ощущается сочувствие ("бедная мать", "бедная старушка", "безмолвная сила ее горести", "со слезами на глазах", "она не смела говорить", "она терпела оскорбления"...).

Особенно выразительно ее горе при расставании с сыновьями, проявившееся в последний миг, в момент отъезда, когда она остро ощутила, что это – разлука навсегда.

Последняя команда Тараса: "Живее, стара, готовь нам есть: путь лежит великий!" (с. 38) подчеркивает ее "служебную" функцию в семье. "Бедная старушка уныло поплелась в хату" (с. 39). Наиболее остро горе матери проявилось в момент их отъезда. Этот эпизод представлен в контрасте двух сторон: горе матери и спокойное рассудочное действие козаков: "...сыны сели на коней... Она кинулась к меньшому... схватила его за стремя, прильнула к седлу его и с отчаянием в глазах не выпускала его из рук своих. Два дюжих козака взяли ее бережно и унесли в хату. Но когда они выехали за ворота, она со всею легкостью дикой козы, несообразной ее летам, выбежала за ворота, с непостижимой силой остановила лошадь и обняла одного из сыновей с какою-то помешанною, бесчувственной горячностью – ее опять унесли" (с. 39). В данном отрывке очень показателен контраст отчаянного горя матери и спокойного действия козаков. Это противопоставление весьма выразительно как в лексическом, так и эмоциональном плане (подъем – спад). О матери: "с помешанной, бесчувственной горячностью", "с отчаянием в глазах", "непостижимая сила"; о козаках: "взяли бережно и унесли", "ее опять унесли". Неудивительно, что эта сцена тронула не только сыновей, но и Бульбу, ибо автор пишет: "Все всадники ехали молчаливо" (с. 40). Но вместе с тем молчание и грусть Тараса были связаны более с мыслями о

товарищах на Сечи: "Он вычислял, кого он встретит на Сечи, какие перемерли, какие живут" (с. 40).

Больше о матери Гоголь не пишет, но читатель сам предвидит ее дальнейшую жизнь: воспоминания, слезы, горечь. Этот образ не может не тронуть читателя, он сочувствует матери, которая обречена доживать в тоскливом, иссушающем душу одиночестве.

Эта женская судьба, отнесенная по сюжету к далекому прошлому, к сожалению, не редкость.

Стиль изложения этого сюжета показывает, что автор сочувствует женщине, которая, неся семейное бремя, живет без любви и внимания. Признавая и воспевая героизм и патриотизм Тараса, автор сожалеет о подобных семейных ситуациях. О женщине жене и матери он пишет с сочувствием и теплом, внушая читателю сожаление о столь печальной судьбе жены при муже-воине, преданном прежде всего козачеству, долгу и, добавим, бражничеству.

В этой же повести представлен и другой сюжет, связанный с женщиной иного типа: молодой, прекрасной, ради которой мужчина готов на все. Это ситуация "Андрей и прекрасная полячка". Гоголь пишет, что Андрей отличается от Остапа большей чувствительностью, "имел чувства несколько живее и как-то более развитые", умел увертываться от наказаний, что "душа его была доступна и другим чувствам" (с. 42), "был изобретательнее брата" (с. 42). В нем живо вспыхнула потребность любви еще в 18 лет, и его мечтам часто представлялась женщина. Становясь взрослее, он реже предводительствовал различным ватагам, больше бродил по улицам города, искал тихие закоулки и мечтал о женщине. Случай свел его с прекрасной полячкой, в которую он влюбился. Гоголь описывает их знакомство, связанное с комичным уличным приключением. Но никакого продолжения это знакомство не имело, хотя Андрей часто вспоминал прекрасную полячку, дочь польского воеводы.

Авторское описание первой встречи Андрия и полячки представлено так живо и тепло, с юмором и сочувствием, что читатель воспринимает этот факт из биографии юноши с улыбкой. Вторая же встреча, решившая судьбу юноши, произошла в драматической ситуации двух враждебных сил. Автор описывает красоту прекрасной полячки в восторженном, романтическом стиле, подчеркивая ее воздействие на Андрия: "Она потупила свои очи; прекрасными снежными полукружьями надвинулись на них веки, окраенные длинными, как стрелы, ресницами. Наклонилось все чудесное лицо ее, и тонкий румянец оттенял его снизу..." (с. 83) и т.д.

Ко всей этой красоте присоединился ее голос с благодарственными словами, и, естественно, мягкое сердце юноши мгновенно всколыхнулось. Автор пишет, что Андрий глядел на нее "с неизъяснимым наслаждением" (с. 84). Ее красота и горячая благодарственная речь – все это всколыхнуло сердце Андрия, и пропал козак!

Сравнивая полячку в первую встречу, когда Андрий был бурсаком, и эту вторую, когда Андрий – уже красавец-воин, автор пишет: "Тогда было в ней нечто неоконченное, недовершенное, теперь это было произведение, которому художник дал последний удар кисти. Та была прелестная ветреная девушка, эта была красавица – женщина во всей развившейся красоте своей. Полное чувство выражалось в ее поднятых глазах, не отрывки, не намеки на чувство, но само чувство... Грудь, шея, плечи заключились в те прекрасные границы, которые назначены вполне развивавшейся красоте..." (с. 82). "Податливое на женскую красоту сердце Андрия", как знал Тарас, встрепенулось. "И ощутил Андрий в своей душе благоговейную боязнь и стал недвижим перед нею" (с. 83). Такое подробное описание женской красоты и ее воздействия на чувствительное сердце юноши обосновывает выбор Андрия, и читатель понимает, что иначе не могло быть, выбор Андрия был продиктован его сердцем и душой.

Эта вторая встреча Андрия с полячкой произошла уже в осажденном козаками городе, в стане врага. В душе Андрия вспыхнуло с новой силой уснувшее было чувство, и поскольку полячка была инициатором их встречи и подготовлена к ней, она приняла Андрия благосклонно, как зависящая от него пленница. В душе Андрия проснулась уже прошедшая было любовь, он готов для любимой сделать что угодно. Он не только принес хлеба голодающей полячке, но и остался в осажденном городе при своей любимой и был объявлен ее женихом, став при этом противником запорожцев.

Столкнулись две жизненно важных ситуации: любовь к женщине из круга противника и гражданский долг. Молодой и влюбленный Андрий выбрал первое, старый вояка Тарас – второе. В краткой их встрече на поле боя Андрий молчаливо признал свое предательство, но не отрекся от любви и ничего не просил, и отец убил сына. Эта страшная трагедия заставляет читателя задуматься, и он понимает: иначе не могло быть, он жалеет молодого, которому пришлось так дорого заплатить за короткое счастье любви.

В этом сюжете морально восторжествовала любовь к женщине, которая даже ничего не могла знать о таком приговоре ее любимому, она

будет думать, что он погиб в бою от руки своих же запорожцев, и только. А что останется в душе Тараса? Ведь он, в сущности, не знал любви к женщине, он останется с мыслью, что поступил правильно, хотя в глубине души будет сожалеть о сыне и проклинать полячку.

Сочувствуя Андрию, читатель может задуматься над его предательством. Авторское подробное описание красоты молодой женщины мотивирует выбор Андрия. В порыве чувств Андрий излил ей свой восторг, готовность защитить ее, свою преданность ей. Он даже забыл, что они враги ("находятся по разные стороны баррикад"). Но полячка этого не забыла, напротив, она напомнила ему, что они в данный момент враги. Однако у Андрия чувство было выше разума: "Что мне отец, товарищи, отчизна! Так если уже так, так вот что: нет у меня никого!" (с. 87). И полилась его горячая речь с отречением от товарищей и отчизны: "Отчизна для меня – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку!" (с. 87). Так же горячо, в порыве чувств полячка "кинулась ему на шею, обхватила ее снегоподобными чудными руками и зарыдала" (с. 87). Судьба Андрия решилась, тем более что военные события требовали скорейшего практического исхода этой встречи.

И читатель понимает предательство Андрия, но понимает основы этого поступка. В целом же этот эпизод показывает непреодолимые возможности воздействия женской красоты, непобедимую (в данном случае) силу женщины и слабость мужчины перед нею. Обратимся к тексту.

Встреча отца и сына в бою и самосуд Тараса: "Впереди других понесся витязь всех бойчее и красивее. Так и летели черные волосы из-под медной его шапки; вился завязанный на руке дорогой шарф, шитый руками первой красавицы. Так и оторопел Тарас, когда увидел, что это был Андрий. А он между тем, объятый пылом и жаром битвы, жадный заслужить повязанный на руку подарок, понесся, как молодой борзой пес, красивейший, быстрейший и молодой всех в стае... Остановился старый Тарас и глядел на то, как он чистил перед собою дорогу, разгоняя, рубил и сыпал удары направо и налево... Андрий не различал, кто перед ним был, свои или чужие какие... Ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные, длинные кудри и подобную речному лебедю грудь, снежную шею, и плечи, и все, что создано для безумных поцелуев" (с. 120); "разогнался на коне Андрий..., как вдруг чья-то сильная рука схватила за повод его коня. Оглянулся Андрий: перед ним Тарас!

Затрясся он всем телом и вдруг стал бледен... Видел он перед собою одного только страшного отца" (с. 120).

Автор показывает, как может влиять на человека горячая влюбленность, доводящая до безумных поступков ("рубил всех не глядя...").

Любовь к женщине может толкать на подвиг и на преступление. Здесь показано второе. В этом сила слабой женщины. Женщина может вдохновить на подвиг и на предательство. В понимании Андрия его предательство по отношению к козакам было подвигом по отношению к полякам.

В заключение можно сказать, что Гоголь понимал силу женского влияния на мужчин. В то же время он понимал и обратное частое явление, когда сильный духом мужчина поработщает женщину, превращая ее в домашний механизм.

В повести "Тарас Бульба" представлена в целом двусторонняя картина жизни, где женщину подавляют и где женщину возносят. Женщина не просто член семьи. Она может стать двигателем событий. А Тарас Бульба, наш герой, – односторонняя личность, и хотя в военной ситуации, в борьбе, он действительно герой, но как человек он подавляет женщину-мать, он не ценит мать своих детей, ему нужны лишь дети-воины. И это принижает его как личность.

Литература

1. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – М., 1956.
2. Машинский С.И. Художественный мир Гоголя. – М., 1971.
3. Казарин В.П. Повесть Гоголя "Тарас Бульба". Вопросы творческой истории. В.Ш.Кривонос. Тарас и Андрий в повести "Тарас Бульба" Гоголя // Вторые гоголевские чтения "Гоголь и мировая культура": Сб. докладов. – М., 2003. – С. 74–88.
4. Гоголь Н.В. Тарас Бульба // Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Правда, 1984. – Т. 2. – Далее цитируем по этому изданию.

А.И.Николаенко

Последние встречи Гоголя и Кукольника

Встречи эти состоялись в марте 1850 года.

Н.Кукольник к тому времени был статским советником, чиновником по особым поручениям Военного министра, и выполнял поручение Николая I, готовя мероприятия для развития угледобывающей промышленности в России. По вопросам для проведения испытаний отечественного антра-

цита Н.Кукольник приехал в Москву. Гоголь в это время жил в Москве у Никитских ворот, в доме Талызиной у генерала Толстого.

Кукольник в этот период еще не переехал в Таганрог, но и практически уже и не жил в Петербурге. Служба его была связана с длительными поездками, в ходе которых он познакомился практически со всей европейской частью России. В описываемый период (1850 год) рабочее место его находилось при штабе Войска Донского.

В этот раз в Москву Кукольник приехал в понедельник 13 марта 1850 г. Встретаться с Гоголем он не планировал. У него пребывание в Москве было расписано буквально по часам, и свободных дней не было. Но именно в этот самый приезд к нему обратился Гоголь по поводу встречи. На этот факт обратили внимание исследователи еще в 1903 году. И.Кубасов [10, с. 523–536] в "Русском энциклопедическом словаре" записал следующее: "Товарищ его по гимназии Гоголь сторонился его и только в последние свои годы, как видно из неизданного дневника, бывал несколько раз у своего прежнего одноклассника".

Я долго не мог разыскать сведения об этих встречах. Благодаря советам Ю.В.Манна (Москва) и гоголеведа О.К.Супронюк (Киев) мне стало известно, где рассказывалось об этом.

Записи о встрече имеются в записных книжках Гоголя и Кукольника. Они очень кратки. Первая записная книжка Гоголя, охватывающая 1841–1842 годы, опубликована Н.Тихомировым в журнале "Царь-Колокол" (вып. III) в 1892 году. В действительности, как выяснилось, эти записи охватывают года до 1844 включительно и касаются времени завершения работы над первым томом "Мертвых душ". Другая записная книжка была опубликована тем же Тихомировым в том же томе в выдержках. Она охватывает записи, как установили гоголеведы, относящиеся в 1845–1847 годам и далее. Исследования показали, что эта книжка не всегда заполнялась в одинаковой последовательности. Гоголь вел практически ее до самых последних дней жизни [3, с. 425–428].

Записные книжки Гоголя опубликованы в 1952 году. Из комментария к ним следует, что книжки были опубликованы "по автографу" без сокращения. Запись о приезде Кукольника в Москву у Гоголя не датирована и выглядит так: "Кукольник против Семеновских казарм в Гороховой улице рядом с Моск<овскими> казарм<ами> в доме Демидова.

Боткин у князя Вяземского" [3, с. 371].

По существу Н.Гоголь записал только адрес – и больше ничего. Но некоторые детали этой записи можно уточнить из записной книжки Кукольника. Его записные книжки сегодня хранятся в отделе рукописей

Пушкинского дома. Они охватывают года с 1830 по 1868. Сохранившиеся другие записи, относящиеся к 1830–1842 годам, по существу не являются автографами Кукольника и представляют автографы его племянника А.Пузыревского, а также переписчика. Они представляют копии, сделанные Пузыревским с материалов Кукольника, переданные им в журнал "Баян" для публикации "Дневника" Кукольника.

Имеются сведения, что подлинные автографы дневниковых записей Н.В.Кукольника за период 1830–1842 годов были приобретены в 1893 году в Таганроге у частного торговца, возможно, племянника второго мужа вдовы Кукольника. Покупателем их был украинский писатель Н.К.Вороной, учившийся в это время в Ростове-на-Дону. В 1937 году эти автографы попали от Полторацкого, приятеля Вороного, взявшего их почитать, в руки НКВД УССР, где, возможно, находятся и сейчас [14]. Вторая часть сохранившихся записных книжек Кукольника (в количестве 12 наименований) представляет отдельные поступления, и охватывает события 1848–1854 годов. Записи о встрече с Гоголем содержатся во второй части собрания записных книжек [5].

Сохранившиеся записные книжки Кукольника практически не исследованы и не опубликованы. Из них опубликованы только записи по делу Салтыкова-Щедрина (Литературное наследство. – 1934. – Т. 13–14. – С. 488–489) и записки по либретто IV акта оперы "Иван Сусанин" (Дело. – 1886. – №7 (ноябрь). – С. 98–100). О встречах Гоголя и Кукольника коротенькую статью напечатал в 1954 году В.В.Данилов [4, с. 385–386].

Записные книжки Н.Кукольника представляют собой небольшой блокнотик размером 105x155 мм. Левые страницы книжки разграфлены на несколько частей (в данном случае, касаясь записей о Гоголе, – на шесть частей). Две части заняты записями расходов и доходов; в левой средней части приведены записи лиц, у которых в течение дня был Кукольник; в правой средней – запись лиц, посетивших Кукольника, а в левой нижней части – имена и фамилии адресатов; правая нижняя часть имела назначение "к исполнению". Именно такое построение имеет книжка, содержащая записи о встречах Кукольника с Гоголем. Другие книжки имеют некоторые отличия. В верхней левой части указывается дата, иногда делается запись о погоде. Книжка также иногда заканчивается "меморандумом", который подводит итог записям, помещенным в книжках. Меморандумы носят обобщающий характер переговоров, которые состоялись во время встреч, и рассуждения самого Кукольника. Но в книжке, касающейся встреч с Гоголем, такого меморандума нет. На отдельных записных книжках имеются записи типа "В письма к потомкам",

что можно рассматривать как факт свободного обращения с записями Кукольника его потомками.

Первая запись в записной книжке Кукольника гласит: "13 марта 1850 года". В графе "К исполнению" записано "Гоголь на Никитском Буль<варе> в доме Талызина". Видимо, запись Гоголя с адресом Кукольника, о которой шла речь выше, надо датировать тоже 13 марта. Следующая запись – 15 марта 1850 года в правой средней части записано "Гоголь, вв.", что надо понимать: вечером 15 марта Гоголь посетил Кукольника.

В дальнейшем еще состоялось три встречи. 16 и 20 марта в графе "К исполнению" у Кукольника записан "Гоголь", что надо понимать: в эти дни Кукольник собирался посетить Гоголя. Отметок о том, что такие встречи не состоялись, у Кукольника нет.

Последняя запись, где упоминается Гоголь, относится к воскресенью 25 марта. Она прямо указывает, что встреча состоялась "у Гоголя". 8 марта Кукольник уехал из Москвы по делам службы.

У Гоголя в записной книжке никаких записей по поводу этих встреч нет. Правда, имеется одна не совсем понятная запись

"К (неразб.) о том, что вопросы еще раздаются редко, и нет возможности посредством литературы; о том, что следует многосторонне изучать не в мемуарах, но во всеобщих, сжатых историях.

Не отдаляться от буквального ясного значения" [3, с. 386].

Кукольник по делам службы постоянно находился в разъездах и посетил почти всю южную европейскую часть России. Но он продолжал работать как писатель, следил за творчеством молодых. Однако в своих публикациях относительно Гоголя он был сдержан. И тем не менее еще в 1846 году в своем "Еженедельнике" в журнале "Иллюстрация" он высказал довольно ясно свое отношение к тому, что Булгарин назвал "натуральной школой", которую представлял, по мнению молодых литераторов, Н.Гоголь "Ревизором" и своими "Мертвыми душами". Здесь Кукольник довольно определенно высказался о "натуральной школе". "В литературе нашей, – писал Н.Кукольник, – не одобряя исключительного направления ее новой школы, гнушаясь грязными образами, неприличной риторикой, уродованием языка, мы в то же время не отвергаем некоторых ее достоинств" [8, с. 303–304].

Таким образом, Гоголю было о чем поговорить с Кукольников, а Кукольникову – о чем-нибудь рассказать из того, что Гоголя интересовало. Но никто из участвующих в беседе не оставил никаких заметок о её содержании. Кроме загадочной записи о некоем К., фамилия которого

записана у Гоголя неразборчиво (и это при очень разборчивом, четком его почерке), ничего совершенно нет.

Лиц, чья фамилия бы начиналась на букву "К", кроме фамилии Кукольника, в записной книжке Гоголя, где упоминается о Кукольнике, нет. Фамилии лиц, с которыми он имел беседы в это время, встречаются в последних записях, сделанных Гоголем. Приведем эти фамилии (в скобках указаны страницы 7 тома ПСС Гоголя): Васильчиков (с. 381), Данилевский (с. 383), Надеждин (с. 384), Бенардаки, Бурачок, Брюллов, Белоусов (с. 385), Даль (упоминается записка о пролетариях и раскольниках, с. 385), Бодянский, Денис Зубрицкий (с. 387). Запись о некоем К. (неразб.) находится на с. 386.

Если фамилия действительно записана неразборчиво и каких-либо попыток понять ее сделано до сего дня не было, то, судя по содержанию (чувствуется, что отдельные слова в записи пропущены), можно предположить, что эта запись передает слова Н.Кукольника.

Прежде чем предположить, что имел в виду Гоголь, делая свою запись, следует рассмотреть, о чем беседовал Гоголь с перечисленными выше лицами. Эти беседы проходили практически в одно время, что и с Кукольников. Но перечисленные люди были хорошо знакомы Кукольнику и упоминаются в его биографических данных. Поэтому темы бесед этих людей с Гоголем и Кукольников могли быть идентичны тому, о чем шла конкретно речь во время бесед Кукольника и Гоголя. Назовем эти темы:

1. Об откупах в Области Войска Донского.
2. Об украинском языке и литературе.
3. Об этнографических проблемах.
4. О судьбе карпаторуссов и малой родине предков Кукольника.
5. Состояние христианской веры в России того времени.
6. О социалистических идеях.
7. О состоянии общества и сословиях.
8. О состоянии культуры вообще.

Беседовали ли на эти темы Гоголь с Кукольников, утверждать трудно, но то, что в ходе встреч они их могли озвучить, отрицать нельзя. Ибо, как говорил Гоголь, "всякий должностной и чем-нибудь занятый человек стал в глазах моих интересен. Прежде всего, я хотел определить себе всякую должность, всякое сословие, всякое место и всякое звание в государстве. Мне казалось это необходимым для писателя, который берет людей на разных поприщах..." [2, с. 290].

Целесообразно рассмотреть еще одно обстоятельство. В архиве Кукольника сохранилась тетрадь под названием "О составлении смеси".

Рукопись не датирована. Выдержки из нее помещены в дневнике Кукольника как запись от 29 июля 1838 года: "Смесь каждого писателя приходит сама собой; это лучшее его сочинение, потому что в нем собрались его искренние, разнородные чувства, мысли, разные случаи с ним самим и с другими. Это драгоценный альбом, в котором все лучшее или примечательные дни оставили ему на память свои отметки. У всякого писателя я прежде всего ищу его смеси..." [7, с. 306–307]. Такая ценная запись, очень важна, чтобы понять, что думал Кукольник о мыслях Гоголя, которые он хотел вложить в содержание второго тома "Мертвых душ". И, надо сказать, он мог высказать Гоголю свое мнение по этому вопросу, оценить сделанное ним, тем более, что есть сомнения что записка "О составлении смеси" написана Кукольниковым в 1838 году (дата записи в Дневнике). Вероятнее всего, она относится к более позднему времени, примерно к 1845–1850 годам. Ведь Кукольник не писал дневника, а то, что напечатано под этим названием, есть не что иное, как "Воспоминания о старом времени" [15], которые писал Кукольник уже в Таганроге и которые критиковал Стасов.

Сделав замечания о той "Смеси", которую ему представил Гоголь в виде 2-го тома, Кукольник вполне мог высказать свое мнение о том, каким же образом он считал бы нужным писать, тем более что его многочисленные и постоянные встречи с различными людьми давали ему для этого все основания. К тому же сегодня уже общепризнано, что Кукольник очень хорошо знал содержание второго тома "Мертвых душ" [1, с. 15]. Анализ сохранившихся записей Кукольника позволяет сделать одно замечание. Среди бумаг Кукольника сохранилась любопытная авторская рукопись, озаглавленная "Мысли обо всех журналах, записных книжках и т.п. Ужасная сумятица". "Мысли" содержат несколько разделов, и один из них называется: "Сюжеты для чайной книги". Сюжеты таковы:

"Яненко.

Глинка и Брюллов в несколько приемов, анекдотами.

Архитектура, трубы, фальшивые окна" [16, с. 88–118].

Музыкавед Б.Штейнпресс, который первый обратил внимание на эту запись, задается вопросом: "Не проникли ли мы в лабораторию Кукольника, готовую подать Глинку, Брюллова, Яненко в несколько приемов, анекдотами, вперемешку с рассказами о трубах и фальшивых окнах?" И, отвечая на него положительно, иронизирует об использовании анекдотов при написании биографий Глинки, Брюллова, Яненко и др. Ирония, скажем прямо, тут неуместна. Даже сегодня о некоторых фактах (например, создание оперы С.Прокофьева "Повесть о настоящем

человеке) много ценной информации дают анекдоты, ибо "анекдоты иногда правдивее правды, они концентрируют суть явления" [11, с. 24]. Поэтому вспомним запись Гоголя о беседе с таинственным К.: "К (неразб.) о том, что вопросы <о России и россиянах, их быте и нравах> еще раздаются редко, и нет возможности <освещать их> посредством литературы; о том, что следует многосторонне изучать <народ, его быт и нравы> не в мемуарах, но во всеобщих, сжатых историях.

Не отдаляться от буквального ясного значения".

Предполагаемые пропущенные части фразы даны мною в угловых скобках. Тогда такая дополненная формулировка читается, она понятна, а добавления в скобках, по моему мнению, оправданы. В ее пользу говорят приведенная выше оценка "Мертвых душ" в "Астраханских письмах" Кукольника и литературная практика Кукольника после 1842 года, когда он понял, что правление Николая I не соответствует тому идеалу просвещенной монархии, который он воспевал [13, с. 148–159].

Во-первых, похоже, Гоголь убедил Кукольника, что не стоит в литературе обходить вопросы быта, нравов и жизни россиян. И это было принято Кукольником к практическому исполнению им [12, с. 46–56].

Во-вторых, Кукольник показал Гоголю свою работу по изучению анекдотов. Всей культурной России был памятен случай, когда "анекдот" под название "Иван Иванович Иванов", рассказанный Кукольником в жанре повести, стал известен императору, на что реакция была незамедлительной [6, с. 133–137]. И Гоголь, похоже, с этим согласился.

Убеждения Кукольника носили не случайный характер. В монографии Е.Курганова есть глава, посвященная "Записным книжкам" Кукольника [9], где он собирал анекдоты. Собирал не просто анекдоты, а только те, которые сплетались умело Кукольником на сюжет летописи Николаевской эпохи. Это, несомненно, заинтересовало Гоголя

Последнее предложение записи Гоголя "Не отдаляться от буквального ясного значения" как бы отражает этот дружеский совет соученика. Если, например, ты не изменишь жанр изложения предлагаемого материала, вряд ли будешь и в дальнейшем иметь успех.

То, что наши предположения верны, говорит и такой факт. Мои поиски какой-нибудь литературы о последних встречах Гоголя с Кукольником привели меня к воспоминаниям о встрече Бодянского с Гоголем. Рассказывая о встрече, Бодянский вспоминал: "Наконец я собрался к Гоголю. Вечером, часов в девять отправился я к нему в квартиру графа Толстого, на Никитском бульваре в доме Талызина. У крыльца стояли чьи-то дрожки. На вопрос мой "Дома ли Гоголь?" лакей ответил,

запинаясь: "Дома, но он наверху у графа". – "Потрудитесь сказать ему обо мне". Через минуту он воротился, прося зайти в жильё Гоголя, внизу, в первом этаже, направо, две комнаты [...]. Минут через пять пришел Гоголь, извиняясь, что замешкал.

– Я сидел с одним старым знакомым – сказал он. – Недавно приехавшим, с которым я давно уже не виделся".

К сожалению, беседа с Кукольниковом не убедила Гоголя в правильности намеченного им пути. Между идеалом и действительностью существует пропасть. Его стремление дописать "Мертвые души", сделав Чичикова праведником и тем самым спасителем, не удалось, так как подобного "прекрасного человека" не было и не могло быть в жизненной ситуации, изображенной в 1-м томе "Мертвых душ". Гоголь давно сам пришел к этому выводу, но еще сомневался, а после встречи с Кукольниковом это стало для Гоголя почти истиной.

Литература

1. Виноградов И. "Необыкновенный наставник". И.С.Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ" // Гоголеведческие студии. – Вып. 2(13). – Киев; Симферополь, 2005.

2. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями. – М.: Советская Россия, 1990.

3. Гоголь Н.В. ПСС. – Т. 7. – М., 1949.

4. Данилов В.В. Несколько новых дат к хронической канве Н.В.Гоголя // Гоголь: статьи и материалы: Сборник. – Л., 1954.

5. ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. №88. В описи фонда относительно дела имеется указание: "Записные книжки (семь), содержащие дневниковые записи, перечень разных лиц, встречавшихся с ним (среди этих лиц фамилия "Гоголь"), а также отправленных и полученных писем, приходно-расходные записи. Некоторые записи сделаны изобретенным им (Кукольниковом – А.Н.) шифром. Чернила".

6. Лемке М. Николаевские жандармы. – СПб., 1909.

7. Кукольник Н. Дневник // Записки М.И.Глинки. – М., 2004.

8. Кукольник Н. Ежедневник // Иллюстрация. – 1946. – 23 мая. – №19. Курганов. Литературный анекдот Пушкинской эпохи. Глава пятая. (Записная книжка Кукольника), Хельсинки, 2000 // Slavica Helsingiensia 15; Ю.Кубасов И. Русский биографический словарь. – СПб. – Т. 9.

9. Курганов Е. Литературный анекдот Пушкинской эпохи: Дисс. на соиск. уч. степени доктора философии. – Гл. 5: Из истории собирания и осмысления русского литературного анекдота (Старая записная книжка П.А.Вяземского и <Записная книжка> Н.В.Кукольника). – Helsinki, 1995. – Режим доступа: www.slav.helsinki.fi/publications.

10. Кубасов И. Кукольник Нестор Васильевич // Русский библиографический словарь. – Т. 9: Кнапе-Кюхельбекер. – СПб., 1903.
11. Нехамкин С. Мы очень любим оперу // Аргументы недели. – 2008. – 4 декабря. – №49.
12. Николаенко А.И. Гоголь и Кукольник // Література та культура Полісся. – Вип. 14. – Ніжин, 2000.
13. Николаенко А.И. Н.В.Кукольник и Николай I: полемика по умолчанию // Социономикон. – Ростов-на-Дону. – Вып. 3.
14. В.Сиротенко (Львов). Письмо автору. – Декабрь 2006. Из архива автора.
15. Стасов В.В. Музыкальный ответ г-ну Кукольнику // Листок при афишах 16 марта 1862 года за подписью Стелловского.
16. Цит. по Штейнпресс Б.С. "Дневник" Кукольника как источник биографии Глинки // Глинка. Исследования и материалы. – Л.; М., 1950.

А.А.Карский

Памятник Н.В.Гоголю в Нежине

Первый памятник Н.В.Гоголю в Российской империи был установлен в Нежине Черниговской губернии 4 сентября 1881 года (здесь и далее – по старому стилю). Двенадцатилетний Николай Гоголь-Яновский поступил в Нежинскую гимназию высших наук 1 мая 1821 года. Таким образом, открытие памятника было приурочено к 60-летию появления Гоголя в этом городе. А 4 сентября выбрано для торжества потому, что, по предположениям, именно в этот день в 1820 году открылась сама Гимназия высших наук.

Сооружение монумента происходило в весьма сжатые сроки и с большой долей импровизации. От рождения идеи до ее воплощения прошло чуть больше года.

Как известно, 6 июня 1880 года в Москве был открыт памятник А.С.Пушкину (скульптор А.М.Опекушин). Это событие взволновало интеллигенцию страны. В маленьком уездном Нежине решили поставить памятник другому гениальному художнику слова.

Что из себя представлял тогда Нежин? В городе было всего 64 кирпичных здания, остальные деревянные или мазанки, крытых железом – 536, а шелевкой – 282. В предместьях же дома, более двух с половиной тысяч, были просто покрыты соломой, причем большинство из них имели земляные полы, то есть, фактически, обходились вообще без полов.

Кроме этих сведений, киевская газета "Труд" в статье "Нежин" сообщает, что город "еще не обзавелся таким удобством жизни, как каменные мостовые". Неподалеку был железнодорожный вокзал, однако "весной и осенью дорога от Нежинского вокзала до города представляет море глубокой грязи, в которой тонут экипажи с довольно высокими колесами" [1].

У небольшого уездного города была одна бесспорная гордость – Гоголь. Он семь лет проучился в знаменитой Гимназии высших наук, здание которой и в 80-е годы XIX века оставалось самым большим и значительным во всей округе. С 1875 года в этом красивом, классических форм корпусе находился Историко-филологический институт князя Безбородко. Студенты-филологи, в отличие от гимназистов гоголевской поры, жили словно затворники, в городе показывались редко, и об их существовании мало кто знал. В институте, по воспоминаниям современников, царил культ Гоголя.

Инициативная группа по созданию памятника состояла, по преимуществу, из чиновников окружного суда, выпускников Юридического лицея князя Безбородко (существовавшего в том же знаменитом здании после Гимназии высших наук и Физико-математического лицея с 1840 по 1875 год). Действовать они стали решительно: создали Комитет во главе с членом Нежинского окружного суда И.Л.Дейкуном, незамедлительно через черниговского губернатора обратились к новому министру внутренних дел графу Лорис-Меликову и вскоре получили от него разрешение открыть сбор пожертвований.

Внезапно выяснилось, что классик в своем завещании просил не ставить ему "никакого памятника". Комиссия была в растерянности: подписка уже открыта, общественность оповещена...

Действительно, обнаружили подлинные слова писателя: "Завещаю не ставить надо мною никакого памятника, и не помышлять о таком пустяке, христианина недостойном" [2, IV, с. 566–567]. Более того, Гоголь, оказывается, настаивал и проявлял опасение, "...чтобы по случаю неведения сего завещания никто не сделался пред ним невинно-виноватым и тем не нанес бы упрека на свою душу" [2, IV, с. 572].

Разумеется, никто не хотел становиться "невинно-виноватым". А ведь получалось еще хуже: узнали о завещании – и все-таки нарушили!

Но недаром в Комитете, в основном, были юристы. Они изучили текст завещания и обнаружили грамматическую двусмысленность, из-за которой, как удалось доказать, и возникало недоразумение. В самом деле: Гоголь написал "надо мною", а это можно было толковать как "над прахом", то есть – на могиле! Но ведь памятник в Нежине предполагалось

ставить вовсе не на месте погребения! Таким вот образом было найдено разрешение этого непростого юридического казуса. Сбор средств продолжился.

Но сразу же возник острый вопрос: а где поставить памятник? Поскольку в городке был всего один-единственный сквер, недавно устроенный на месте гигантской лужи уездным предводителем дворянства В.В.Тарновским, многие склонялись к тому, чтобы именно тут и установить бюст писателя. Но возникали и сомнения: начнутся в сквере народные гулянья, будет звучать музыка, смех, а рядом – ворота мужского монастыря. Уместно ли такое соседство?

С немалым трудом юристам удалось доказать, что, поскольку Н.В.Гоголь был истинным, искренним христианином, то соседство с монастырем его памятнику не возбраняется.

Обсуждался еще один вариант: бывший учитель Гимназии высших наук Иван Григорьевич Кулжинский, по-прежнему проживавший в Нежине и включенный в Комитет по сооружению бюста, настаивал, что памятник должен стоять на площади перед зданием, в котором некогда находилась Гимназия, и Николая Васильевича нужно повернуть к нему лицом.

Предложение казалось спорным. Прежде всего, всем было известно, что у Гоголя сложилось невысокое мнение об **alma mater**, он считал годы, проведенные в Гимназии, чуть ли не потерянными. Вот, например, что можно прочесть в его письме к матушке из Нежина: *"Я не говорил никогда, что утерял целые шесть лет даром, скажу только, что нужно удивляться, что я в этом глупом заведении мог столько узнать еще... Кроме неискусных преподавателей наук, кроме великого нерадения и пр., здесь языкам совершенно не учат. Доказательством сему служат те, которые, приехавши сюда с некоторыми познаниями в языках, выезжали позабывши последние..."* (письмо от 1 марта 1828 года) [3; 1, с. 97]. Исследователи, конечно, считали эти слова преувеличением, гротеском. Но ведь и позже, много лет спустя, в авторской исповеди, при жизни неопубликованной, писатель с горечью заметил: *"...надобно сказать, что я получил в школе воспитание довольно плохое..."* [4, VI, с. 446].

И.Г.Кулжинскому, преподавателю латыни, читать это, надо полагать, было вдвойне досадно. Во-первых, он и сам признавал, что юный Николай Гоголь мало что от него усвоил. *"Надобно признаться, что не только у меня, но и у других товарищей моих он, право, ничему не научился..."* [5]. А во-вторых, Иван Кулжинский – это тот самый незадачливый автор "Малороссийской деревни", стихотворной идиллии, над

которой потешались все гимназисты – и, разумеется, Николай Гоголь-Яновский.

И все-таки Кулжинский настаивал: бронзовый Гоголь должен смотреть именно на Гимназию. Его опять не послушали – на сей раз судейские. Как сказано в "Отчете Комитета", главный аргумент против: "...постановка бюста среди голой и грязной площади не представлялась желательною" [6, с. 26]. Огораживать сквер, сажать деревья – уже не оставалось времени. И средств на это не было. Еще неизвестно, наберется ли необходимая сумма на сам монумент.

Кроме распространения подписных листов, решено было для пополнения кассы устроить в городе любительские спектакли и выставку картин.

Своего театра в Нежине не была. Да и гастролирующие труппы редко заезжали в уездный городок. Здесь было единственное помещение, которое как-то можно было временно приспособить для представлений, – актовый зал все того же огромного учебного здания, выстроенного стараниями графа И.А.Безбородко согласно завещанию его брата, екатерининского вельможи князя А.А.Безбородко.

Люди с артистическими талантами в городе нашлись. Душою дела и главным организатором спектаклей стал председатель Нежинского окружного суда Николай Романович Гиппиус, как отзывались о нем современники, большой знаток литературы и драматического искусства. Он был болен – у него шел легочный процесс. В "Отчете Комитета" сказано: "Слабое здоровье его немало страдало от непрерывных хлопот и трудов, выпавших на его долю; но не смотря на это он с полным самоотвержением во имя великой идеи довел дело до конца..." [6, с. 25].

Зинаида Гиппиус, известная поэтесса, так описывает в своих "Воспоминаниях" то время: "Гоголя я уже знала, – отец был его поклонником и даже устроил два любительских спектакля (играли его сослуживцы)... Театра там, конечно, не было, играли в зале Гоголевского института, а репетиции все происходили у нас" [7, с. 212].

Актеры-любители исполнили "Женитьбу" Гоголя и "Свадьбу Кречинского" Сухово-Кобылина. Успех был грандиозный! Сотни нежинцев, никогда не видевшие ничего подобного, стекались к величественному трехэтажному зданию, поднимались по широкой лестнице, по которой некогда взбегал юный Гоголь-Яновский, проходили в ту самую залу, куда когда-то тайком, прячась от преподавателей, проскальзывал на театральные репетиции будущий великий драматург. Зимой 1880–1881 годов публика в зале от души веселилась, хохот стоял такой, какого тут не было

более пятидесяти лет, с того времени, как на этой же самой сцене гимназисты Нестор Кукольник и Николай Гоголь разыгрывали комические мизансцены из "Недоросля" Фонвизина. Денег от спектаклей было собрано 520 рублей [6, с. 27]. Энтузиаст самодеятельного театра Николай Гиппиус до открытия бюста не дождался...

Выставка картин оказалась для Нежина событием совершенно непривычным. Ее изюминкой были работы известного художника Николая Ге, жившего в то время по соседству, на хуторе Ивановском, Кроме того, местные богатые помещики свезли из своих имений старые полотна, у кого что было. Но посетителей побывало немного, и касса Комитета пополнилась всего на 35 рублей 40 копеек [6, с. 27].

В целом же сбор пожертвований проходил успешно. Следует напомнить, что 1880 год в империи был неурожайным: в одних губерниях зерновые погубила непогода, в других – жучок. Цены на продовольствие резко возросли. Однако желающих почтить память великого писателя это не остановило. Многие видные деятели того времени, придворные, политики и писатели были избраны почетными членами Комитета, им рассылались письма с уведомлением о почетном избрании – в ответ приходили благодарности и ассигнации. Среди жертвователей находим имена графа Лорис-Меликова, харьковского генерал-губернатора Дондукова-Корсакова, графа Мусина-Пушкина, князя Долгорукова, Петра Аркадьевича Кочубея. 100 рублей внесла и графиня Софья Андреевна Толстая. Свой скромный вклад – 25 рублей – прислали Комитету крестьяне общества слободы Масловой Ефремовского уезда. Вот так всем миром собрали около девяти тысяч [6, с. 26–27].

Что касается художественной части проекта, то Комитету, можно сказать, повезло: тогда достаточно широко был известен своими вполне профессиональными работами уроженец Черниговщины – действительный член Академии художеств скульптор Пармен Петрович Забелло (Забіла). Он с радостью взялся за заказ и вскоре представил эскизы памятника и предварительную смету расходов. Скульптор вызвался детально разработать проект и изготовить модель в предельно сжатые сроки и за весьма умеренную плату – всего 800 рублей. Как сказано в "Отчете", "Комитет, не имея достаточно времени и средств для открытия конкурса... мог только благодарить судьбу за то, что его дело попало в руки такого опытного и талантливого художника..." [6, с. 24].

Скульптор получил задаток и немедленно приступил к работе. Все спешили, словно предчувствовали, что благоприятный период может внезапно оборваться. И тут как нельзя лучше пригодилась деятельная

натура Петра Аркадьевича Кочубея. Потомок славного княжеского рода, он посвятил себя делам мирным: был председателем Русского технического общества, сажал леса в Полтавской и Черниговской губерниях. Сооружение монумента, конечно, не могло обойтись без его участия. Поскольку художники и скульпторы всегда нуждаются в поддержке и помощи, он и взял на себя это бремя. Администрировал он удачно: помог П.П.Забелле найти в Петербурге помещение для изготовления модели, составил из компетентных лиц комиссию для художественной и технической оценки бюста и пьедестала, связался со скульптурной мастерской и мастерской бронзового литья, где и разместил заказы, лично наблюдал за ходом работ.

В Рукописном отделе РНБ хранится письмо академика Николая Брюллова (племянника знаменитого Карла Брюллова) П.А.Кочубею:

С Петербурга

19 Мая 1881 г.

Многоуважаемый

Петр Аркадьевич!

С глубоким чувством уважения и признательности выражаю Вам мою искреннюю благодарность за внимание и дорогую память, которую Вы мне сделали, прислав мне фотографию с модели устраиваемого Памятника Гоголя, в г. Нежине, который так удался благодаря Вашему постоянному и неутомимому вдохновению, которое Вы так умно уме –ете вызывать у каждого из трудящегося для высокого назначения художества. Весь Ваш

Николай Брюллов [8].

Следовательно, к середине мая 1881 года модель уже была готова. Оставалось отлить бюст. К этому времени, как известно, ситуация в стране резко ухудшилась. Империя после убийства Александра II, была погружена в глубокий полугодовой траур. В Петербургском филиале Архива РАН я обнаружил очень интересные документы, позволяющие ощутить, как отозвалось убийство императора в далеком Нежине, как оно отразилось, в частности, на спокойной, отлаженной жизни Историко-филологического института. Есть в этих документах и некоторые любопытные подробности об открытии памятника Н.В.Гоголю. Я говорю о письмах директора Института Николая Алексеевича Лавровского своему брату Петру Алексеевичу, попечителю Одесского учебного округа [9]. Судя по листу использования документов, их переписку 1881–1882 годов до сих пор никто не изучал.

Несмотря на очень трудный для чтения почерк Н.А.Лавровского, кое-что удалось разобрать.

"Катастрофа у нас стала известна в 11 часов в понедельник, хотя телеграмма пришла в Нежин в 7¹/₂ часов утра. Так как мне официально дано б<ыло> знать в 1-м часу, то все лекции у нас сошли в тот день нерவில்но. На другой день, день присяги, их, разумеется, не было, но за тем все вошло в свою колею, хотя студенты и заявляли желание на более продолжительную свободу от лекций" (письмо от 6 марта 1881 г.) [9, л. 8 об].

"Дней десять тому назад здесь арестовали учителя приходского училища, с которым были знакомы и два-три наших студента. До сих пор дело стоит только на знакомстве, а дальнейшее покажет следствие. Теперь, брат, ни от чего не убережешься, не смотря на величайшие усилия" (письмо от 10 апреля 1881 г.) [9, л. 14].

"У меня случилась скверная история, наделавшая мне много хлопот, а главное замутившая порядочно мою голову. Дело в том, что в институте арестован один студент 1-го курса, а в гимназии один ученик VIII класса. Недели две тому назад был в Нежине арестован учитель городского училища, Пархоменко, с которым и были знакомы оба гуся..." (письмо от 26 апреля 1881 г.) [9, л. 16].

Нервозность, озлобленность опускались на страну. Можно сказать, террористы добились своей цели: спокойствие, мораль, культура – всё начинает рушиться! И под подозрением оказывается, конечно, в первую очередь критическая, свободная мысль. Тут уж не до великого сатирика, не до памятника ему!

Но, к счастью, памятник создавался очень быстро. Деньги уже собраны в достаточном количестве. Модель бюста к маю уже готова. Постамент заказан.

Видимо, в конце апреля перед Комитетом возник вопрос: что написать на памятнике? Вопрос непростой, если учесть, что материалов о Гоголе в то время было не так уж много. Инициаторы создания первого памятника великому писателю, вероятно, даже не подозревали, с какими трудностями им предстоит столкнуться. Научно выверенной, канонической биографии классика еще не существовало. И хотя были живы многие его родственники, друзья, просто знакомые, хотя росла и ширилась армия исследователей биографии Гоголя, но все они толковали по-разному, даты двоились, неточности множились, и во всем этом хаосе очень легко было потеряться.

Простой вопрос: когда и где Николай Гоголь родился? Поначалу считалось, что он появился на свет в Васильевке в родовом имении отца. Затем мать покойного писателя Марья Ивановна сообщила, что сын родился в 1810 году, 19 марта, в местечке Сорочинцы. Эта дата и появилась в "Опыте биографии Н.В.Гоголя" [10, с. 4]. Сочинение Николая М. (под этим псевдонимом выступил П.А.Кулиш) вышло в Санкт-Петербурге в 1854 году, на эту книгу затем долгое время ссылались все прочие исследователи. Некоторые выезжали в гоголевские места, уточняли, расспрашивали местных жителей и в итоге вроде убедились – да, действительно, родился в Сорочинцах, куда его удивительно юная пятнадцатилетняя мать приехала перед родами в надежде на искусство местного врача Трахимовского. Молва утверждала, что здесь она дала обет: если появится сын, назовёт его Николаем – в честь чудотворного образа Николая Диканьского [11, с. 1].

Но дата по-прежнему вызывала сомнения. Кто-то называл 1809 год, в каком-то французском переводе повестей Гоголя указан был 1808 год. Можно представить, в какой непростой ситуации оказался Комитет. Поэт и переводчик, воспитанник Нежинского юридического лицея (выпускник 1847 года) Николай Васильевич Гербель в своем письме к П.А.Кочубею, видимо, в конце апреля, писал:

*Многоуважаемый и добрейший
Петр Аркадьевич!*

Возвратясь вчера от Вас домой, я долго не мог успокоиться, озабоченный Вашим поручением составить надписи для памятника Гоголю в нашем Нежине... Думаю, что спереди пьедестала должно быть изображено только: Г о г о л ь, без всяких Николаев Васильевичей и великих писателей и тому подобного, так как Гоголь велик и без того и всякому известен... [12, с. 112].

И далее Гербель без малейших сомнений советует написать на левой стороне постамента:

*"...Родился в Малороссии
19 марта 1810 года.*

*Воспитывался в Нежине
с 1819 года по 1828 год"* [12, с. 114].

Тут допущено сразу несколько ошибок. Николай Гоголь-Яновский поступил в Гимназию высших наук в 1821 году, а не в 1819 – тогда и Гимназия еще не существовала. Эту неточность, разумеется, заметили, и на постаменте год поступления указан правильно.

Ошибку допустил Н.В.Гербель и в дате рождения, но это была общепринятая в то время ошибка.

Намного позже, в 1892 году, в работе В.И.Шенрока "Материалы для биографии Гоголя" появилась другая дата – 19 марта 1809 года [11, с. 1].

Именно она, кстати, высечена на постаменте бюста Н.В.Гоголя в Санкт-Петербурге в Александровском саду возле Адмиралтейства. Этот бюст был установлен в 1896 году, спустя 15 лет после того, о котором здесь идет речь.

Но и эта дата была еще сомнительной. В январе 1900 года В.А.Гиляровский посетил местечко Большие Сорочинцы и сделал то, что необходимо было предпринять давным-давно. Он поискал старую метрическую книгу. И оказалось, что священник Преображенской церкви, о. Севастиан, еще лет десять назад нашел ее в церковном архиве, ознакомился и отложил до лучших времен. Владимир Алексеевич, разумеется, полюбопытствовал заглянуть в нее.

В Рукописном отделе РНБ имеется калька, на которой воспроизведены выписки из этой метрической книги [13]:

Метрическая книга о родившихся, бракомъ сочетавшихся и умершихъ въ Преображенскомъ приходе м. Сорочинець съ 1803-го года по 1813-й включительно [13, л. 1].

Далее, в марте 1809 года под порядковым номером 25 значится (в современной орфографии):

У помещика Василия Яновского родился сын Николай и окрещен – 22. Молитвовал и крестил Священнонаместник Иоанн Беловолский

Перед этой записью, в столбце "Число рождения", указано – 20. А в последней графе "Кто восприемники" значится:

Господин Полковник Михаил Трахимовский [13, л. 2].

С тех пор окончательно и утвердился в календарях и учебниках день рождения Николая Васильевича Гоголя – 20 марта (естественно, по старому стилю, а по новому – 1 апреля).

В Нежине в 1881 году о метрической книге Преображенской церкви еще не ведали, и потому на первом памятнике Н.В.Гоголю дата его рождения была указана неверно. Много лет спустя год рождения (но не число) все-таки подправили, но сделано это было так топорно, что исправление сразу бросается в глаза.

Однако надо было еще и другие надписи наметить и утвердить. Со всех сторон высказывалось множество самых противоречивых взглядов, отчего вопрос этот страшно запутался. Решили обратиться к автори-

тетным писателям. Инициативу проявил всё тот же неутомимый граф П.А.Кочубей. Он писал 12 мая из столицы председателю Комитета: *"...Решение вопроса о надписях представляет затруднения в виду разнообразия взглядов и идей... Я советовался насчет этих надписей с Н.В.Гербелем, И.С.Тургеневым и Д.В.Григорovichем, людьми вполне компетентными; их мнения, выраженные в адресованных мне письмах, я Вам лично представляю..."* [12, с. 112].

Фрагменты из письма Н.В.Гербеля уже приведены выше. Добавлю лишь, что он предлагал поместить на задней стороне постамента стихи собственного сочинения, обосновывая это странным образом: *"Мне же написать их было всего более прилично, как единственному поэту, приобретаемому известность и воспитанному тем же заведением..."* [12, с. 113]. Уважаемый Николай Васильевич Гербель, видимо, запомнил, что из славной Нежинской Гимназии вышло немало даровитых поэтов: Виктор Забила, Евгений Гребенка, а Нестор Кукольник еще и пьесы писал. Правда, всех их уже не было в живых, но забыты они не были. После разговора с графом Кочубеем Д.В.Григорovich, видимо, взял время на размышление, после чего изложил свои мысли в письме. Сейчас оно хранится в Рукописном отделе РНБ. Поскольку между напечатанным в "Филологических Записках" текстом и оригиналом я насчитал около 20 расхождений, причем некоторые достаточно серьезные (пропущено слово, изменены слова, перепутаны предлоги, неверная разбивка на абзацы, знаки препинания расставлены неточно), считаю необходимым опубликовать это небольшое письмо целиком (в современной орфографии):

Милостивый Государь

Петр Аркадьевич.

В настоящее время, как слышно, обсуждается вопрос о надписях, которыми предполагается украсить памятник Гоголя. Считаю долгом своим высказать Вам по этому вопросу мое мнение. Оно вызвано, главным образом, беседой с Вами – беседой, из которой я вывел заключение, что Вы не остановились еще окончательно на решении, как распределить надписи.

По убеждению моему, со стороны фаса памятника, там, где под бюстом находится имя "Гоголь", – должно быть выставлено в сокращенных буквах: место его рождения, год его рождения и кончины и знаменитое изречение: "...сквозь видимые для мира слезы и т.д."

Задняя сторона пьедестала должна быть исключительно посвящена названиям сочинений, расположенным в хронологическом порядке.

Всякие прибавки к этому: хвалебные изречения, стихи и т.д., – по мнению моему, не только были бы неуместными, но даже оскорбительными для дела, которое говорит само за себя, как только сопереживается с именем такого высокого значения, как имя Гоголя.

*Передавая Вам таковое мнение мое,
прошу Вас принять уверение в чувствах
глубочайшего уважения и преданности
Мая 3 Д.Григорович
1881 г. [14].*

Письмо написано на целом листе хорошей писчей бумаги, размашистым, уверенным почерком. Дмитрий Васильевич, видимо, торопился, начиная с середины текст всё труднее разобрать, а в двух последних абзацах слова вообще представляют из себя местами слитную, замысловатую вязь. Предупреждение о недопустимости каких-либо хвалебных стихов возникло, вероятно, потому, что П.А.Кочубей в личной беседе сообщил о предложении Гербеля.

Письмо И.С.Тургенева к П.А.Кочубею имеется в его Полном собрании сочинений и писем. Написано оно было 7 мая 1881 года в Санкт-Петербурге, куда писатель недавно, всего неделю назад прибыл из Франции. Вот фрагменты из этого письма:

*Милостивый государь
Петр Аркадьевич!*

Вы были так любезны и заезжали вчера ко мне – но, к сожалению, меня не было дома. Впрочем, я от Д.В.Григоровича узнал, о чем именно Вам было угодно побеседовать со мной, и я спешу через его посредство доставить Вам мое мнение о надписях, которые следовало бы вырезать на памятнике Гоголю... Я полагаю, что надо бы вырезать на переднем фасае имя (Н.В.Г<оголь>), а также год и место рождения и смерти; а на боковых фасах названья выдающихся творений Гоголя; всякое другое прибавление было бы неуместным или ослабило бы впечатление. Всё, что можно бы допустить, – это подходящий короткий текст под именем; но предпочтительнее обойтись бы и без него. Одно имя Гоголя достаточно говорит само за себя... [15, XIII, кн. 1, с. 85].

В конце июля 1881 года бюст был отлит в мастерской бронзовых изделий Шопена в Петербурге. (Интересное наблюдение: если приглядеться, в драпировке одежды на левом плече бюста в игре светотени можно разглядеть профиль самого скульптора.) В Петербурге, в скульптурной мастерской братьев Ботта, был также изготовлен и гранитный пьедестал. Все вопросы, связанные с доставкой этих составляющих в

Нежин, опять взял на себя неутомимый П.А.Кочубей. Он провел удачные переговоры с руководством Николаевской, Московско-Курской и Курско-Киевской железных дорог. В результате первая компания вызвалась перевезти все части монумента за половинную плату, а две другие – и вовсе бесплатно [6, с. 26]!

Тем временем в Нежине в городском сквере с июля начались подготовительные работы. Был окончательно определен срок открытия – 4 сентября. Что касается надписей, то Комитет, ознакомившись со всеми пожеланиями и, конечно, особенно внимательно с мнением известных писателей, решил под бюстом укрепить табличку с крупными медными буквами:

Гоголь.

А ниже, на лицевой стороне квадратной колонны, на специальной медной доске поместить чуть сокращенный, урезанный известный пассаж из VII главы "Мертвых душ". В оригинале, и в первом издании (1842) и во втором (1846), он выглядит так: "И долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно-несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы!" [16, с. 258; 17, с. 254].

А в результате решительного экстренного сокращения получилось вот что: "...определено мне чудной властью... озирать жизнь сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы!"

Вскоре после убийства Александра II 24 марта 1881 года вместо графа Д.А.Толстого министром народного просвещения был назначен шестидесятилетний барон А.И.Николаи. Боевого генерала, много лет проведенного на Кавказе, иногда направляли поруководить народным образованием. В 1861 году он совсем недолго служил попечителем Киевского учебного округа, затем, в 1862 году, даже побывал товарищем министра народного просвещения. Потом опять долго служил на Кавказе, а с 1875 года являлся членом Государственного Совета.

Оказавшись во главе министерства, он решил для начала посетить уже знакомый ему Киевский учебный округ.

Газета "Киевлянин" из номера в номер подробно освещала визит министра. В воскресенье 23 августа в 12 часов дня он прибыл в Киев и посетил Университет св. Владимира [18], на следующий день обедал у начальника края вместе с некоторыми университетскими профессорами [19]. 30 августа барон Николаи появился в Нежине. В тот день в Историко-филологическом институте должен был состояться традиционный торжественный акт по случаю начала учебного года.

Вот что писал Н.А.Лавровский, директор Института, своему брату 31 августа: *"Сначала он обошел все здание, был очень внимателен, кажется, остался всем доволен; затем к молебну, затем общее представление всех служащих в институте и гимназии, а потом акт. Тут ему, кажется, не совсем понравилась речь Аристова "Об историч. значении сочинений Гоголя", к-рую, за отсутствием автора, читал проф. Зенгер [12].*

Речь, по обычаю, топорная... Впрочем, он мне только выразился, что не всему в речи сочувствует..." [9, л. 30].

Газета "Киевлянин" оказалась прекрасно осведомленной. В корреспонденции из Нежина, опубликованной 10 сентября, сообщалось: "...Речь была написана на тему "Историческое значение произведений Гоголя". На основании этих произведений автор речи представил современное Гоголю общество в таких черных красках, что это вызвало следующее замечание г. министра: "Напрасно автор не оговорился, что Гоголь имеет в виду исключительно дурную сторону общества известного времени, потому что в том же обществе и в то же время было немало кое-чего хорошего"..." [20].

После этого барон отбыл в Харьков. Он, разумеется, знал о двух арестованных: студенте и гимназисте. Но об этом не проронил ни слова. Знал министр и о скором открытии памятника Гоголю. Но, как видно из писем Лавровского и газетных заметок, не поинтересовался, не задержался в Нежине. Скрытое неудовольствие, затаенная настороженность проскользнули в реакции на услышанную речь. Сатира, обличение, критика – все это оказывалось теперь под подозрением. Даже вполне умеренный либерал Н.А.Лавровский стал казаться каким-то опасным вольнодумцем. Директор Института, конечно, почувствовал, что ситуация меняется, что положение его становится шатким, тревожным, что работать дальше в такой ненормальной обстановке будет трудно. Менее чем через год он подаст в отставку. Но пока он озабочен другим. В том же письме от 31 августа он продолжает:

"Теперь у меня новая тревога по открытию памятника Гоголю 4 сент. Придется сказать несколько слов. Мне вся беда в гостях: придут в графскую квартиру Мусин-Пушкин, Кочубей и пр. Вероятно, наедет много и других гостей, к-рых придется устраивать и валандаться с ними" [9, л. 30].

2 сентября в империи закончился полугодовой траур. Подданные могли больше не носить темную, преимущественно черную одежду, сняли черные банты, ленты и повязки. Газеты, очевидно, получив подробную

программу предстоящего праздника в Нежине, сразу же обнародовали ее. Но времени для того, чтобы это событие получило большой резонанс в России, чтобы тысячи поклонников творчества Гоголя смогли добраться до Нежина, уже фактически не оставалось. Кстати, если бы приезжих оказалось много, то им в маленьком городке с 2–3 заезжими дворами, громко именуемыми гостиницами, просто негде было бы остановиться. Поэтому Комитет разослал лишь ограниченное число именных приглашений. Но и на них мало кто откликнулся. Сестра писателя прислала из Полтавы телеграмму: "Нежин. Председателю Комитета. – Благодарю и сожалею, что не могу воспользоваться таким любезным и лестным для меня приглашением. – Анна Гоголь" [6, с. 12]. Открытие памятника обречено было сделаться праздником местного масштаба.

Столичное "Новое Время" 2 сентября со ссылкой на киевскую "Зарю" подробно рассказывало о том, что и как произойдет через два дня: "...После обедни в церкви института князя Безбородко будет отслужена панихида по усопшем, после чего из церкви процессия представителей комитета, города, учебных заведений, вместе с приезжими гостями направится в сквер к поднятию бюста..." [21].

"Киевлянин" оповещал: "Завтра в Нежине последует открытие бюста Николая Васильевича Гоголя. Скромнен памятник, которым почтил родной город гениального писателя, но он создан искреннею любовью поклонников великого деятеля русской мысли и родного слова... Из университетских профессоров едут, как мы слышали, несколько членов историко-филологического, юридического и медицинского факультета" [22].

То есть, получается, это даже не официальная депутация, а просто ряд профессоров, изъявивших желание поприсутствовать. Депутации в Нежин поехали от нескольких гимназий и... корпорации киевских присяжных. Ни один из крупных отечественных писателей того времени в Нежин не приехал. Вообще интеллигенция обеих столиц как-то обошла это мероприятие.

Открытие памятника состоялось в намеченный день.

"ТЕЛЕГРАММЫ.

1). *От специального корреспондента "Киевлянина". Нежин.* 4-го сентября. В городском сквере, по прочтении акта передачи памятника в ведение города... депутации сложили венки у подножия бюста и торжество закончилось национальным гимном "Боже, Царя Храни!" при громогласных криках "ура" многочисленной толпы, В час дня в актовом зале института, украшенной портретом Гоголя, началось торжественное заседание в присутствии многочисленной публики, прочтены были

адресы и телеграммы от учреждений, обществ и лиц... Затем директором института, г. Лавровским, произнесена была прекрасная речь. Торжество закончилось национальным гимном. В 514 часов происходил обед, устроенный для участников торжества В.В.Тарнавским" [23].

В следующем выпуске "Киевлянина" прошедшему событию посвящены уже две с половиной страницы [24]. Это подробное описание с приложением Отчета Комитета и речей затем было выпущено отдельной книжицей – "4 сентября 1881 года в Нежине. Открытие памятника Н.В.Гоголю" [6].

Н.А.Лавровский писал брату 16 сентября:

"Дорогой Петинька... Ты спрашиваешь о Гоголевском празднике. Он действительно прошел скромно. Ожидали разных тузов, говорили про Костом <арова>, Тургенева, Островского и проч.; но все это оказалось пухом... На акте пришлось и мне сказать несколько слов..." [9, л. 31].

Так вот сдержанно Н.А.Лавровский говорит о своей блестящей речи "К биографии Н.В.Гоголя". Речь эта включена в книгу "4 сентября 1881 года" [6, с. 35–51], вышла она и отдельным изданием [25].

В частности Н.А.Лавровский сказал: "Материалы для биографии Гоголя, благодаря нашей беспечности, а отчасти и неумелости обращаться с ними, до сих пор очень скудны. Наибольшая часть их не издана, а что и издано, представляет нередко пробелы и возбуждает недоумения... Мы вообще мало внимательны к своим замечательным общественным деятелям. Время летит неудержимо, сглаживая и истребляя следы. Кто знает, целы ли теперь те письма, из которых сделаны только извлечения, сколько их пропало бесследно. Сколько уже успело сойти с житейской сцены лиц, которые могли бы своевременно сообщить много интересных сведений..." [25, с. 2–3].

Речи на банкете, к сожалению, не блистали. В том же письме брату от 16 сентября Лавровский пишет:

"Говорились пустые речи, истинно-пустые, доказавшие совершенную неприготовленность или неспособность ораторов..." [9, л. 31 об].

А вот группы молодежи – гимназисты, студенты, какие-то веселые разночинцы – собравшись вечером под дождем в городском сквере, возле памятника любимому писателю, искренне радовались. Газета "Киевлянин" так рисовала эту картину: "До 11 вечера из сквера раздавались мощные звуки национального гимна, исполняемые попеременно оркестром военной музыки и хором молодых голосов. Интересно, что этот хор не был заранее организован... К молодым певцам пристала публика, хор всё разрастался и разрастался; пели все. Окончание гимна покрывалось громовыми "ура!" и требованиями повторить..." [26].

Литература

1. Труд. – 1881. – 2 сентября. – №81.
2. Гоголь Н.В. ПСС. – Москва, 1874.
3. Письма Н.В.Гоголя. Редакция В.И.Шенрока. Москва. 1902. LXXVI. Уточнено по: СС Н.В.Гоголя. – Москва, 1967. – Т. 7, №8. – С. 55.
4. Гоголь Н.В. СС. Москва, 1967. <Авторская исповедь>.
5. И.К.(И.Г.Кулжинский). Воспоминания учителя. Москвитянин, 1854. – VI, №21 (ноябрь), Кн. 1. – Отдел V: Смесь. – С. 3.
6. 4 сентября 1881 года в Нежине, Открытие памятника Н.В.Гоголю. – Киев, 1882.
7. Зинаида Гиппиус. Воспоминания. – Москва, 2001.
8. РНБ, Рукописный отдел, ф. 1000, оп. 1, ед. хр. 287.
9. ПФА РАН, ф. 704, оп. 1. ед. хр. 15.
10. Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М. (П.А.Кулиш). – СПб., 1854.
11. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя. – Москва, 1892.
12. "Филологические записки", 1890. – Выпуск VI. С.Н.Браиловский. Заметка по поводу вопроса о памятнике Н.В.Гоголю в Москве.
13. РНБ, Рукописный отдел, ф. 874, оп. 2, №173, Арх. С.Н.Шубинского.
14. РНБ, Рукописный отдел, ф. 222, Григорович Д.В., №1.
15. Тургенев И.С. ПСС. – Л., 1968. Письма, №5451.
16. Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.Гоголя. – Москва. 1842.
17. Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.Гоголя. – 2-е изд. – Москва, 1846.
18. Киевлянин. – 1881. – 25 августа. – №187.
19. Киевлянин. – 1881. – 27 августа. – №189.
20. Киевлянин. – 1881. – 10 сентября. – №199.
21. Новое Время. – 1881. – 2 сентября. – №1980.
22. Киевлянин. – 1881. – 3 сентября. – №194.
23. Киевлянин, 1881. – 5 сентября. – №196.
24. Киевлянин, 1881. – 6 сентября. – №197.
25. К биографии Н.В.Гоголя. Речь, произнесенная на торжественном акте Директором Историко-филологического Института Князя Безбородко Н.А.Лавровским, по случаю открытия памятника Гоголю в Нежине, 4 Сентября 1881 года. – Киев, 1881.
26. Киевлянин. – 1881. – 8 сентября. – №198.

Жанрово-стильові особливості "Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" Івана Котляревського

Означений Пантелеймоном Кулішем як "Ода князю Куракіну" твір сьогодні не перебуває в полі активної наукової обсервації: можливо, позначається стереотипне уявлення про нього як текст менш художньо вартісний, не канонічний взірець ("архівір") нового українського письменства, а етикетний вірш, на який первісно не покладалася висока естетична місія.

Стильову природу "Пісні..." чи не вперше коротко схарактеризував І.Франко, простеживши синкретичний характер, а саме нерозчленованість барокових і просвітницьких світоглядних та жанрових рис: він "був безпосереднім продовженням давніших українських віршів, але також не менше, як інші українські твори, навіяний новочасним духом гуманності й лібералізму" [14, с. 260]. Спробою "поєднати традиційну українську різдвяну або новорічну віршу з російською одою часів розквіту класицизму" [1, с. 63] її вважали Д.Чижевський, Є.Кирилюк, Г.Нудьга, П.Волинський, М.Яценко. Згадані вчені зазначали, що твір репрезентує процес втрати одою традиційних для неї (у класицизмі – канонічних) жанрових рис, однак далі констатації не йшли. Слушними видаються міркування Т.Бовсунівської [2, с. 57] про специфіку функції комічного в реалізації просвітницької ідеї, однак залишається простір для деталізації змістово-формальної сфери "Пісні...". Тож наша *мета* – схарактеризувати синкретичну природу твору, простежити процес "змішання" жанрів (оди, панегірика, бурлескно-трагедійної орації), детермінованих культурними й мистецькими реаліями кін. XVIII – поч. XIX ст.

Вірш І.Котляревського, що, на жаль, перебуває на маргінесах літературознавчого осмислення, часто називають одою. Однак чи "Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" відповідає цій жанровій кваліфікації? Вірогідно, спричинилося до такої номінації насамперед винесене в назву поняття "пісня" (грец. *ода*). У тексті твору виразно помітні й інші основні змістові й формальні ознаки жанру: ідеалізація адресата, уславлення його мудрого й подвижницького керівництва, компліментарний стиль викладу, суто жанрові композиційні прийоми (вступ як звернення до античного персонажа, наявність ліричних відступів, позірна "лірична невпорядкованість", прикінцеве славослів'я

тощо). Водночас мовностильове вирішення вірша не відповідає канонічним приписам.

За традицією, ода є жанром високого стилю, для якого властива патетичність, вишуканість словесного оформлення героїчного сюжету. У "Пісні..." І.Котляревського, навпаки, актуалізується народна, розмовна лексика, котра відповідає способу думання і висловлювання простолюдина. Можна припустити, що такий авторський прийом визначений класицистичними правилами, які диктували сувору диференціацію мовного стилю з огляду на предмет зображення: про високе (трагедійне, героїчне) говорилося книжною мовою (як її усталеними варіантами – латинською, грецькою, старослов'янською), про побутове (комедійне) – народною. Втім, такий висновок спрощує сутність бурлескно-травестійної й пародійної практики українських письменників XVIII ст., яка базувалася на глибинних світоглядних і стильових засновках перехідної доби.

Саморух українського письменства до демократизації, відхід від риторичного канону здійснюються у ряді творів мандрівних дяків. Найбільш типологічно близьким до "Пісні..." текстом у цьому сенсі нам видається "Вірша, говоренная гетьману запорожцями на світлий празник Воскресеніє Христова 1791 года", в якій у бурлескно-травестійному тоні подано біблійний сюжет про місію Ісуса Христа, котрий "смертію смерть поправ". За позірною комізму змальованих ситуацій зберігається серйозна спрямованість на відображення зовнішніх проявів духовного торжества мирян у зв'язку з найбільшим християнським святом – Пасхою. Експурс у старозаповітне минуле, як і в містерії, дозволяє усвідомити ідею спасіння і царства небесного: "Адаме, грай!/ Одпертий рай,/ Іди, поспішайся! Райським плодом/ З усім родом/ Рад будь, утішайся!/ Веди всіх вряд/ У райський сад/ Яблука збирати,/ Їж од древа,/ Бо вже Єва/ Не буде вмирати!" [12, с. 176].

"Віршу..." презентовано конкретній особі. І хоч гетьман не фігурує як персонаж, автор, без сумніву, вдаючись до барокового підтексту й натяку, вводить його в одне з собою рецептивне коло, сприймає за свого. Тож, за задумом наратора, адресат має розуміти приховані філософські і публіцистичні шари твору: не тільки тішитися з комічного, дотепного вітання, але й адекватно реагувати на сатиричні пасажі "Доповнення до великодньої вірші", адже сатира, на думку сучасників, "лікує рани недоліків". Тож етикетний вірш (святкова орація) відходить від свого жанрового стереотипу і стає синкретичним художнім явищем, у якому поєднані ознаки кількох жанрів (віншування, сатира, травестія) і завдань (розважити, викрити, повчити).

Власне, у "Пісні..." І.Котляревський використовує вже випробувану в "Енеїді" поетику бурлеску, яка віддзеркалює традиції народного сміху, що вступає у полеміку зі світом офіційної культури, ієрархічних зведень законів і приписів. Переважання комічного, на думку Т.Бовсунівської, "стало реакцією, з одного боку, на пріоритет сакрально-піднесеного в давній українській літературі, а з іншого – на класицистичну естетику просвітників, що заповонила російську літературу (українське письменство в той час витлумачувалось як частина загальноросійського, тобто це давало право українським авторам співвідносити свою літературну діяльність з процесами, які відбувалися в російській літературі)" [2, с. 9]. Класицистичні вимоги вплинули і на вибір сюжету та ідейно-тематичну атрибутику: якщо мандрівні дяки послуговувалися християнськими мотивами, образами, символами, жанрами (бароковою естетичною системою), то І.Котляревський звернувся до європеїзованого образу античності в її просвітницькому розумінні. Відтак його "Пісня..." – це водночас і панегірик, і "вірша" з затаєними бароковими смислами, й ода добродійників – правдоподібному ідеалові доби, котрий не готується смиренним богоугодним життям до царства небесного, а примножує щастя й добробут на землі.

Твір має триєдину композицію: вступ (традиційний одичний зачин, у якому письменник апелює до богів, муз тощо), основна частина, де описані чесноти адресата, висновки (славослів'я з побажанням усіляких земних і небесних благ).

На початку ліричний герой просить у міфічного грецького співця Орфея дару натхнення, аби якнайточніше і найдотепніше звеличити значну особу, "Пана любого того,/ Що і паном быть уміє,/ І як батько не жаліє/ Живота для нас свого" [5, с. 237].

Як обов'язковий сюжетний і символічний антураж оди у "Пісні..." виступає образ чудодійного музичного інструмента (модифікованої Орфеевої кифари), який сприяє вияскравленню майстерності поета, посилює його захоплені словоспів. Українська національна проблематика спричинюється до травестіювання канонічної формули: Орфей постає як мандрівний козак-характерник, у якого "кобза гарна,/ Кобза дивная така,/ Що лиш забряжчиш руками,/ То і гори з байраками/ Стануть бити гопака" [5, с. 237]. Виходить, що І.Котляревський, як і в "Енеїді", освоює античний простір, перелицьовує його: роль диво-співця, творця національної мистецької краси й користі відіграє кобзар-запорожець. Тож перебирання у власні руки традиційного народного інструмента для того, щоб грати

"пісню гарную на ней", можна тлумачити і як творчу спадкоємність, і як преромантичну ідеалізацію козака – "душі правдивої".

Як і в "Енеїді", я-герой зізнається, що з "музами не знається", "тільки трохи чув про них", тобто в оспівуванні чеснот свого адресата має намір свідомо відійти від високого класицизму з його традиційними словесними формулами й образотворчими канонами. Тому властива оді гіперболізація досягнень вельможі зводиться до жартівливої просторічної констатації: "Та і музи лоб нагріють,/ Доки проспівать успіють/ Половину діл твоїх" [5, с. 238].

Обов'язкова для компліментарної оди розповідь про нагороди генерал-губернатора ведеться у стилі народного розмовного перебільшення і порівняння: "Нельзя зглянуть очами/ На жупан твій со звіздами,/ Як на сонце серед дня" [5, с. 238], шия шляхетного пана гнеться "од стьожок" з державними нагородами, серед яких – "высшій орденъ св. Андрея Первозванного" [10, с. 2]. По-бароковому квітчасто перелічені відзнаки, дані "не Черніговом, не Полтавою", а імперською столицею, на думку ліричного героя, засвідчують визнання монархом чесних "трудів" О.Куракіна, котрий "не за пічкою валявся/ Що попав к царю під лад" [5, с. 238]. Отже, зберігається класицистична настанова на уславлення відданого й працюючого придворного, котрий вірою і правдою служить помазаникові Божому.

Остання частина "Пісні..." присвячена передбаченню посмертної слави видатного можновладця. Концепт слави у контексті твору тлумачиться як просвітницьке добродіяння ("добродетель") – найвища моральна чеснота, що вимірюється послідовними милосердними вчинками для блага ближнього. Відтак безсмертя, за філософською концепцією Просвітництва, не стільки в царстві небесному, однозначне розуміння якого піддається іронії ("Хоть попи не забурмочуть,/ Хоть бляяти не захочуть/ Вічну пам'ять по тобі..."), скільки у вдячній земній пам'яті, бо "слава з тілом не ложиться/ У могилу нічия". Це і є істина ("правда"), сенс існування людини у моральній системі праведної добродійності.

"Пісня..." завершується характерним для оди славослів'ям, утім, коротким і промовистим: поет, вітаючи О.Куракіна з Новим роком, бажає здоров'я, довголіття ("Скільки жив, як кажуть люди,/ В світі Мафусал святий") і громадської активності ("І над нашим ще народом/ Ще хоч трохи попануй!") на благо вдячних полтавців.

Ощадливо лаконічна, помірно компліментарна манера оди спричинена закономірною тенденцією митців-просвітників до збереження особистої гідності, самоповаги, а не розчинення постаті поета в пафосному

схваленні чеснот адресата. За слушним спостереженням Т.Бовсунівської, тут "сміхова лексика функціонує як стверджуюча, вона не знижує об'єкт зображення, а підносить його" [2, с. 57].

Такий варіант прочитання "Пісні..." у класицистичному сенсі. На перший погляд, у тексті дотримано найголовніші модуси стилю: ідеал громадянина, вірного короні, високоморального й професійного провідника народу, апологета "общого добра". Поет, як у канонічній оді, розважаючи повчас, прищеплюючи своєму читачеві смак до раціонального й відповідального життя.

Водночас підкреслимо, що "Пісня..." має ряд непрозорих, не коментованих алюзій, розшифрування яких не піддається суто класицистичному поясненню. Тож слід згодитися з І.Айзенштоком, котрий ще в 1928 році зазначав, що "ні походження "Оди", ні сам "смысл" її не можна вважати остаточно встановленим" [1, с. 60], тим більше, що "ледве чи можна вагтися в тім, що для сучасників (як, десь певно, й для самого автора) "Ода" була зовсім не пародією, бурлеском, не травестією, а в значній мірі писалася й сприймалася серйозно" [1, с. 62].

У наших міркуваннях виходимо з тези І.Айзенштока, який убачав у "Пісні..." часткове наслідування *композиційної схеми* російської оди, а також натякав на *стиль* столичних одописців, цитуючи для прикладу уривок "Эпистолы о стихотворстве" О.Сумарокова про специфічне розгортання теми в цьому класичному жанрі ("...вскидает всюду взгляд,/ Взлетает к небесам, свергается во ад/ И, мчась в быстроте во все края вселенны,/ Врата и путь везде имеет отворенны" [1, с. 62]) й захоплюючись парадоксальним поєднанням із традиційним українським пародійним віршем. Причому вчений зазначав: те, "що нам може видатися пародією чи сатирою, справді було лишень своєрідним прийомом" [1, с. 62]. Наше завдання – віднайти затаєні смисли "Пісні...", які природжують її зміст, надають виразного національного звучання.

Для цього слід зробити екскурс в історію взаємин О.Куракіна як першого цивільного генерал-губернатора краю з полтавцями. Як відомо, родовитий князь, досвідчений політик, наділений неабиякими організаторськими здібностями, службовою активністю, прибув в Україну у березні 1802 року, щоб очолити Малоросійське генерал-губернаторство з двома губерніями – Полтавською та Чернігівською.

Історик та краєзнавець В.Жук уважає, що "у Санкт-Петербурзі в часи Олександра I все ще боялися "малороссийской опасности". Це сприяло тому, що до Полтави, як і взагалі в українські міста, призначалися адміністраторами люди з найбільш упливових і найбільш "без лести

преданных" аристократичних родів. У той же час кращих людей з України, випускників Києво-Могилянської академії, Слов'янської семінарії та інших закладів забирали до російських міст" [3, с. 27–28]. Справді, так здійснювалася імперська політика русифікації й асиміляції українства, його суспільного устрою й ментальності. Але в Полтаві "по уваженію епохи всему свѣту извѣстной" [3, с. 27–28] процес політичної й культурної експансії "на Південь" набував особливого символічного значення у зв'язку з баталією 1709 року. Перемога Петра I асоціювалася з остаточним утвердженням російської влади в Україні, тому Полтава, "як рідко інше місто, протягом 30–40 років з початку XIX ст. одержала з Санкт-Петербурга, за словами М.Рудинського, "такий пишний аристократичний букет" високопоставлених високоосвічених чиновників" [3, с. 28], серед яких був і О.Куракін. Зрозуміло, що, будучи продуктом європеїзованого ще Петром I, позбавленого національної своєрідності російського дворянства, князь займався прогресивною з просвітницької точки зору діяльністю – цивілізацією українських земель, наданням їм уніфікованого культурного вигляду. Звідси його цілком позитивне для столичної ментальності бажання зробити "Полтаву въ маломъ видѣ Петербургомъ" [9, с. 2], наслідуючи навіть архітектурну схему "північної Пальміри".

За даними І.Павловського, "въ моментъ открытія губернии, Полтава была очень скромнымъ городкомъ, какимъ она была во время Гетманщины и, сделавшись губернскимъ городом, начинаетъ преобразовываться по новому типу. Во всей ея истории, едва ли возможно найти другой моментъ, когда въ ней общественная, экономическая жизнь и самая фізіономія города потерпѣла такое быстрое и рѣзкое измѣненіе, как именно въ эти немногіе годы, когда генераль-губернаторомъ былъ князь А.Б.Куракинъ (1802–1808)" [9, с. 34]. Незважаючи на швидку розбудову міської інфраструктури (кам'яних будинків, вулиць, парків, водогону), розвиток економіки й промисловості, широку благодійну діяльність, продумане формування розгалуженої мережі освітніх (початкових шкіл, училища для дворян) та медичних закладів, соціальних установ (богадільень), створення плану міста й установлення меж губернії, які пропонував та здійснював новий очільник, полтавці виявляли опір столичним новаціям.

З одного боку, полтавська старосвітська шляхта ще пам'ятала козацькі вольності і намагалася зберегти традиційні права й автономні свободи в загрозованих політичних обставинах, але далі бажань і намірів не йшла; з іншого боку, запроваджені князем зміни могли призводити до соціальної й особистої розгубленості краян перед видимою загрозою

руйнування звичного суспільного устрою, патріархальної традиції, установлені системи цінностей, на які зазіхала імперія з постульованою губернатором модерністю.

Відтак сьогодні можна глибше зрозуміти, чому позитивні просвітницькі – у значенні етичної системи доби – реформаторські заходи О.Куракіна сприймалися неоднозначно. Замість висловлювання традиційного для тотального хорового мислення столиці схвалення або справедливої оцінки господарської активності губернатора, ментально дезорієнтоване полтавське дворянство неодноразово лагодило депутацію "въ Петербургъ съ жалобой Императору на князя" [9, с. 41]. Формальною причиною скарги було небажання О.Куракіна підтримати відрядження делегації до столиці у зв'язку з проблемою врегулювання майнових і земельних претензій, що виникли в результаті прийняття Сенатом указу від 2 липня 1803 року, який "предписываль, чтобы дѣла, ищущихъ свободы отъ владѣнія помѣщиковъ десятилѣтней давности не относить" [9, с. 37]. Шляхта Полтавської губернії клопоталася про скасування закону, вбачаючи в ньому порушення давніших, утрадиційнених, а отже, "правильних" вольностей, які отримувало дворянство й козацька старшина у 80-і роки XVIII ст. Однак справжньою підставою, на нашу думку, було усвідомлення російської узурпації влади прийдшим князем і пошук управи на нього у "доброго царя".

Ситуація була повчальною для обох сторін конфлікту: полтавці, не здобувши підтримки при дворі, зрозуміли, хто господар становища, а О.Куракін обрав більш гнучку політику впливу на них. Це засвідчує ряд заходів, спрямованих на врегулювання "въ <...>щекотливом дѣлѣ козаковъ" [9, с. 41]. Досвідчений політик, князь віднайшов "больші точки" полтавських станових і майнових груп. Він тонко й щедро лестив шляхті про її ролі і місця в державній системі, "сказав, что полтавское дворянство сдѣлалось извѣстнымъ во "всемъ свѣтѣ" своими примѣрными добродѣтелями" [9, с. 32], упорядкував землекористування, дозволивши козакам продавати свої землі і виявивши при цьому добре й поштиве володіння історичною інформацією "о пользовании казаками своей землей, начиная со времени Богдана Хмѣльницкаго" [9, с. 3].

Важливо, на нашу думку, прокоментувати сатиричний відступ "Пісні...", встановити його історичну денотацію, без якої уривок із твору втрачає свою семантику. Так І.Павловський указував, що в віданні О.Куракіна були місцеві суди, під час ревізування яких князь констатував "постоянныя тяжбы и споры изъ-за земель". Свої висновки генерал-губернатор подав у клопотанні до Сенату про заборону казенним палатам

розглядати такі позови і передавати для розгляду в земські й повітові суди. На основі цього 18 травня 1805 року було прийнято урядове рішення, яке послаблювало посадові зловживання, підкуп і бюрократичну тяганину в судах. Відтак звернення автора "Пісні..." напередодні нового 1805 року могло мати своїм наслідком відповідну реакцію О.Куракіна, котрий, "какъ человекъ съ большой инициативой и много заботящійся о благосостояніи края" [9, с. 42], мав урахувувати думку громади.

Повітовий суд І.Котляревський дотепно порівняв із ярмарком у Ромні. Власне, ярмарок, базар у народній культурі асоціюється з великою кількістю людей, локалізованим конгломератом етносів, різноманітністю речей, шумом, багатоголоссям тощо, однак сучасники автора добре знали побутову колізію, яка стосувалася куракінських реформ у сфері містобудування й торгівлі. Мовиться про процес упорядкування Іллінського ярмарку "для общаго блага и въ особенности для торговлѣ Имперіи и въ особенности для блага края" [9, с. 49].

Здавна відомий торговий центр Лівобережної України, що займав значну, але захаращену і до того ж небезпечну "въ пожарномъ отношеніи" площу в середмісті, О.Куракін вирішив розташувати за містом, що викликало чергове роздратування мешканців губернії. Прикметно, що проблема полягала не тільки в матеріальних збитках купців від переміщення ярмарку, а й – суттєво – у зазіханні на традицію, на споконвічний устрій, які вони й намагалися боронити. З історії відомо, що торговий роменський люд скаржився цареві, але лист укотре залишився без відповіді. Натомість було реалізовано план О.Куракіна, що покращив умови торгівлі й уможливив поліпшення архітектурного вигляду Ромен: на місці яток з'явилися нові будинки, бульвари, розширилися вулиці.

Тож у І.Котляревського "ярмарок у Ромні" – це передусім характеристика нераціонального, а то й небезпечного скупчення у тісному приміщенні різних за соціальним станом і майновим статусом людей ("Повні сіни, повна хата/ Нашого набиті брата,/ Аж нельзя пропхнуться мні" [5, с. 239]), а також виразний натяк на строкатість судових справ і непродуктивність їх ведення.

Ретельне перечитування "Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку Олексію Борисовичу Куракіну" дає підстави твердити про заздалегідь продуману І.Котляревським систему міжтекстових зв'язків з російською одою, зокрема з поезією О.Сумарокова: за композиційною організацією, набором жанрових формул і навіть переінакшених цитат "Пісня..." збігається з "Е.И.В. всемилостивейшей государине императрице

Анне Иоановне, самодержнице всероссийской, поздравительной одой в первый день нового года" (1740) – текстом відомим, хоч і не взірцево класицистичним.

В обох одах формальним приводом звертання до адресата є віншування з Новим роком – світським, запозиченим із "просвіченої Європи" Петром I святом. Як і О.Сумароков, І.Котляревський звертається до античного персонажа, який допомагає вияскравити позитивні риси можновладця, виявити свою обізнаність із законами творення "розумної краси". Так само у вступі актуалізується пошук відповідних ситуації мовлення риторичних фігур для якнайпишнішого поздоровлення й уславлення цнот державної особи, вживається прийом нарочитого самоприниження ("самоуничужения") "недостойного автора". В О.Сумарокова читаємо: "...Что ж мне взять за средство,/ Не умея ж петь, чтоб не впасти в бегство,/ Тем, что ей должна похвала толика,/ Коль она славна в свете и велика?" [11, с. 49]

Традиційна ще зі староукраїнської літератури риторична формула "малої похвали" великої особи, засвоєна українськими бароковими проповідниками й екстрапольована на російський класицистичний ґрунт, набуває у такому контексті іншого сенсового звучання: "Олексію, любий пане!/ Я про тебе річ начав./ Та боюсь, як слів не стане,/ Щоб ти мні не накричав,/ Бо я наперед признаюсь,/ Що я з музами не знаюсь,/ Тільки трохи чув про їх" [5, с. 237–238].

Ідеться про рецепцію класицистичної теорії, вірогідно, у сумароковському тлумаченні жанру та його канонічних модусів, які перевертає, точніше, травестіює оповідач. Російські оди сприймаються автором як прототекст зображення самодержавної традиції у колоніальних реаліях. Якщо в О.Сумарокова Анна Іоанівна – "госпожа", "России всей матерь", котру поетові допомагають славити Марс з Мінервою (алегорії імперської войовничої експансії й мудрості), то в І.Котляревського Куракін – "наш" "пан", "батько" провінційної "малоросійської" Полтави. Звернення до козацького Орфея-неборака, що "змандровав від нас", може трактуватися як пошук естетичного й світоглядного опертя в старосвітській національній традиції, у козацькому демократичному дусі, який би "під сей згодився час", і водночас – як характерницьке "відведення очей" від суттєвого, казкове чаклування "кобзою гарною, дивною", "Що лиш забряжчиш руками,/ То і гори з байраками/ Стануть бити гопака" [5, с. 237]. Травестійований кобзар Орфей, який зачаровував своїм співом звірів і камінь, має і веселити, і повчати, і впливати на свідомість реципієнта, змушувати його розгадувати приховані сенси жартів. На це вказує фігура

умовчання, яка супроводжує натяки на заслуги О.Куракіна перед короною, – зовнішні прикраси ("стьожки", "хрести", "звізди") засвідчують його "славу в Пітенбурзі", тобто діяльність для "общого добра", знатність та неабиякий авторитет, а отже, натякають на особливу місію у провінції. Тому, не треба говорити все: посвячений у сутність справи зрозуміє, розшифрує, зробить висновки. Особливо, якщо це стосується конкретної побутової колізії: "Рад сказати правду-матку,/ Що крутенькую загадку/ Нашим ти задав панам;/ Бо щоб мали чисті душі,/ Щоб держали строго уші,/ Ти собою їх учиш сам" [5, с. 238].

Зважаючи на історичний огляд перших років генерал-губернаторства О.Куракіна, слід акцентувати на критичному ставленні І.Котляревського до місцевого дворянства, про яке він тут говорить. Тож ідеться передусім про відсутність самодостатньої й активної громадянської позиції й самоповаги у "своїх", котрі не здатні протиставити рішучому і продуманому наступові зі столиці жодних учинків, запропонувати активну суспільну національну перспективу. У підтексті слід шукати вказівку на конфлікт між старосвітським і сучасним, замилюванням козацькою традицією та імперськими реаліями.

Я-герой добачає успіхи свого персонажа в "навчанні прикладом", тому пропонує спрямувати зусилля на наведення ладу в судах. Сатиричний відступ у цьому разі постає як "розчакловування", відкриття правди про суспільний недолік, який потребує негайного виправлення. Ця неосвоєна сфера реформаторської діяльності О.Куракіна, яка вказує на недосконалість системи, піддається ретельній деталізації: І.Котляревський звертає увагу можновладця на конкретні позовні справи та юридичні злочини, таким чином захищаючи право простої української людини на справедливий суд, вказуючи втрату майнових вольностей козаків ("...пани зо злої волі/ Не дають орати нив;/ Що козацькими землями,/ Сінокосами, полями/ вередують, мов своїм" [5, с. 239]. Тож слід захищати не денационалізованих та апатичних "наших панів", а нащадків простих козаків, від імені яких промовляє письменник. А відтак я-герой хоче бачити О.Куракіна козацьким "паном" і "батьком", а водночас – і слугою ("Будеш хлопцем для других"), який не потребує лестощів і гіперболізації заслуг перед краєм: хто розуміється, той поцінує.

Типологічна близькість "Пісні..." до названої оди О.Сумарокова може простежуватися і в специфічному оперуванні властивим жанрові модусом безсмертя у земній славі. Якщо в російському вірші маємо ствердження неперервності імперської традиції ("Анна, Петр не умирал, хоть лежит и в гробе...") [11, с. 52], то в І.Котляревського – констатацію самодостатності

персонажа, його гуманістичної спрямованості, особистої моральності, яка не входить у конфлікт з його політичною й адміністративною діяльністю: "Сее не умре ніколи,/ Що ти робиш всім добро,/ Та і робиш з доброї волі,/ Не за гроші і сребро" [5, с. 241]. І.Котляревський поціновує чесноти О.Куракіна як людини Просвітництва. Відомо ж бо, що він був ініціатором створення в Полтаві низки богоугодних закладів, які вказували на нові тенденції в правовій і соціальній сферах життя.

Характер наратора визначає й особливості художнього освоєння локуса Полтави. У традиційній російській оді це місто уособлює міліарну й політичну силу Петербурга (читай – закріплення влади Петра I та його наступників в Україні): "Забудем роскошь, род и дом:/ Последуя монаршей воле,/ Наступим на Полтавско поле,/ Бросай ты молнию и гром" [11, с. 64].

Цю містку й промовисту цитату з "Оды государыне императрице Елисавете Первой на день ея рождения 1755 года декабря 18 дня" О.Сумарокова І.Котляревський інтерпретує у 12, 13, 14 строфах "Пісні...", травестіюючи й уписуючи в місцеві реалії. Просторічне доброзичливе означення служіння Полтаві як жінці структурує художнє середовище дому, де О.Куракін – "батько", "муж", а відтак, за українським ментальним уявленням, захисник, господар, благодійник, котрий дбає, "Щоб обуті і одіті/ І не голодні були..." [5, с. 240].

Тож у "Пісні..." як свідомо опозиція російській оді сформульований образ міста як мирного середовища (по суті, тут започаткована ідея, котра виллється у концепті полтавських чеснот "Наталки Полтавки": "Де згода в сімействі, де мир і тишина;/ Щасливі там люди, блаженна сторона" [5, с. 266]), що потребує не тотального підкорення-завоювання, а відданої розумної праці.

З огляду на проаналізований текст, модус честі набуває подвійного значення. По-перше, це нав'язування адресатові барокової козацької честі, котра полягає у захисті рідного краю та лицарському служінні ідеї, відкиданні особистих інтересів і навіть негачії фізичних та матеріальних задовольень: авторові імponує, що О.Куракін живе в Полтаві сам, без сім'ї, а також без столичних зваб ("Мов тобі чернець від миру,/ Одцуравсь ти од двора" [5, с. 240]), а всі зусилля віддає роботі для "общого добра". Це вказує на новий для України – просвітницький – концепт честі як дотриманого закону моралі. І.Кант – автор найбільш вражаючих означень сутності Просвітництва – "вважав моральним лише той учинок, в якому відсутня будь-яка особиста (природна чи чуттєва) мотивація і лиш усвідомлена необхідність спонукає обирати благо. Отже, моральне те, що підлягає узагальненню і може стати універсальним" [7, с. 49]. Адресат

"Пісні..." "для слави лиш живе", бо "так уродивсь", тобто має природну схильність до добротворення.

Слава у цьому контексті – це і позитивні відгуки, вербальне визнання доцільності й потрібності "благодіяння", і вдячна пам'ять про них. Такі виміри властиві староукраїнській козацькій традиції, репрезентованій письменством XVII–XVIII ст. та народним епосом: "Слава не вмере, не поляже! /Буде слава славна/ Поміж козаками./ Поміж друзями./ Поміж лицарями./ Поміж добрими молодцями!" [13, с. 56–57].

Наратор "Пісні...", сприйнявши О.Куракіна за "свого", транспонує на нього козацькі імперативи безсмертної слави лицаря, котрий виявляє людську гідність, незламність духу, патріотизм. Відтак таке національне розуміння розходиться з церковним ученням про тлінність і примарність усього земного.

Алюзії про сім'ю, дім, формули здоровлення вказують на відгуки колядок у "Пісні...", що, на нашу думку, зумовлено самою хронологією написання твору, пов'язаною з календарно-обрядовим циклом. Це переосмислене в межах конкретного жанру – щедрівки, що виконувалася, як відомо, з 13 на 14 січня, напередодні Нового року, – віншування господареві, де квітчасто мовиться про велику й дружну родину, особисті чесноти пана – працелюбність, дбайливість, мудрість, доброзичливість, за які його шанують ближні, вживаються риторичні звертання до адресата, гіперболізовані порівняння ("Всі тобі, як богу, раді./ Всі тебе, як бога, ждуть" [6, с. 240]). Тож убачати в "Пісні..." лестощі до можновладця немає жодних підстав: це закріплений народною звичаєвістю й онтологією вияв пошани до людини як такої, незалежно від її статків чи статусу, збережений від давніх часів віталістичний (життєствердний) обряд. У колядці-щедрівці кожен може стати "паном-господарем", відтак словесні формули цього фольклорного жанру вивищують особистість, пов'язують її з традицією предків. Відгуки новорічних пісень простежуються насамперед в актуалізації поняття "дому-раю" – барокового саду-винограду, вертограду, огородку, тобто зосередження гармонії, духовної досконалості, затишку й спокою, тобто того, що необхідне адресатові.

Однак колядкові образи транспонуються на реальність, у якій земне буття з його працею й неспокоєм набагато вагоміші і для О.Куракіна, і для очолюваної ним громади, ніж едемська бездіяльність. Тому властива жанрові кінцівка – поколядь – зводиться до побажань такого довгого земного віку, як у старозаповітного Мафусаїла:

Будь здоров і з Новим годом,
І над нашим ще народом

Ще хоч трохи попануй!
Трохи... Ой, коли б багацько!
Бо ти наш і пан, і батько,
І на більше не здивуй! [5, с. 242]

У "Пісні на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" здійснюється своєрідне осмислення просвітницького ідеалу громадського діяча завдяки характерному для української поезії поєднанню жанрового ареалу бароко й класицизму. Одичний канон, як і в усьому європейському письменстві, втрачає свою притягальну силу, натомість насичується національними етнокультурними та мистецькими реаліями. Прозорі натяки на російську одичну традицію слугують тлом для формування антитетичної духовної парадигми, для вияскравлення усвідомленої української "іншості", яка потребує поваги від можновладця-реформатора, яким і був О.Куракін. А відтак – це "наша пісня", затаєна версія самоідентифікації українця-козака в нових реаліях Просвітництва.

Література

1. Айзеншток І. Котляревщина // Котляревщина / Редакція, вступні статті й примітки І.Айзенштока. – К.: Державне видавництво України, 1928. – 121 с.
2. Бовсунівська Т.В. Українська бурлескно-трагедійна література першої половини ХІХ століття (в аспекті функціонування комічного): Навчальний посібник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2006. – 178 с.
3. Жук В. Полтава часів Івана Котляревського // Слов'янський збірник. – Полтава: АСМІ, 2006. – Вип. 5. – С. 16–37.
4. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К.: Дніпро, 1969. – 630 с.
5. Котляревський І.П. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1969. – 509 с.
6. Кулиш П. Обзоръ украинской словесности. И.Котляревскій // Основа. – 1861. – Январь. – С. 235–262.
7. Мир Просвещения. Исторический словарь / Под ред. Винченцо Ферроне, Даниеля Роша. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
8. Николайчик Ф. Ильинская ярмарка въ періодъ ея существования въ г.Ромнах // Труды Полтавской ученой архивной комисии. – Полтава: Тип. Г.И.Маркевича, 1907. – Вып. 3. – С. 17–107.
9. Павловскій И.Ф. Очеркъ дѣятельности Малороссійскаго генераль-губернатора князя А.Б.Куракина (1802–1808 гг.): По архивнымъ даннымъ, съ рисунками. – Полтава: Т-во Печатного Дѣла, 1914. – 131 с.
10. Павловскій И.Ф. Полтава. Историческій очеркъ ея, какъ губернского города въ эпоху управления генераль-губернаторами (1802–1856). По архивнымъ даннымъ. Съ 80 рисунками и планом города. – Полтава, 1910. – 416 с.

11. Сумароков А.П. Избранные произведения. – М.: Советский писатель, 1957. – 606 с.

12. Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К.: Наукова думка, 1983. – 693 с.

13. Українські народні думи та історичні пісні: Збірник / Упорядн., приміт. О.М.Таланчук; Передм. Б.П.Кирдана. – К.: Веселка, 1990. – 238 с.

14. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – С. 194–470.

О.Г.Ковальчук

Життєва філософія Кирпатого Мефістофеля (роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")

Немовби віддячуючи за відмову від власної життєвої позиції, маса пропонує будь-якій особі дуже комфортний режим існування, де відсутня відповідальність індивіда. Звідси властивий людині "автоматизм" засвоєння корпоративної психології. Не виняток і Яків Михайлюк – він теж успадкував звичку "бути в отарі", що йде ще від "дитинства людськості" [4, с. 26].

Навіть винятковий моральний статус ("самий чесний, самий порядний, самий ... самий ..." [4, с. 41]), як і сильний революційний порив, не спроможний створити умови для ієрархічного сходження у сфері духу, оскільки кожен із нас (за спостереженнями Кирпатого Мефістофеля) живе в особливому – "механістичному" світі, де все тече "одноманітно, монотонно" [4, с. 27].

Фундаментальний закон однотонного, одноманітного, нормативно-фізіологічного буття є всезагальним. Його вплив поширюється на всесвіт у цілому, охоплює всі форми – від найнижчих до найвищих: "Зоряні світи, окремі планети, людські царства, людина, мікроб" – усі вони "живуть по одному шаблону" [4, с. 27].

Ніщо не може зрушити підвалини цього універсального закону – навіть переміщення в інші світи: "На Марсі чи деінде так само, як і тут, родяться, живуть, страждають, умирають ... Усе те саме, не варто і хвилюватись" [4, с. 27].

Механістично запрограмована форма біологізованого буття зумовлює формування збідненого внутрішнього світу, духовний спектр якого не

виходить за межі примітивних реакцій: під час уявної зустрічі жителів Землі з братами по розуму (передбачає Яків Михайлюк) обопільно пануватиме не піднесення, не радість зустрічі з незнайомим світом, а звичне емоційне отупіння й агресія: "Ну, чого прилетіли? Усе те саме, не варто і хвилюватись. А то ще й бійка заведеться поміж планетними братами. У живих істот вона заводиться швидко" [4, с. 27].

У ритмічно повторюваному, закостенілому житті не менш ритмічно, майже ритуально з'являються "нічні метелики" – революціонери, які "завсіди були є й будуть" [4, с. 153]. Зумовленість їх появи Кирпатий Мефістофель пояснює віковими чинниками: "Кожна молода, здорова й жива людина є революціонер. От ви (звертається Яків Михайлюк до дітей Марії Пилипівни – О.К.) підроснете й займете наше місце. Вам помнуть крила, ви ослабнете й ваше місце займуть молодші та дужчі за вас" [4, с. 153].

Разом із своїм поколінням "нормативний" революційний цикл проходить і Яків Михайлюк. Здавалося б, ідеально підготовлений з точки зору моралі, спраглий досягти результату у боротьбі головний герой роману В.Винниченка – попри поразку – міг би вийти на нові життєві горизонти. Натомість і він повторює долю інших особистостей з "пом'ятими, поламаним крильцями", які так "прагнули до світла" [4, с. 152].

Певна річ, герой і не підозрює, що суспільна та його особиста поразка запрограмована природою маси, служінню якій Кирпатий Мефістофель присвятив свою молодість: саме маса наповнює механістичним змістом повторюваний цикл життя й усуває з історичної сцени виняткові постаті, оскільки не потребує ні їх, ні їхніх ідеалістичних поривань.

Цей процес вдало змоделивав Ф.Юнгер: прибираючи із суспільного обширу особистість, психологія якої завжди ґрунтується на "статичних рисах", що мають гальмівний потенціал, маса запускає освячений нею процес динаміко-механістичного буття – "рух все наполегливіше проступає в технічній сфері і набирає форм автоматизованої механіки. Прогрес у механіці стає для спостерігача глибоким і цікавим феноменом там, де його пов'язують із прогресуючим утворенням мас" [22, с. 218]. З виходом маси у суспільному житті на чільне місце особистість теж втрачає індивідуальний ритм буття, оскільки змушена існувати у механістичному режимі, де "автоматизована механіка передбачає певний автоматизм у людині" [22, с. 218].

Маса, як і кожен із нас, зменшує світ до "системи уявлень про нього" [7, с. 55]. А оскільки вона за своєю природою споживач, то й питання, поставлені масою, не йдуть далі життєвої прагматики. Тут немає місця для

вирішення філософських проблем – тільки нагальних, передусім фізіологічних, оскільки "основна віра маси полягає в тому, що жити треба не заради чогось", а заради "фізичної необхідності" [22, с. 231–232].

Унаслідок цього неймовірно зусилля "метеликів" нейтралізуються інертністю маси, у якої є власна мета. Ідеалістичні поривання за таких умов мають згаснути і згасають. Звідси природна реакція Якова Михайлюка, перед очима якого розгортається життя нового покоління: "... студенти ... з веселих місць вертаються вночі додому. І добре роблять. На їхніх грудях під шинелями не лежать пачки прокламацій і, коли прийдуть додому, їм не треба буде одмивати руки від гектографського чорнила. І коли мине десять-двадцять літ, їм не треба буде боятись своїх споминів, вони не будуть обходити місця своєї молодості, скося позираючи на них із зневагою та викликом" [4, с. 26–27].

Іронічно-гіркувате дистанціювання від свого минулого – не єдиний наслідок розчарування. Зневага з'являється не тільки до власного минулого, а й до самого себе: "Але, даючи собі слово, я в цю мить з нудьгою та зневагою до себе знаю, що не додержу слова. О, як я зневажаю тоді себе! Нікчемний, недороблений Кирпатий Мефістофель" [4, с. 53].

Загалом презирство і зневага, виявлені до самого себе (у загально-прийнятому розумінні), – це поразка, яка веде до ганебного життєвого "фінішу". Інакше трактує цей феномен Ф. Ніцше: зневага, презирство до самого себе – це шанс для переформатування внутрішнього світу, до переходу в категорію "вищих людей", які відіграють важливу роль у соціальних процесах.

К. Левіт бачить їх так: "Надлюдина є відповіддю на сигнал біди, який виринається з грудей "останньої" ("до якої ставляться з презирством") людини, яка є убивцею бога, і "вищої" людини, людяність якої полягає в тому, що вона може ще з презирством ставитись до себе, у той час як "остання", гуманна, сучасна людина не може більше ставитись з презирством до себе і тому є тією, яку "зневажають" [11, с. 289].

На відміну від оточуючих, звичайних людей, Кирпатий Мефістофель постійно переживає моменти презирливого ставлення до самого себе, які часом переростають в огиду: "Мене охоплює одчай і така огида, що один момент я готов вибігти на вулицю, впасти серед неї й закричати: "Бийте мене, топчійте, плюйте на мене" [4, с. 205].

Саме такий відсторонено-презирливий погляд на себе і розчищає Якову Михайлюку шлях до когорти "вищих людей".

Спробуємо реконструювати цей складний психологічний "сюжет". Найбільш імовірно, логіка його розгортання така.

Домінантою настроїв Кирпатого Мефістофеля є печаль і туга, яка стає собою одну з форм вияву меланхолії: меланхолія – "важкий, похмурий, сумний настрій, сум, туга" (СУМ, т. IV, с. 669); "похмурий настрій, сум, туга" (Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – С. 432).

Меланхолія і печаль за емоційним спрямуванням споріднені. Близькі вони (як зауважив З.Фрод) і за причинами виникнення ("вплив життєвих умов") і – частково – за об'єктами (це може бути реакцією на втрату коханого чи коханої). Однак на відміну від меланхолії, де (частіш усього) втрачений об'єкт не є чітко вираженим, оскільки для роботи свідомості "певним чином недоступний" печаль є відгуком на втрату певних об'єктів, навіть якщо ці об'єкти мають абстрагований характер. – "батьківщина, свобода, ідеал" [15, с. 229].

Саме таким є діапазон втрат Якова Михайлюка: від суспільних ідеалів до Гані, обережне постукування якої по стінці чується героєві і донині (хоч про це Кирпатий Мефістофель згадає із звичною для нього іронією, яка, однак, швидше нагадає маскування, ніж означує справжній внутрішній стан – про це свідчить підкреслено сувора тональність у фінальній частині спогаду: "В цю саму стіну обережно, боязко озираячись, стукала мені й Ганя ... І те, що Ганя в цей час десь на каторзі, а я тут, не викликає, як раніше, весною, непотрібних сентиментально-кислуватих міркувань. Так: вона там, а я тут, та й годі!" [4, с. 85]). Звідси – від масштабності втрат – актуалізація обох станів: і меланхолії, і печалі.

Природне співіснування меланхолії і печалі, їхнє "перетікання" – перехід одного в інше ("Я йду далі, зазираю в вікна, й туга переходить непомітно в глибоку, плакучу печаль" [4, с. 67]) – не обмежуються виміром побутовим. Це свідчення тотальної втрати всього, оскільки в такій ситуації на Ніщо замикаються всі сфери буття: "У випадку печалі збіднів і спорожнів світ, у випадку з меланхолією це відбулося з самим "Я" [15, с. 232].

Втрата світу, суспільства як такого менш за усе тривожить героя: "Мені нічого не треба від людей, я не потребую їхнього ближчого товариства ..." [4, с. 86].

Складніше з "Я", оскільки з втратою об'єктів там відбуваються дуже складні процеси.

Меланхолія актуалізує психологічний комплекс, до складу якого, зокрема, входить і презирство до себе (формує "Я", що "заслугує морального осуду", "докорів самому собі" [15, с. 232]), і втрата ядра особистості – "власного "Я" [15, с. 234], і наростання нарцисичних інтенцій

(очевидно, саме звідси у романі мотив дзеркала, оскільки саме воно здатне "подарувати власний нарцисистичний образ" [6, с. 95]).

Завершується все це перемогою нарцисичного начала – нарцисичною ідентифікацією. У цілому цей процес тримається на базі заміщення об'єкта (любов до об'єкта, відмовитись від якого нема можливості, хоч від самого об'єкта людина відмовляється, знаходить вихід у "нарцисичній само ідентифікації" [15, с. 239]) і виявляє себе через "любівання ефектними позами власного "я", встановлення дистанції між людьми, яка досягається за допомогою масок, і уявлення про власну надлюдську велич ..." [2, с. 208].

У ситуації Якова Михайлюка цим об'єктом (перш за все) виступає минуле: "Я тужу за молодістю" [4, с. 54]. Герой від нього – від цього об'єкта (минулого, сповненого революційної романтики), – показово відмовляється, але любов (як до святині) зберігається, бо це час молодості (який ситуативно зб'ється з революційним поривом), час "співаючих сил, танцюючої крові, жадоби за пануванням над усім світом" [4, с. 54]. І це головне – це суть, а "форма все, що хоч: вірші, революція, кохання, верстат" [4, с. 54].

Так, пройшовши складний шлях трансформації, з особи, пройнятої "стадним" почуттям, формується ще один інваріант "вищої людини", функціонування якої практично немислиме без вироблення власної філософії, що спирається на філософські практики, притаманні саме цьому суспільному прошарку.

Презирство загалом-то багатофункціональне. Та найцікавіше в ньому те, що воно формує здатність до самооцінки. Самооцінка ж (навіть у такій екстремальній формі) дає шанс для оновлення, бо презирство не лише одна з реакцій людини, а й "ясне усвідомлення самого себе таким, який є, у порівнянні з тим, ким повинен бути" ("Ethan From". – <http://www.bet-egudit.ru/news-paper/are/12-286.doc>).

Однак самовдосконалення – не кінцева мета презирства. На нього Ф.Ніцше покладає грандіозніше завдання.

Уже в першій своїй промові Заратустра з острахом говорить: "Горе! Наближається час, коли людина не породить більше зірки. Горе! Наближається час людини, яка заслуговує найбільшого презирства, яка вже не в змозі ставитись із презирством до самої себе".

Надлюдина звертається із закликом здолати цю безвихідну ситуацію – пережити момент "великого презирства", презирства "до оточуючого життя і до сучасних, буденних інтересів", до його "щастя і розуму, і добротності".

Саме воно ("велике презирство"), стверджує С.Франк, повинно стати "першим етапом у духовному розвитку" [14, с.19].

Погляд російського філософа спрямований не на всіх. У полі його зору лише та людина, яка пройнята любов'ю до дальнього, метою якого є "творення в ім'я любові до дальнього" [14, с. 25].

Здавалося б, "вищі люди", оскільки вони (зауважує Ріхард Байдербек – Richard Beiderbeck) покликані не тільки сприяти формуванню надлюдини (die Entwicklung des Übermenschen fördern), а й (за Ф.Ніцше) стати "мучениками, які жертвують собою заради надлюдини" ("Für Nietzsche sind also die "höheren Menschen" die Märtyrer, die sich für den Übermenschen opfern...") (Nietzsches Übermensch. – <http://www.koinac.de/Nietzsche.htm>), підходять для цієї ролі ідеально.

Насправді ж – нічого подібного: "вищі люди" не спроможні забезпечити процес якісного оновлення людини і людства, бо за своєю природою вони імітатори. Звідси – "втеча від творчості" [8, с. 52].

Чому ситуація складається саме так? За поясненням звернемося до Ж.Делеза.

Так, підтверджує французький філософ, "вища людина" "... мусить вести людство до досконалості, аж до повного її втілення. Вона повинна відновити у силі всі якості людини, подолати її відчуження, реалізувати ідеал цілісної людини, поставити її на місце Бога, перетворити в таку силу, яка *утверджує і самоутверджується* (курсив Ж.Делеза – О.К.) [8, с. 49].

Однак проблема в тому, що "вища людина" "не знає, що ж означає "утверджувати" [8, с. 49]. Утвердження для неї – це "розуміти і витримувати випробування, згинаючись під ярмом" [8, с. 49]. Звідси реальним є лише те, що "придавлює і пригнічує". "Вища людина" не підозрює, що утвердження – це "... звільнення, розпрягання, *зняття тягара з того, хто живе* (курсив Ж.Делеза – О.К.). Утверджувати – це не означає навантажувати життя тагарем вищих цінностей, а створювати нові цінності, які будуть цінностями життя, що роблять його "легким" – утверджуючими його" [8, с. 49].

Вища ж людина обтяжена "продуктами нігілізму". Тому замість справжнього утвердження торжествує "ілюзія, хибна видимість стверджуючої настанови" [8, с. 49].

Утвердження і заперечення (як "дві тональності") напряму пов'язані з волею до влади, яка за своєю природою "подібна до енергії" [8, с. 52]. За аналогією до енергії благородною називають ту волю, "яка здатна до самозміни". Сповнені ж неблагородною енергією, низькою – "це ті, хто вміє

тільки маскуватися, тільки переодягатися, тобто приймати лише іншу форму, лишаючись вірними тільки одній і тій же" [8, с. 52].

"Вищі люди" – актори, "наділені незмінним зразком, фіксованою формою". Вони (нагадаємо) "тікають від творчості". Саме тому "вищі люди персоніфікують собою найнижчі сходинки волі до влади", яка у них є "волею обдурювати, волею брати, волею панувати" [8, с. 52].

У романі "Записки Кирпатого Мефістофеля" роздуми з цієї теми розгортаються менш системно і цілеспрямовано, але врешті-решт (попри "закручений" сюжет) приходять до того самого знаменника.

"Навіщо я живу?" [4, с. 2] – так звучить ключове питання, сформульоване Яковом Михайлюком.

Відповідь на нього шукає не просто особа, а людина, яка (скориставшись природним тяжінням "вищих людей" до акторства) обирає маску Кирпатого Мефістофеля.

Фауст, досліджуючи природу світобудови, називає Мефістофеля "дивним сином хаосу" [20, с. 226]. Кирпатий Мефістофель теж породження хаосу, але іншого за природою – його формує "збвтаний", "виведений з спокійної норми" світ" [5, с. 79], який зазнав катастрофічних змін: "Історичні тіла розплавилась. Не тільки Росія, а й увесь світ переходив у розріджений стан" – так характеризував М.Бердяєв ситуацію початку ХХ століття [1, с. 165].

Хаос – родова суть такого типу героя. Причому він настільки фундаментально формує базові основи світорозуміння, що обидва Мефістофелі стають втіленням духу хаосу.

За Б.Шалагіновим, хаос має емпіричну природу. В ньому "завжди переважає в и д и м і с т ь, а не значення, не смисл". І (найголовніше) "хаос анархічний, свавільний, бо безцільний, нікуди не спрямований, позбавлений телеологічності" [20, с. 232].

Втрата телеологічних орієнтирів змушує Кирпатого Мефістофеля опускатися з горизонту метафізики, навіть прагматики, у природний, біологізований світ, де відповіді на питання, що з'являються, шукаються відповідно до стратегії, визначеної біологічними чинниками.

До активного формулювання головних засад життя героя підштовхує танатологічна складова буття, що само по собі не випадково: як зауважив А.Шопенгауер, "смерть – справжній геній, натхненник або Музагет філософії ... Навряд чи люди стали б взагалі філософствувати, якби не було смерті" [21, с. 477].

Найактивніше ці процеси йдуть у той момент, коли затиснена з обох сторін Ніщо людина починає втрачати смислоутворювальну вісь

існування: "... яка рація: усе одно всі через яких двадцять-тридцять років будемо гнити в землі" [4, с. 130].

Так, заціпенівши від думки про небуття, обґрунтовує свою бездіяльність Панас Павлович.

Якову Михайлюку філософія приреченості чужа (хоч в афективному стані, у момент відчаю він теж може "здублювати" пасаж Панаса Павловича: "Мені все одно. Голова палає, її всю ломить біль. Д у м а т и в а ж к о (розрядка наша – О.К.) ... Все дурниця, і мораль, і кохання, і життя – є тільки один біль. Та ще хіба смерть. Через кілька десятків літ і я, і Шапочка, і мільйони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі і гнити. Чи варто ж ради такої коротенької хвилини хвилюватись ..." [4, с. 139].

Такому – рефлектуючому типу свідомості (попри схильність до афектів) ближчою є ідея наповненості буття смыслом існування, що (за І.Сеченовим) має привести до нейтралізації паралізуючого страху смерті: "Коли з часом наука доведе людей до того, що вони зможуть раціонально прожити повний цикл, то інстинктивний страх смерті сам собою уступить місце теж інстинктивній потребі небуття" [6, с. 82].

Знявши за допомогою іронії гостроту песимістичного випадку професійного філософа – "приват-доцента філософії" [4, с. 35], Кирпатий Мефістофель на противагу ідеї катастрофізму обґрунтовує позитивну, життєстверджувальну програму: "Ну, Панасе Павловичу, всі ці резони, аж до загального гниття, мають певну цінність, але не настільки вже, щоб через них **г у б и т и с е б е** (розрядка і акцентування інтенсивнішим кольором наші – О.К." [4, с. 130].

Як відбувається цей процес, Яків Михайлюк пояснює Олександрі Михайлівні на прикладі її ж життя: "Навіщо ви губите себе?" ... "Чим же я гублю себе?" ... "Собою!.. Ви губите себе тим, що порушуєте закони природи ... ви робите це во ім'я духовної сторони людини, во ім'я заповідів моралі ... Але хіба ви не бачите, що порушуєте дійсну мораль?" [4, с. 122].

Щоб вирішити складну проблему, Кирпатий Мефістофель закликає Олександру Михайлівну зректись "проклятої рабської моралі" [4, с. 124] і дотримуватись у своїй життєдіяльності "великого закону життя": "Мусите одкинути дурні моралі й сказати собі: я хочу бути матір'ю, хочу передати в будуче переданий мені з минулого тисячоліттями святий вогонь" [4, с. 125].

Право тіла має зруйнувати "академічну моральність" [4, с. 49] і "маленькі, дурні, часові і лицемірні людські закони" [4, с. 124], оскільки в біологічній "естафеті" закладена така потуга, яка "часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного" [4, с. 125].

Таке акцентування саме тілесного начала зумовлене природою Якова Михайлюка – герої В.Винниченка (зауважував А.Річицький) "абсолютні біологічні типи" [19, с. 28].

Унаслідок певних історичних обставин якраз така – "фізіологічна людина" (В.Хархун) одержала повне право на формування нового етичного кодексу.

Логіку цього явища гарно простежила І.Суворова у роботі "Концепція "природної людини" у прозі М.П.Арцибашева": оскільки на початку ХХ століття виразно окреслився катастрофічний за своєю суттю процес внутрішнього відчуження людини і суспільства від природних основ буття, письменники починають закликати до реабілітації тіла. Так виникає концепт "природної людини", яка виступає аналогом природного організму – втіленням "живої сили ества". Це відкриває шлях до того, що "етичним стає біологічне життя людини" [13, с. 9].

Як це можливо та за яких умов, непогано прояснює розроблена філософами модель.

За Ж.Делезом та Ф.Гваттарі, "силами, котрі організують будь-який процес", є "воля, бажання та насолода (задоволення)" [9, с. 245].

Щоб сформувалася нова етика – етика тілесного, воля до влади повинна бути "ані змаганням, ані прагненням здобути вдячність" [12, с. 501]. Змінюється і розуміння бажання – воно тепер трактується "не як нестача або відсутність, а як творення життя, яке етика бере за свій принцип". Відповідно й етика розуміється не як "вчення про добро і зло, а практична наука любові (активної) та людського бажання, мислимого як воля до влади". У зв'язку з цим "етичне ствердження пов'язується з продукуванням бажання та з процесом радості" [12, с. 532] (до речі, саме про радість говорить Кирпатий Мефістофель у той момент, коли переконує Олександрю Михайлівну прийняти нову етику: "Та ви ж стільки могли б дати другим, стільки гарної, теплої, хвилюючої радості, коли б у вас не було цієї проклятої рабської моралі!" [4, с. 124]).

Однак у буттєвому полі, де немає гегелівської "стихії заперечення і відсутності", проблемною ланкою лишається тяжіння до "втіхи та її розкошів", оскільки навіть у "своєї наймилішої або в найнеобхіднішій формі вона часто уриває процес бажання як становлення іманентного поля" [12, с. 532].

У світі Кирпатого Мефістофеля "воля до влади" ("головна особливість усього суцього" [16, с. 9]), боротьба за владу пронизує кожну клітину існування. Процеси ці децентралізовані. Набуваючи різних форм, вони

розгортаються у кожній точці буття незалежно від характеру простору, "номенклатури" учасників дійства і навіть їх вікового цензу.

Чотирирічний Ваня уже знає, що таке влада і як треба боротися за неї. Одним окриком ("Іди собі, іди!..") він коригує поведінку трирічної Крошки. Коли ж крихітка ставить під сумнів авторитет "деспота-мужчини", той реагує блискавично і, ламаючи волю бунтівниці, відновлює свій статус: "Ваня ... біжить до стовпчика ... Ловко видершись на нього, він сідає й пацає ногами. Віра ... здивовано показує на нього Крошці. Але у Крошки самостійність і ініціатива: вона лізе на дошки ... й кричить: "Ой, упаду! Ой, упаду!.." Вона не боїться власти, але хоче перетягти увагу Віри ... Це ... не вдається. Навпаки, Ваня кричить їй: "Крошка, подай бублика!.. Крошка ніби не чує. "Крошка, я кому кажу?! Ну, так іди додому, іди!" Крошка, мовчки сопучи, злізає й подає ... бублика" [4, с. 81–82].

Характер такої "волі до влади", агресивний, насильницький, пройнятий енергією конкурентної боротьби, Кирпатову Мефістофелю чужий. Ближчим є інше розуміння "волі до влади", бо йому потрібна не просто влада, а тотальне панування над світом, оскільки герой позиціонує себе "милостивим і добрим богом" [4, с. 82], для якого "воля до влади" – справді – не може бути "ані змаганням, ані прагненням здобути вдячність".

Першочерговим для "бога"-Михайлюка є переформування світу на нових засадах, що є природним розвитком його реформаторських інтенцій: "Життєвий стимул героя (воля до влади) не реалізований на "сцені" революції в ролі "товариша Антона", вимагає переміщення із суспільної сфери на ландшафт буденного життя" [18, с. 14].

Новим змістом наповнюється у нього й бажання: воно передусім розуміється як "творення життя". Це стає можливим тому, що Інший у новій етичній системі виступає не як "другий-вже" (М.Бахтін) (трактовку цього терміна див. зокрема: М.Липовецкий, И.Сандомирская. Как не "завершить" Бахтина? // Новое литературное обозрение. – 2006. – №3), а як рівноправний елемент у силовому полі творення життя, де головним є бажання допомогти, аж до внутрішнього невдоволення собою: "Що я, нянька їм, чи що?" [4, с. 142].

"Обгризеному Нечипоренку" [4, с. 17] герой сприяє таємно, не очікуючи навіть жесту вдячності. Без вагань згоджується він ("... негайно, негайно!", "Зараз же, моментально!" [4, с. 36]) допомагати Панасу Павловичу, навіть розуміючи (як професіонал) усю наївність бажання прохача. Ще менше зиску чекає Яків Михайлюк від Олександри Михайлівни, яка його просвітницькі зусилля спершу сприймає як тривіальне залицяння.

У ситуації ж із Сонею та Сосницьким Кирпатий Мефістофель не лише співпереживає, а й згоден заплатити за найвищими "розцінками": "Я почуваю незвичний, тихий жаль до неї, Сосницького, до самого себе. Я вже готов прийняти на себе всю вину, по н е с т и в с я к у к а р у (розрядка наша – О.К.), спокутувати свій гріх ..." [4, с. 67].

Послідовний рух за маршрутом бажання – позитивне творення життя мав би привести до розуміння головного: "природа – єдиний інститут, що диктує дійсно справедливі закони" [17, с. 260], зрештою, до формування світу, що ґрунтується на нових етичних засадах, де все тримається на повазі до іншого й до себе, де не треба "зраджувати себе" [4, с. 126] і навіть гинути від "зневаги до самого себе" [4, с. 126].

Але на шляху "бога"-творця (як нездоланна перешкода) постає "великий бог" – "бог насолоди" (Гельвецій).

Поняття насолода для Кирпатого Мефістофеля багатоступінчате і включає в себе безліч складових. Є насолода від споглядання краси і досконалості оточуючого світу ("Суше листя на тротуарах приємно хрущить під ногами, я стараюсь наступати на нього. Вечір свіжий, чистий, в повітрі легка осіння прозорість" [4, с. 149]), від любування внутрішнім спокоєм ("Я ходжу помалу, смакуючи кожний крок, кожний поворот вулиці, кожну свічку на каштані. У мене панує блаженний спокій. Я ні про що не думаю ..." [4, с. 85]). Приносить насолоду (хоч і особливого ґатунку) навіть біль: "Знайомий біль і жаль до себе вколюють мене ... є якась підла насолода в цьому болю!" [4, с. 22].

Ці хвили насолоди не руйнують оточуючий світ, не завдають йому шкоди. Ситуація принципово змінюється тоді, коли антропологічна складова при пошуку насолоди розширюється за рахунок Іншого, який постає учасником особливого дійства, де жертва не відчуває і навіть не підозрює про існування ниток "ляльководи", оскільки кожна дія, кожен порух у її уяві освячується нею самою.

Якраз у таких ситуаціях найнаочніше виявляє себе тіньова сторона душі. В основі кожного мініспектаклю лежить тонка психологічна гра, яка вже сама по собі несе насолоду. У випадку із Сосницьким Кирпатий Мефістофель використовує систему психологічних пасток. Ними сповнена гра у карти – процес особливого обміну, який "ніколи не повинен мати завершення, а його інтенсивність при нагоді треба доводити до меж можливого" [3, с. 18]: "Ну, Сосницький, давай в кумпанії? Га?" – "Ні, мерсі" – "Що волієш по гривеничку зароблять?.." Сосницький раптом плигає: "Давай, кат його мамі!" – "Ні, здається, момент не дуже добрий; треба, мабуть, подождати" "Що?! Ждати? Чого?" – "Кращого моменту. Тепер не

можна" – "Ех, ти, боягуз! Сам іду!" ... *Він сам іде!* (курсив наш – О.К.)" [4, с. 16–17].

У випадку з Варварою Федорівною тактика інша: герой уникає прямої участі у дії, лише м'яко підштовхує жертву, щоб вона йшла у правильному напрямку. Роль "двигуна" у керованому Кирпатим Мефістофелем процесі виконує особлива "приманка" – ключове для героїні слово: "... я хочу, щоб вона сама послала його (Панаса Павловича – О.К.) до мене ... Кар'єра – річ серйозна й дуже близько торкається тепер і її ... І я бачу, як вона інтелігентним, поважним жестом кладе руки на плечі Панаса Павловича й говорить: "Ти, Панасе, цілком вільний у своїх вчинках ... Моя ж думка ... така, що тобі треба поїхати до нього ... І вона сама подає йому капелюх, палицю, відчиняє двері. *Сама* (курсив наш – О.К.)" [4, с. 127–128].

Та найгострішу, найглибшу насолоду, пов'язану з виглядом безпомічної, абсолютно безпорадної жертви, дарує героєві фінал такого "спектаклю", який обертається навколо понять страху і навіть жаху: "А хіба не приємно посунути когось на страшне?" [4, с. 48]; "Мені приємно заманути чоловіка на саму гору і зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах, поширених надією й захватом, блискає жах, – є найкращий" [4, с. 16].

У такі моменти "воля до влади" наповнюється характерною для "вищої людини" "волею панувати": "Приємно, коли увага застигає, й ти обережно, м'яко повертаєш його в той бік, який тобі потрібний. А він усміхається й гадає, що сам іде, "сам іде!". От за це ще можна багато дати: коли ти так з а п а н у в а в н а д н и м (розрядка наша – О.К.), що він уже й не помічає того" [4, с. 16].

"Лялька" в руках героя не може виконувати одну з основних ролей Іншого: визначати межі Я.

Та "ляльки" для героя мало. Інший має бути фактично знищеним, тому він весь час цілеспрямовано руйнується Яковом Михайлюком. Руйнується передусім за допомогою спокуси, яка є "актом, який завжди спрямований на розшатування структури ідентичності, на руйнування уявлень людини про саму себе" [3, с. 21].

Ці процеси в романі йдуть безперервно і послідовно за гарно продуманою схемою: "Майстерність спокуси, якою досконало володіє ... Кирпатий Мефістофель, ґрунтується на вмінні вмістити чергового кролика між полюсами ілюзорного духовного піднесення і уявною незначністю повсякденних турбот, проблем і рішень" [2, с. 200].

Цим самим завершується процес детронізації Іншого, перетворення його в особливий об'єкт з відповідними наслідками для буття.

Я та Інший у процесі комунікації утворюють "спільну територію", на якій відбувається "буття вдвох" [10, с. 452]. Коли йде відступ углиб "мислячої природи", коли один на одного дивляться "не як на людину", тоді погляд перетворює Іншого в об'єкт, дії якого сприймаються як борсання якоїсь комашки [10, с. 460].

У такі моменти змінюється не лише сутність Іншого, а й зникає відповідальність за нього, що впливає на природу вчинку. Напряма і характер змін у структурі цієї базової одиниці буття точно окреслив М.Бахтін: "Усі сили відповідального звершення відходять в автономну область культури, і усунений від нього вчинок опускається на рівень елементарного біологічного і економічного мотивування, втрачає всі свої ідеальні моменти: саме це і є стан цивілізації" (Б.Попов. Методологический статус Другого в философии М.М.Бахтин. – http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2003/popov_bakhtin.htm).

Так завершується спроба Кирпатого Мефістофеля переформатувати світ, який після всіх експериментів повертається до звичного стану цивілізації, де діють нещадні закони повсякдення, де змінюються лише декорації і незмінною лишається природа антропологічного.

Література

1. Бердяев Н. Самопознание. – М., 1991.
2. Белый О. Тайна "подпольного" человека (художественное слово – обыденное сознание – семиотика власти). – К., 1991.
3. Бодрияр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. – Екатеринбург, 2006.
4. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.
5. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980.
6. Газнюк Л. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. – К., 2008.
7. Гранье Ж. Ницше. – М., 2005.
8. Делез Ж. Тайна Ариадны // Вопросы философии. – 1993. – №4.
9. Куцепал С. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом "пост". – К., 2004.
10. Мерло-Понти М. Феноменологія восприятия. – СПб., 1999.
11. Одуев С. Тропами Заратустры. – М., 1976.
12. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. – К., 1998.
13. Суворова И. Концепция "естественного человека" в прозе М.П.Арцибашева. – Тюмень: АҚД, 2007.
14. Франк С. Сочинения. – М., 1990.
15. Фрейд З. Интерес к психоанализу: Сборник. – Минск, 2007.
16. Хайдеггер М. Ницше. – Т. 1. – СПб., 2006.

17. Хархун В. Інваріант Мефістофеля: Образ Михайлюка у романі "Записки Кирпатого Мефістофеля" // В.Винниченко. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.

18. Хархун В. Поетика роману Володимира Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля". – К.: АҚД, 2000.

19. Хархун В. Роман Володимира Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля" (проблеми поетики). – Ніжин, 2001.

20. Шалагінов Б. Гете. Життя. Філософія. Творчість. – Харків, 2003.

21. Шопенгауер А. Мир как воля и представление. – Т. 11. – М., 1993.

22. Юнгер Ф. Ницше. – М., 2001.

В.П.Хархун

"Регулювальний канон":

ідеологічні та естетичні практики марксо-ленінської критики

У сталінській культурі критиці відведена особлива роль. Вона отримує статус культурогенного фактора, породжуючи культуру, зазначає Є.Добренко. Критика "коректує характер постановки проблем, визначає коло цих проблем, направляє і формує [...]" [5, с. 391]. Отже, вона відіграє роль "регулювального канону".

Стає очевидною відповідна паралель: критиці призначено відіграти в літературному процесі таку ж саму роль, яку виконувала партія в радянському суспільстві. Репрезентативна, декларативна, керівна функції урівноважують значущість партії і критики у формуванні тоталітарної культури, при цьому друга функція напряму залежить від першої, нею обумовлюється й визначається. Радянська критика функціонує як засіб управління літературою, тому відбуваються спазматичні зрощення, коли партія виступає головним критиком (прикметною тут є роль партійних постанов), а критика стає "голосом партії". Звідси й логіка дослідження: проаналізувати, як зі зміцненням керівної ролі партії формується типологія ідеологічних та естетичних практик критики, точніше, її найбільш ортодоксального марксо-ленінського оприявлення.

Шукаючи початки марксистської критики в Україні, Я.Гординський називає В.Дорошенка, який дебютував до війни 1914 року, і А.Ковалевського, який спробував опанувати основи марксистської критики ще 1923 року¹ [3, с. 70–71]. Однак, посилаючись на Д.Загула, дослідник стверджує,

¹ Очевидно, Я.Гординський має на увазі дослідження "Питання економічно-соціальної методи в літературі" (1923).

що до 1926 року українська критика продовжує дореволюційний естетичний напрям, а марксистської критики в Україні немає, якщо не рахувати невдалої спроби В.Коряка [3, с. 91].

Іншої думки сама марксистська критика 1930-х, свою історію вона датує 1919 роком, коли про себе заявили В.Коряк, В.Елланський, І.Кулик, Г.Михайличенко. Такий підхід був дуже вигідним, бо, по-перше, пов'язував прогрес української марксистської критики з пореволюційною добою, співвідносячи її з феноменом жовтня, по-друге, так формувалася "тяглість", поступовість марксистської критики, працюючи на створення ілюзії про її тривалу історію. Слід, однак, пам'ятати, що троє із зазначених критиків – В.Елланський, В.Коряк, І.Кулик – представляють у 1920-х критику "Гарту", пізніше двоє (В.Коряк і І.Кулик) – критику ВУСППУ, тільки у 1930-х стаючи ортодоксальними марксистами-ленінцями. Якщо ж марксистська критика принаймні номінативно й декларативно існувала, то її доречніше співвідносити з поняттям революційно-пролетарської критики: вона ще не мала монопольної функції у літературному процесі, була аморфною і, зрозуміло, не відзначалася ортодоксальністю, властивою марксистській критиці 1930-х, як і вся українська критика першої половини 1920-х, вона займалася формуванням нового мистецтва.

Це завдання передбачало осмислення проблем традиції та новаторства, ставлення до культурної спадщини, проблеми творчого методу. Специфіка рефлексії над зазначеними проблемами дає підстави визначити полеміку як одну з основних форм критики 20-х років ХХ ст. Академізм та естетизм неокласиків і формалістів, ортодоксальний ідеологізм плужан, тенденційність хатян утворювали войовничий, але предметний полілог, мета якого – пошуки шляхів розвитку нової української літератури. Кульмінацією цих пошуків стала славнозвісна літературна дискусія 1925–1928 років, яка поступово переросла в політичну. Незважаючи на каяття учасників дискусії, які відстоювали орієнтацію на психологічну Європу й виступали проти масовізації мистецтва, що послугувало згортанню дискусії, вона оприявнила небезпечний для політичного керівництва потенціал національної й літературної самосвідомості, а ще – потужний вплив, який може мати критика.

Питання про створення партійної критики, яка б регулювала літературне життя й протидіяла "ухилам", постало надзвичайно гостро. Саме в лоні літературної дискусії 1925–1928 років з'являється українська марксистська критика, яка стала "політичним жандармом" й отримала офіційний статус більшовицької. Вперше актуальність марксистської критики як ключового партійного механізму в організації літературного

процесу на системному рівні проголошується у Постанові ЦК КП(б)У "Політика партії у справі української художньої літератури", де зазначено: "Українська марксистська критика повинна поставити своїм завданням, підходячи з класовим соціальним поцінуванням кожного літературного твору, відзначити мистецькі досягнення, до якої б літературної школи не належав той чи той твір ("Молодняк", ВУСПП, "Плуг", "УкрЛЕФ", Вапліте, неокласики, група Хвильового, "Марс" та ін.). Критика "повинна товаристськи допомагати окремим письменникам та літературним групам, що виявляли помилки та збочення" [12, с. 354].

Із цього моменту марксистська критика наділяється привілеями, що особливо помітно у журнальній політиці. Практично до кінця 1920-х років українська критика розпорошена по провідних журналах ("Червоний шлях", "Життя й революція", "Молодняк" тощо), проklamуючись як один із чинників літературного життя. У 1928 році започатковано журнал "Критика", який висуває марксистську критику на першорядну позицію в організації літературного життя. Поява спеціалізованого журналу, присвяченого виключно критиці, вказує на те, що партія приділяє їй особливу увагу: так починається процес вироблення партійної критики. Симптоматичними тут є стратегічні зміни в назві журналу, які формують своєрідну "криву" стратегій партії в царині літературної політики. Протягом 1928–1932 років журнал називається "Критика", у 1932–1935 роках – "За марксо-ленінську критику", безапеляційно орієнтуючи на відповідну методологію, у 1935–1940 роках його перейменовують на "Літературну критику", що, вочевидь, позначає монополію марксо-ленінської критики на літературно-критичному просторі України.

Цікаво, що у Росії подібний журнал почав виходити тільки у 1933 році. Це – "Літературний критик", співробітниками якого були М.Ліфшиць та Г.Лукач. Вони у 1930-і роки розробляли на його сторінках основи марксистської філософської естетики. Стає зрозуміло, що журнали, орієнтовані на критику, слугували найнадійнішим плацдармом для розгортання марксо-ленінської естетики.

Перша проблема, яку мусила розв'язати марксистська критика, – це методологічна база. Особливість української літературно-критичної думки в тому, що вона не мала власної традиції марксистської естетики, як, скажімо, російська. Першим російським революційним марксистом, який ще у кінці XIX століття обґрунтував естетичні позиції, був Г.Плеханов – незмінний авторитет для критики до кінця 1920-х років. Розробляючи соціологію літератури й розвиваючи ідеї Плеханова чи полемізуючи з ними, В.Переверзєв займав одну із ключових позицій у марксистській

критиці 1920-х років. До кінця 1920-х років російська марксистська критика мала значний досвід і свою амплітуду розвитку.

Українська критика синхронізується з російською у виробленні марксистської естетики у період тотального ревізйонізму, що активізує ситуацію літературно-критичної війни. Борючись за гегемонію марксизму в критиці, сформовано цілий табір ворогів, проти яких велася ідеологічна боротьба. Це – переверзєвщина (від імені В.Переверзєва), вона уособлює шкідливу соціологію літератури; воронщина (від імені О.Воронського) – захист і підтримку попутників; троцькизм (від імені Л.Троцького) – неприйняття ідеї партійної літератури; богданівщина (від імені О.Богданова) – вульгарну апологію пролеткультівства; власне українські хвильовизм і шумкізм, що символізують національний ухил.

Апогей "бою за ортодоксію" припадає на 1930–1931 роки. Перекодування методологічної бази марксистської критики пов'язане з переоцінкою соціологізму (названого пізніше вульгарним) як ключового механізму аналізу літератури. Основні нападки зорієнтовані на В.Переверзєва¹, ключового марксистського критика 1920-х, ім'я якого послужило появі феномена "переверзєвщини" з багатьма семантичними кодами ворожості й небезпечного ухилу. "Переверзєвщина" стає "полемічно-негативною категорією, якою користувалися критики й теоретики літератури з метою розрізнення різних аспектів літературно-соціологічного напрямку 1920-х років, особливо психологічного її варіанту" [8, с. 320].

В.Переверзєв продовжував ідеї Г.Плеханова, родоначальника марксистської соціології мистецтва. Але, на відміну від попередника, який недооцінював психологію в соціологічному дослідженні літератури, В.Переверзєв обґрунтовує концепцію соціальної психіки, яка стала основним критерієм у розумінні літератури: вона розцінювалась як відбиття соціального досвіду. Для квазіутопійної тоталітарної свідомості, яка програмується у 1930-х роках, характерна установка на те, що повинно бути. Тому метод В.Переверзєва, який прив'язав літературу до соціального досвіду, що передбачав визначення того, "що є насправді", був вороже-небезпечним. Якщо ж урахувати інтерес дослідника до проблем підсвідомого, заперечення категорії "ідея твору", пропагування формули "мислення образами", то стає очевидним, що методологія В.Переверзєва "випадає" з ортодоксального марксизму.

¹ Детальніше про Переверзєва і про методологічні "зсуви" див.: Ermolaev Herman Soviet Literary Theories 1917–1934: The Genesis of Socialist Realism. – Berkeley: University of California Press, 1963. – 261 p.

Остаточний наступ на Переверзєва синхронізується з розвінчанням незмінного авторитета Г.Плеханова (у 1920-х уважалося, що Плеханов, як і інші марксистки, внесли більш значний внесок в естетичну теорію, ніж сам Маркс). Як результат, відбувається одна з ключових подій у марксистській естетиці: соціально-психологічний підхід замінено на класово-ідеологічний.

Прикметно, що українська критика бере активну участь у пропагуванні цієї зміни. Ілюстративними тут будуть висловлювання С.Щупака: "[...] поворот до конкретної критики зобов'язує провадити ще поглибленішу теоретичну роботу, зобов'язує підноситись на вищий рівень лєнінської філософської методи, а відтак повести широку боротьбу з кантіанськими та фєрбахівськими елементами плєханівського літературознавства, проти опортуністичних поглядів Плєханова взагалі, продовжити боротьбу з усіма проявами переверзїянства, воронщини й літфронтівщини, розгорнути ще більшу критику різних помилок та ідеологічних збочень у лавах марксистської критики, загострити увагу на принциповості цієї критики й боротися з приватдоцентським цитатмахерством і претензійністю, які становлять перешкоду для самокритики й перебудови критичного фронту" [20, с. 12].

Очищення марксистської естетики від "вільгаризації" означало чітку орієнтацію на прямих родоначальників марксизму-лєнінзму: Маркса, Енгельса, Лєніна. Такий поворот К.Кларк пояснює насамперед політичною причиною. Дослідниця стверджує: "До 1931 року належить спроба утвердити домінуючу роль усередині розпорошеного комуністичного світу, настояти на спадкоємності та істинності лінії марксистської думки, тобто її неперервності від Маркса і Енгельса до Лєніна, а від нього до Сталіна" [10, с. 355]. Утілення цих ідей вимагало широкомасштабної програми, адже у 1920-х роках популяризувався насамперед Г.Плєханов, натомість стверджувалося, що Маркс і Енгельс зробили достатньо мало у цій царині. Це завдання було покладене на співробітників Інституту Маркса-Енгельса-Лєніна М.Ліфшиця, Ф.Шиллера, Е.Фішєра, Г.Лукача та співробітника Інституту літератури А.Луначарського.

Посвячення класиків марксизму в літературознавці відбувалося принаймні двома шляхами. По-перше, друкувалися їх висловлювання й листи про літературу, які ставали священними текстами для критиків. По-друге, з'являлися фундаментальні праці, у яких осмислювався літературознавчий доробок Маркса-Енгельса-Лєніна. Серед них – "До питання про розвиток поглядів Маркса на мистецтво" М.Ліфшиця (1933), "Енгельс як літературний критик" Е.Фішєра (1933), "Лєнін і літературознавство"

А.Луначарського (1934)¹. Так практично штучно зводилися теоретичні позиції Маркса-Енгельса-Леніна й створювалася марксистсько-ленінська естетика.

Слід зауважити, що у цей процес активно включається українська критика. Наприклад, з'являється дослідження С.Щупака "Маркс, Енгельс та мистецтво" (1933), монографія О.Білецького "К.Маркс, Ф.Енгельс і історія літератури" (1934). Прикметним як у російській, так і в українській критиці є структурування відповідної ієрархії, спричинене насамперед тим фактом, що Ленін мислився як абсолют у структурі радянської цивілізації, по-друге, спадщина Леніна багатша на розвідки, дотичні до літератури, зокрема його знакова стаття "Партійна організація і партійна література".

Звідси очевидне "вивищення" Леніна: "За зразок справжньої марксо-ленінської критики літератури має стати сам Ленін, зокрема його критика [...] [7, с. 36], "Ми повинні провадити рішучішу боротьбу саме за ленінське літературознавство, за ленінську історію літератури, за ленінську критику" [9, с. 11]. Створення літературознавчого іміджу Леніна відбувається через позиціонування: "Для Леніна всяке мислення, в тому числі й художня творчість є процес, рух, зв'язок з дійсністю, для Плеханова – це проста картина, образ, абстрактність" [7, с. 24]. Ленінські погляди на літературу визнаються канонічними, і з 1932 року проголошується ленінський етап у літературознавстві, а кодифікація марксистської естетики отримує ще одну сему – ленінська. Виникає симулякр "марксо-ленінської критики". "Ленін та Маркс повинні лягти в основу марксо-ленінського розуміння критики", – такий силогізм увінчує міркування авторів статті "За марксо-ленінську літературну критику" [7, с. 36].

"Ленінська" марксистська критика, яка наполягала на тому, що мистецтво повинно цілком присвятити себе політичним цілям лівих, кодифікується західним літературознавством як "вульгарний марксизм" 1930-х, який зводився "до утвердження прямих причинно-наслідкових зв'язків між економікою і літературою та "ув'язнення" письменників у прокрустовому ложі інтелектуальних можливостей їхнього суспільно-класового стану" [1, с. 191].

"Ленінська" марксистська критика насправді була сталінською. Сталін як головний деміург тоталітарного світу визначав його координати, літературознавчі зокрема. Безпалов зазначає: "Всі ми знаємо, яку велику увагу віддає літературі ЦК нашої партії. Не раз він виправляв помилки

¹ Див. про це детальніше: Кларк К. Марксистско-ленинская эстетика // Соцрелистический канон – СПб.: Академический проект, 2000. – С. 352–361.

критики, давав конкретні вказівки. Всі ми знаємо про величезну роль т. Сталіна в нашій літературі. Йому належить геніальне визначення методу радянського мистецтва, як методу соціалістичного реалізму, він визначив місце письменника в соціалістичному будівництві, як "інженера людських душ". Цим самим було визначено напрям розвитку радянського мистецтва, який і був покладений в основу всієї діяльності письменників" [2, с. 41].

Деміургічність Сталіна у критиці оприявнює факт, пов'язаний із листом до журналу "Пролетарська революція" "Про деякі питання в історії більшовизму", у якому Сталін, критикуючи статтю Слущького "Більшовики про Германську соціал-демократію в період її передвоєнної кризи", подав своє розуміння принципів відображення історії: це скерованість не на архівну точність, а на політичну провіденційність, характерну для марксизму-ленінізму. Стаття, яка в принципі не стосувалася безпосередньо критики, мала значний на неї вплив. Стосується це насамперед риторики, пов'язаної з бичуванням різних ухилів і прославлення ідей марксизму-ленінізму. Як зразок – програмна редакційна стаття "Критики" "Лист тов. Сталіна та завдання критики", у якій говориться: "Лист тов. Сталіна зобов'язує всі комуністичні літературознавчі сили зімкнутися для рішучого наступу на ворожу ідеологію та окремі її прояви в царині літературної теорії. Треба вчитись у вождя нашої партії більшовицької непримиренності в обстоюванні ленінської теорії, – вчитися боротися за ленінський етап у філософії, а відтак і в літературознавстві". І відповідна риторика: "Ми повинні провадити рішучішу боротьбу саме за ленінське літературознавство, за ленінську історію літератури, за ленінську критику" [9, с. 11].

Стає зрозумілим, що Сталін використовує класиків марксизму-ленінізму для легітимізації й виправдання своєї політики. Розрив між тим, що справді говорили класики (теорія) і як їхні висловлювання використано (практика), очевидний, констатує К.Кларк [10, с. 359]. Сталінська марксо-ленінська критика побутує як практика одержавлення й політизації мистецького простору.

Російський імперський експеримент із марксо-ленінською критикою повністю поглинає українську критику, відповідно її маргіналізує. Літературна дискусія 1925–1928 років активізувала і, можна сказати, вивисувала власне український культурний контекст. Вхідження української критики в зону російської марксистської естетики, опанування "чужої" методології означало процес маргіналізації й провінціалізації українського літературно-критичного життя. Відсутність доморощеної методології,

нав'язування марксизму відчутно позначилося на структурі критичної дискусії, помітно її профануючи.

Зміст літературно-критичної боротьби російської марксистської критики 1930-х передбачав дискусію В.Переверзева і його школи з групою Ліфшиць-Лукач, яка була скерована на завоювання домінантної позиції в марксистській естетиці. Жоден український марксист-теоретик не спромігся (і того не вимагалось, треба зауважити) на власну конкуренто-спроможну концепцію, відпрацьовуючи задані з центру літературно-критичні завдання. Відсутність власного центру призводить до зрівнювання усіх критиків до рівня недосконалого підмайстра, який недолуго розуміє основні принципи марксизму. У статті "За марксо-ленінську критику" це продемонстровано на прикладі С.Щупака: "[...] т. Щупак дійсно не зрозумів Леніна [...] хоче він того, чи ні, об'єктивно перекручує Леніна, знецінює роль Леніна, його спадщину" [7, с. 22–23].

На початок 1931 року ситуація уже відзначається монологічністю. Монополізація марксистською критикою літературно-критичного дискурсу унеможливила активну участь у літературно-критичному житті критиків-інтелектуалів (визначення Я.Гординського). А це значна літературно-критична сила. Серед інших Я.Гординський називає О.Дорошкевича, Б.Якубського, Є.Айзенштока, А.Шамрая, В.Юринця, О.Білецького, М.Доленго, Г.Майфета, О.Лейтеса, Є.Перліна, Ф.Якубовського [3, с. 83]. Разом із "випаданням" критиків-інтелектуалістів з активного літературного життя український критичний дискурс позбавляється інтелектуалізму й орієнтації на вишуканість та естетичний смак. Натомість акцентується ідеологічна ортодоксальність. Саме вона визначає структурованість критичного поля початку 1930-х років. В.Сухино-Хоменко, аналізуючи течії критики, які синхронізуються з марксистською, виділяє, по-перше, тих, хто не є марксистами, а ідеалістами, еkleктиками без помітного впливу марксизму, по-друге, форсоців¹, що тяжіють до марксизму, по-третє, марксистську критику з її хибами й досягненнями [16, с. 3].

Пріоритетність марксистської критики на практиці досягається кількома шляхами. Розростання марксистського критичного фронту відбувається насамперед інституційно: з'являється кафедра літературознавства в Інституті марксизму, комісія літератури при київській філії УІМЛ, збільшений вплив марксистів в Інституті Шевченка.

¹ Форсоцями називали тих критиків, які у своїй критичній практиці намагалися поєднати формалізм із соціологізмом.

Структуризації критичного поля сприяє кадрова політика. По-перше, укладається персоналістичний канон марксо-ленінської критики. Його представляють С.Щупак, І.Кулик, В.Коряк, А.Хвиля – автори журналу "Критика". По-друге, розгортається молодняцько-комсомольська критика, яка організовується навколо журналу "Молодняк" з 1927 року. Її представляють Б.Коваленко, І.Момот, П.Усенко. Молодняцька критика постулює відданість ортодоксальній марксистській лінії, проголошеній компартією. Тобто, це, властиво, "дочірня" ланка "дорослої" марксо-ленінської критики. Аналізуючи її специфіку, можна виділити хіба що посилену увагу до письменницької молоді, особливо початківців, і ще нижчий, аніж у марксо-ленінської критики, інтелектуальний рівень.

По-третє, у 1930–1931 роках відбувається масовізація літературно-критичного простору за рахунок залучення до літературного життя робітників-ударників. Не виняток і критика. С.Щупак у програмній статті "За перебудову критичного фронту, за ударників до лав критики!" агітує: "[...] пора вже, щоб і в критиці більше було чути голос робітників-ударників" [20, с. 15]. Критичне поле наповнюється потужною масою аматорів, якою зручно й необтяжливо керувати. Завдяки вдалій кадровій політиці критика перетворюється на вправний інструмент партійних маніпуляцій у царині літератури.

Партія перетворилася на головного критика, продукуючи основні змісти літературно-критичного поля. Звідси й відповідна ситуація, у якій критиці призначено лише відрефлектовувати накази партії. Прикметний у цьому разі текст статті В.Сушино-Хоменка "Критика в світлі реконструктивних завдань", де принаймні тричі прокоментована ця ієрархія. Пояснюючи завдання своєї статті, критик зауважує: "Цей виступ я, зокрема, розглядаю як часткове виконання директиви т. Касіора про піднесення на належну височінь нашої критики, бо в перебудові літератури марксистської критиці мусить належати ведуча роль" [17, с. 56]. Полемізуючи з колегою про стиль, Сушино-Хоменко відзначає: "Я, т. Довгань, аж ніяк не формально, а в душі резолюції ЦК ВКП(б) про художню літературу трактую і форму, і стиль" [17, с. 58]. І нарешті: "Я розумію стиль приблизно в такому ж вигляді, як поняття стилю вживається й в редакції ЦК ВКП(б)" [17, с. 58]. Таким чином, літературно-критичний текст стає способом оприявлення й реалізації постанов партії.

Пріоритетність партії як головного критика визначає систему методів марксо-ленінської критики. Кодифікування критичного поля як "літературного фронту" визначало першорядність методу викриття, нападу й бичування, яким послуговувалися марксо-ленінські критики, досліджуючи

поточний літературний процес. "Літературний фронт" передбачав виявлення ворогів, боротьбу за чистоту методологічної бази. Безпальий стверджує: "Перед критиками так само, як і перед літераторами взагалі, гостро стоїть завдання боротися проти пережитків капіталізму, проти ідеології впертого ворога – за справді соціалістичне мистецтво, за радянське письменницьке оточення" [2, с. 37].

Найбільший ворог для української марксистської критики – це буржуазний націоналізм. Для більшовицької критики, зазначає Я.Гординський, характерна "тваринна ненависть до українського націоналізму й судорожне намагання прикріпити Україну до Москви" [3, с. 77]. Радянська критика виступала на герць із представниками української діаспори, які розгорнули альтернативне більшовицькому літературно-мистецьке життя. Окрім того, марксистська критика активно дошукувалася проявів національної свідомості у творчості українських письменників (це, зокрема, критика Ю.Яновського, Б.Антоненка-Давидовича, Г.Косинки). Звинувачення у буржуазному націоналізмі розцінювалося як найтяжчий злочин і могло коштувати або кар'єри, або життя. Зважаючи на те, що саме поняття буржуазного націоналізму нечітко окреслювалося марксистською критикою, то все, що сигналізувало національне, потрапляло у зону ризику, а це практично уся національна культура, із якої витравлювався національний код.

Окрім буржуазного націоналізму, марксистська критика активно виступає проти ідеалізму, буржуазного естетизму і формалізму, які напряду координуються з дилемою "зміст/форма". Вона перебувала в центрі полеміки ще з початку 1920-х років [4, с. 6], однак у кінці 1920-х – першій половині 1930-х набула особливої гостроти й драматизму: дискурс марксистської критики безапеляційний та ідеологічно вбивчий.

Прикметно, але факт, що критика 1930-х, яка б мусила структурувати літературний процес, цікавиться ним напрочуд мало. Цьому сприяло, oprіч інших причин, спроба застрахуватися від звинувачень у формалізмі [7, с. 22]. Критики використовують літературу як поле методологічної борні: критика, особливо початку 1930-х років, замикається на самій собі, тому основна частина критичних методів зорієнтована на організацію власне літературно-критичного середовища. Показовими тут є статті В.Сушино-Хоменка "Критика" та "Критика в світлі реконструктивних завдань" і потужна критична компанія, яка розгорнулася навколо них.

В.Сушино-Хоменко використовує метод "опосередкованої критики": він розглядає не саму поточну літературу, а "неправильну" її інтерпретацію іншими критиками. Так, він звинувачує Б.Коваленка в неправильному

тлумаченні текстів І.Ле і П.Панча, С.Щупакові закидає невміння критикувати ворожі тексти Г.Косинки і Б.Антоненка-Давидовича.

С.Щупак, відповідаючи на звинувачення В.Сушино-Хоменка, презентує метод "перехресної критики" (критики-відповіді), який потужно розгортається у літературно-критичному житті 1930-х, відповідно його репрезентуючи. Якщо В.Сушино-Хоменко звинувачував С.Щупака у покриванні Г.Косинки, то С.Щупак, захищаючись, указує, що виступав проти куркульської ролі Косинки, у той час як Сушино-Хоменко захищав Косинку від Коряка [21, с. 34]. С.Щупак стверджує: "Тепер Сушино-Хоменко намагається, підтасовуючи історичні факти та перекручуючи зміст моєї статті, заробити собі "лівий капіталець" [21, с. 35].

"Перехресна критика" хибує на перекручування фактів, маніпуляції, поверховість, цитатність. Дискурсивні практики такої критики передбачають блазнювання і стьоб для розвінчування супротивника. В.Сушино-Хоменко, аналізуючи дослідження І.Лакизи про М.Коцюбинського, коментує: "Екстаз висотує критика, і він, тяжко дихаючи, замовкає. Дивиться на нас з погордою: от, мовляв, що в Коцюбинському я знайшов, – варт мені було раз тільки копнути! А нас пробирає сум: невже це справді, невже він не жартує? Товаришу Лакизо, агов, чи ви не очманіли, там у буржуазній історіографії, критиці закопавшись? Очунуйте скорше, друже, уже порохнява від ваших змагань осіла, ідеалістична гіпноза джерел, у яких ви рились, зникла і тут біля вас ми – друзі, що можуть допомогти. Агов, Лакизо! Але І.Лакиза невинуватий. [...] Хвороба "людяности", "святості ідеалу", "самопожертви", "теплих хвилювань", виходить, всерйоз захопила критика, і тут уже дружнім окриком справі не допоможеш. От приклад, як не можна кидатись на боротьбу з ворожою наукою без твердого гарту марксистського. Ворог заповонив повного найкращих побажань товариша, бо в нього не було не лише марксистського, а взагалі ніякого марксистського хребта" [16, с. 4–5]. Так, самовивищення критика передбачало функцію пошуку ворога, виявлення якого забезпечувало кар'єрну стабільність. Літературно-критичне життя перетворювалося на боротьбу проти всіх, навіть самого себе, за утвердження програм партії.

Оскільки політика партії з маніпулювання літературно-мистецьким життям змінювалася достатньо швидко, то критика, зрозуміло, не встигала так оперативно її оприявнювати. Тому звинувачення критики у відставанні – типовий мотив літературно-критичних статей¹. Слідування вказівкам

¹ Див. наприклад: На рівень нових завдань // Критика. – 1932. – №4. – С. 7; Щупак С. Література в творчому піднесенні // Критика. – 1933. – №4–5. – С. 14;

партії позбавляє критику логічної поступовості у проголошенні ідей і у формуванні стратегій. Критика швидко "старіє", виникає ситуація, коли ідеї одного автора протягом одного періоду (як правило, 1–3 роки) взаємозаперечуються, всіляко заплутуючи позицію критика. "В іншому місці я справді некритично цитував формалістичне визначення Гірта про стиль. Але в практиці я аналізую не йдучи за цим визначенням", – зізнається С.Щупак [21, с. 32]. Він же у 1931 році, оцінюючи свої статті за 1925–1927 роки, знаходить серйозні помилки.

Зважаючи на те, що марксо-ленінська критика завжди знаходилась у ситуації наперед визначеної вини (не в повну силу, не тим способом реалізовано партійні вказівки), тому популяризуються жанри каяття і самовиправдання, а також метод самокритики. Подаючи розгорнуту картину літературно-критичного життя 1930-х років і нещадно критикуючи колег, В.Сухино-Хоменко постійно вдається до самокритики (с. 47, 49–50). У фіналі він цілий розділ статті відводить на самокритику [17, с. 55–60], картаючи себе за недооцінювання ролі систематизованого пізнання в художній творчості. Таку саму методу повторює у своїй статті і С.Щупак.

Займаючись самокритикою, дослідники часто вдаються до прийому відсторонення, який реалізується в ідентифікації себе як Іншого. Наприклад, В.Сухино-Хоменко пише про себе: "[...] Сухино-Хоменко й сам припустився неприпустимої помилки [...]" [20, с. 50]. Зрозумілими у цьому разі є привселюдні акти покаяння. Звинувачений у троцькізмі В.Сухино-Хоменко "[...] в листі до "Комуніста" засудив свої троцькістські формулювання і мусить це засудження підтвердити своєю дальшою літературно-критичною практикою" [7, с. 9].

Акти самовиправдання синхронізуються з методом самоінтерпретації. Спростовуючи закиди В.Сухино-Хоменка, С.Щупак вдається до автокоментаря. "Саме від цього [публіцистичності Антоненка-Давидовича – В.Х.] я починаю аналізу творчості письменника й саме цьому я п і д п о р я д к о в у ю оцінку всіх його стильових засобів" [21, с. 35], – стверджує С.Щупак, аналізуючи свою статтю про Б.Антоненка-Давидовича. Далі дослідник констатує: "Антоненка-Давидовича я аналізував у процесі його еволюції, показавши, як він спочатку пристосовуючись, сковзав по поверхні

Сенченко Г. Завдання спілки радянських письменників України. Доповідь на пленумі правління Спілки радянських письменників від 25 квітня 1935 року // Червоний шлях. – 1935. – №4. – С. 142; Безпалов. Стан і завдання радянської критики // За марксо-ленінську критику. – 1935. – №4. – С. 38.

революційних явищ, ступневе все активніше розвиваючи свої антиреволюційні, буржуазно-націоналістичні погляди" [21, с. 35].

У протистоянні В.Сушино-Хоменка і С.Щупака помітне місце відіграла редакція "Критики", де були вміщені статті обох авторів. У коментарях до статті В.Сушино-Хоменка зазначено, що редакція не поділяє ряду його тверджень, у коментарях до статті С.Щупака позиція редакції означена чіткіше: вона відзначає, що Сушино-Хоменко "правдиво критикував антимарксистські критичні роботи тт. Лакизи та Юринця" і в той же час зауважує, що він "перебільшено й неправдиво скритикував праці т. Щупака".

Далі "Критика" розгортає цілу кампанію з розвінчання В.Сушино-Хоменка, уділяючи помітну роль "навчанню" усєї української марксо-ленінської критики, недосконалість якої чітко прокоментовується. У статті "Лист тов. Сталіна та завдання критики" оскаржуються усі провідні українські марксистські критики: "Треба повести рішучу боротьбу з помилками формалістичними, механістичними й збоченнями націонал-опортуністичного порядку в роботах тов. Коряка, з проявами правого опортунізму та лібералізму в питаннях літературної політики у тов. Кулика, проявами примиренства до націонал-опортунізму та дрібно-буржуазним еkleктизмом тов. Овчарова, з право-опортуністичними помилками і троцькістськими формулюваннями тов. Сушино-Хоменка, з гнилим лібералізмом, право-опортуністичними та націонал-демократичними помилками тов. Ів. Лакизи" [9, с. 11]. Так мудра партія-вчитель за допомогою "Критики", виявляючи помилки критиків-учнів, відповідно скеровує літературно-критичний процес, надаючи йому відповідного значення.

До 1932 року завершується установчий процес марксо-ленінської критики на рівні методології та методики, а також кадрової політики. Будучи виключно тоталітарним проектом, вона функціонує як державна інституція, покликана виконати ряд завдань. Проголошування цих завдань – одна з найприкметніших ознак критичного дискурсу. "Гнучкість" структури цього дискурсу узабезпечується набором постійних завдань і таких, які змінюються згідно з політикою партії. До постійних належить: показувати домінуючу роль комуністичного світогляду, утверджувати принципи ленінської діалектики, обстоювати служіння літератури найударнішим завданням доби тощо.

"Змінні" завдання наочно оприявнюються після знакової для літературно-критичного життя постанови ЦК ВКП(б) від 23.04.1932 р. "Про перебудову літературно-художніх організацій". Явна мета цієї постанови, яка відповідно вербалізувалася, полягала у необхідності подолати гальму-

вання художньої творчості, "захованої" у вузьких межах літературно-художніх організацій, завдяки утворенню спілки радянських письменників.

У програмній статті, опублікованій у "Правді" від 9 травня 1932 року й передрукованій у "Критиці", так коментується феномен спілки: "Перед спілкою радянських письменників та її комуністичною фракцією стоїть величезної ваги завдання – створити високохудожню за своїм змістом літературу. Спілка письменників має забезпечити такі умови творчості, виховати такі кадри, щоб у недалекому майбутньому могла з'явитися література, справді гідна нашої великої доби, гідна кляси, що героїчно здійснює побудову нового безкласового суспільства. Гасло – за соціалістичну літературу, за магнетобуд у літературі – має стати прапором спілки письменників. Пролетаріат під керівництвом компартії буде соціалізм, творить соціалістичну літературу. Література є частина загального фронту культурного будівництва" [13, с. 9]. У 1931 році закінчується перша п'ятирічка, яка оприявнила практику індустріалізації й колективізації, і настає період реконструкції мистецького життя, який вивершує сталінський проект з утворення держави як "тотального твору мистецтва" (Г.Гюнтер).

Прихована мета передбачала остаточне ув'язнення літературно-мистецького життя у процесі формування феномена радянського письменника й радянської літератури. М.Чудакова, яка розглядає семантичну ортодоксальність (злиття географічного й ідеологічного) слова радянський, коментує його номінативність і тоталітарну зрощеність зі словом "письменник": [...] саме слово означало, що тепер зворотної дороги ні для кого нема" [18, с. 199].

Відповідно змінюється завдання критики, яка вивищується у статусі регулятора літературно-мистецького життя. Завдання 1931 року про боротьбу за творчу гегемонію пролетарської літератури, стимульовану ВУСППом, поступається потребі працювати над утворенням радянської літератури, а розмежування пролетарсько-письменницьких лав – необхідності виховати радянського письменника. Відповідальна місія критики постійно контролюється партією. Уже у роз'яснювальній статті у "Правді" наголошувалося: "Дуже відповідальне завдання лягає на літературну критику. Критика допомагає письменникові піднятися на вищу ступінь творчості. Критика може зробити це, коли самі критики серйозно поставлять перед собою завдання теоретичного навчання" [13, с. 10].

У наступній статті "За марксо-ленінську критику", яка надрукована у четвертому номері "Критики" за 1932 рік, спектр завдань уточнюється: "Завдання та зміст марксистської критики полягає в тому, щоб на засаді

марксо-ленінської методології, ленінового положення про партійність літератури, вести боротьбу на фронті літератури за ліквідацію відриву літератури від політики, від партійності, викривати всілякі перекручення й збочення в художньому творі, боронити чистоту матеріалістичної методи, підносити рівень світогляду самого митця" [7, с. 34].

Прикметним також є той факт, що президія оргкомітету Спілки радянських письменників України ухвалила першою провести нараду критиків: критика покликана виконати роль організатора літературного життя, а саме втілити Постанову ЦК про побудову літературно-художніх організацій. І.Кулик, виступаючи на нараді, проголосив: "Критика й повинна нам допомогти, в громадському порядку, визначити склад майбутньої спілки радянських письменників. Своєю точною марксистською оцінкою, творчою оцінкою кожного письменника повинна допомогти виявити, хто з них справді творить соціалістичну літературу, хто правдиво відображає нашу дійсність, хто з тих, що стояли на хибних шляхах, виявив ознаки того зламу, що, за історичною промовою тов. Сталіна, характерний для радянської кваліфікованої інтелігенції" [9, с. 3].

Функціоналізація критичного поля передбачає визначення двох ключових ролей критика: він і учень, і вчитель одночасно. Критик мусить підвищувати загальний рівень, марксо-ленінську і фахову ерудицію. Для нього часто влаштовуються лікнепи, як та ж таки критична нарада, на якій І.Кулик роз'яснює сутність перебудови. Він виділяє три концептуальні моменти: сутність перебудови означає не скасування ленінського партійного етапу в літературознавстві, а його розгортання за нових умов, що передбачають втягнення нових кадрів; не скасування класової боротьби, а втягнення нових сил, активізація кваліфікованих кадрів; не скасування пролетарської літератури, а максимальне її посилення, використання для соцбудівництва якнайширших кадрів радянських і тих, хто може і повинен стати радянським письменником. У статті І.Кулик формує основні завдання критики: "[...] від вас, т.т. критики, що беретесь вчити інших і повинні вчити інших, що беретесь і повинні вчити письменників – безперечно від критиків-марксистів, ми вимагаємо й партійності, й діалектичності у вашій роботі" [11, с. 8].

Озброєна знанням марксо-ленінська критика мусить виховати радянського письменника. Кодифікуючи феномен "радянський письменник", І.Кулик визначає три його сутнісні ознаки: "Письменник-комуніст повинен бути не просто радянським письменником – з нього мусить бути пролетарський письменник" [11, с. 7], "Від письменника-комуніста ми вимагаємо комуністичного світогляду й щоб цей світогляд не мав би

збочень" [11, с. 7], "Ми визнаємо автора художнього твору за радянського письменника, коли він підтримує платформу радянської влади. Ми його визнаємо за радянського письменника, коли він прагне брати участь у соціалістичному будівництві" [11, с. 8].

Процес народження радянського письменника зображено у міфопоетичних тонах. Спочатку критика мусить боротися за нього і "видерти його з ворожих пазурів", далі виховати письменника таким чином, щоб він перетворився на "союзника", а "союзник" – на пролетарського письменника. Відповідно окреслюється роль критика-деміурга, який мусить дбати, щоб творчість радянського письменника набрала ознак більшовицької ідеології, а для цього критик мусить "боротись", "консультувати", "радити".

Міфопоетична риторика І.Кулика виявилася дуже продуктивною й оприявилася у доповіді Г.Сенченка "Завдання спілки радянських письменників України", де дослідник використовує настанову Сталіна про вирощування кадрів, як садівник вирощує плодове дерево. Г.Сенченко проголошує: "Наші критики повинні підходити до письменника так, як кращий садівник підходить до облюбованого дерева, вони повинні дбайливо вирощувати його". І далі: "Треба створити дійсно такі умови, щоб кожен письменник на Україні був як прекрасне квітуче дерево" [15, с. 143].

Процес формування і становлення радянських письменників підсилюється політичною риторикою й стимулюється сталінським визначенням, за яким письменники кваліфікуються як "інженери людських душ", а отже, в ієрархізованому тоталітарному суспільстві, скерованому на виховання нової людини, посідають визначальне місце. Тому програмування письменника – запорука успіху тоталітарних стратегій. Прикметною тут є промова П.Постишева на пленумі правління Спілки радянських письменників України, у якій він сформулював партійний канон радянського письменника.

Постишев виділив кілька основних вимог: висока ідейність і принциповість у творчості, соціалістична правда, щирість як у самих творах, так і в моральному обличчі письменника, підвищення рівня загальної культури і художньої майстерності, створення товариських стосунків у середовищі письменників, справжнього колективізму [14, с. 16–18]. За зразок для наслідування Постишев виділяє Максима Горького, а образ радянського письменника мислить як справжнього борця "за здійснення найпередовіших ідеалів людства, носієм яких є наша партія на чолі з великим Сталіним" [14, с. 18].

Перший з'їзд радянських письменників у 1934 році – ключова віха в структуруванні літературно-мистецького життя – відповідно програмує

завдання для критики, яка мусить "перевірити, чи всі правильно зрозуміли завдання, поставлені з'їздом, чи все зроблено, щоб здійснити постанову з'їзду письменників, чи стоїть критика на рівні своїх завдань" [2, с. 36]. Післяз'їздовий період позначений зміною в конфігураціях учасників літературного процесу, що спричинене успіхами в розгортанні програм партії з консолідації мистецьких сил. Так, відзначено помітні успіхи критики, бо вона консолідована на основі марксистсько-ленінської теорії, марксизму-ленінізму уже не протистоїть жодна літературно-теоретична школа, зліквідовані групівщина й групова боротьба, з'явилися нові кадри й підвищився загальний рівень робіт.

Досягнення критики ще сильніше вивищують її, зміцнюють її позицію над літературою. Відповідно узаконюється функція критика як "володаря значення", яке є істинне за своєю суттю. Обґрунтовуючи цей феномен, Безпалов коментує: "Гончаров створив образ Обломова, але обломовщина як велике соціальне узагальнення було розкрите Добролюбовим. Тургенєвський Базаров знайшов у Писарева таке тлумачення, що ряд поколінь сприймав Базарова крізь призму саме його оцінки" [2, с. 43].

Безпалов заперечує дві кодифікації критика як своєрідного типу художника в літературі, що передбачає пріоритетність естетичної оцінки й образність як одну із ключових ознак наукового мовлення, і науковця з відповідною політичною, громадянською та науковою позицією, яка обмежується методами аналізу, оцінки й коментаторства. Програмування феномена провідничності критика, який "наділений знанням" або повинен його здобути й мусить його відповідно використати, уможливорює номінування критика як тоталітарного медіума: "Перед критиком стоїть завдання вивчити дійсність, знати її не гірше, а краще за письменника, не обмежуватись тим, що дає література, а самому підносити перед літературою завдання, робити висновки й узагальнення на основі літературних образів, бути провідником політики партії, а не тільки оцінювачем чи коментатором художніх творів" [2, с. 47].

Факт проведення з'їзду радянських письменників конституював легітимність феномена "радянський письменник", над появою якого критика мусила працювати з 1932 року, реалізуючи літературну комунікацію на рівні "учитель – учень". Мета була досягнена – письменники включилися в практику соціалістичного будівництва. Відповідно переорієнтовуються літературні взаємини. Тепер це – соціалістичне співробітництво. Критик і письменник визначаються як "соратники", "два загони єдиного літературного руху", що виконують єдину спільну мету: "Художник служить соціалізму створюючи образи. Критик служить соціалізму, аналізуючи художні образи і

процеси дійсності. Обидва загони працюють під керівництвом партії, обидва загони служать єдиній ідеї і єдиній меті" [2, с. 40].

Другий тип стосунків – суперництво. Критик переорієнтовується із вивчення літератури на її співтворення і уже не тільки "наставляючи" письменника, а й продукуючи критику як літературу. "Мусять бути створені такі роботи й статті, які за своїм змістом, проблемами, мовою могли б конкурувати з тими художніми творами, про які вони написані" [2, с. 44], – зауважує Безпалов. Відчутною стає тенденція популяризації й масовізації критики, що пов'язане з чіткою зміною адресата. Літературна комунікація критика й письменника глобалізується за рахунок включення читача. Саме читач є об'єктом літературної дидактики, тепер критик і письменник борються за право його виховувати.

Критику скеровано на читача, тепер він основа кодифікації: "Критик буде тим авторитетніший для письменника, чим авторитетніший він буде для читача" [2, с. 47]. Відповідно сформовано функцію критика як вихователя читача й визначено її специфіку: "Критика тоді керуватиме читачами, виховувати їх художні смаки, коли вона знатиме реальні вимоги читачів, матиме широкий контакт з передовими людьми нашої епохи. Передові люди нашої країни мають широку змогу виявляти свої вимоги і смаки, і критика, дотримуючись контакту з читачами, зуміє бути їх художнім керівником, вивчати їх смаки, виховувати їх" [2, с. 48]. Критик, із одного боку, мислиться як частина читацької публіки, із іншого, як той, хто володіє "голосом дійсності". Безпалов наголошує: "Критик мусить мати художній смак, що відбиває і формує смак активних і свідомих будівників соціалістичного суспільства. Коли він сам належить до їх числа, коли він сам є голосом дійсності, активним учасником соціалістичної практики, більшовиком у своїх думках і почуттях, – він зуміє тим самим вірніше висловити естетичні вимоги пролетаріату" [2, с. 48].

Функція критика – вихователя читача передбачає формування двох інших: критик як соціолог і громадський діяч. По-перше, критика зобов'язують вивчати дійсність, знання якої стає основним критерієм оцінки твору. Окрім того, "знання життя" дає змогу "доповнити те, що дає художній твір", а тим самим відстояти право критика бути єдиним легітимним "вихователем". По-друге, у літературному процесі другої половини 1930-х критик кодифікується як громадський діяч, бо його функція зводиться до того, аби виявити, як твір впливає на суспільство, тобто критика переорієнтовується із вивчення літературного твору на дослідження того значення, яке він має для суспільства. У цьому вбачається громадянська роль критика, який бере безпосередню участь у формуванні соціалістичного суспільства: "[...]

Комуністична критика, являючи собою критику партійну, найповніше аналізує художній твір в його значенні для соціалізму, отже, не авторові наміри, його задуми, а те, як ці наміри реалізовані" [2, с. 49].

Серед "розбудовчих" функцій марксо-ленінського критика особливого значення набуває "естет нової формації", яка передбачає формування основних естетичних засад соціалістичного мистецтва. Концепійно теорія тоталітарної естетики ґрунтується на твердженні, що нова дійсність висуває естетичні принципи, а вже потім вони виявляються в повній і досконалій формі в мистецтві. Відповідно в соціалістичному суспільстві, за твердженнями критики, естетика наповнюється іншим змістом: "Соціалістична праця, соціалістичне будівництво, боротьба за соціалізм в минулому й сьогодні, за повне знищення капіталістичних елементів в економіці й свідомості людей – зміст нашої естетики" [2, с. 37].

"Прив'язування" й обумовлення мистецтва дійсністю передбачає ортодоксальний рівень функціоналізації усіх його оприявленнь. У першу чергу, це стосується літератури, функціональний план якої подається у термінах індустріалізації й ув'язнений політичною риторикою: "Художня література є специфічна форма класової ідеології, в класовому суспільстві вона є гнучка, різнобарвна, відбиває в собі всю сукупність суспільного буття і суспільної свідомості, охоплює всю безліч відтінків людських переживань, почуттів, думок, волі; окрім того, в художній творчості значне місце посідає індивідуальна творчість кожного письменника, але не в сенсі буржуазного індивідуалізму, а як широке розвинення індивідуальних здатностей кожного активного будівника соціалізму, підпорядкованих одній основній ідеї – побудування безкласового комуністичного суспільства" [7, с. 19].

Тоталітарна "не-естетика", універсалізуючи ідеологічне, послугується кількома принципами, які оприявнюються, зокрема, в теорії тексту і його інтерпретації. Із одного боку, критика намагається повністю девальвувати естетичне як таке за рахунок прокламації ідеологічної доцільності. Вона стверджує: "Нам треба характеризувати літературний твір не з погляду абстрактних категорій, а з погляду його адекватності нашим ідеям, нашим завданням, з погляду зв'язку його з революційною дійсністю, революційною реальністю, з погляду його художньої насиченості і рівня художнього впливу" [19, с. 27].

Із іншого боку, критика, використовуючи естетичні категорії, наділяє їх перверсивним ідеологічним значенням. Характерним у цьому разі є черговий етап у дискусії про зміст і форму художнього твору. Абсолютизація ідеології у тоталітарній естетиці вивисує категорію змісту. Перестраховуючись від звинувачень у формалізмі, критика неохоче

рефлексує над категорією форми, особливо на початку 1930-х, проте пізніше все-таки зголошується на пропагування гегелівської формули про єдність змісту і форми, надаючи їй відповідного ідеологічного звучання. Критика, відтак, мусить разом із письменниками міркувати, як "реалістичний зміст втілити в реалістичну форму і революційну форму заповнити революційним змістом" [23, с. 26].

Пріоритетність змісту, однак, все одно вичитується, у критиці 1930-х зокрема, у створеному каноні темарію, який орієнтується насамперед на відображення реконструктивної доби п'ятирічок. Це соціалістичне будівництво, колективізація та індустріалізація, радянський патріотизм, соціалістична Батьківщина, оборона краю (тема Червоної армії) тощо. Тематичний принцип є одним із основних в оцінюванні легітимності твору: так радянський тоталітаризм контролював твір, уписуючи його в грандіозний сюжет досягнень соціалістичного суспільства.

Одне з ключових питань тоталітарної естетики – проблема стилю. Її намагалася розв'язати протягом 1920-х років уся літературно-критична думка, доки у 1932 році пошуки не увінчалися остаточним рішенням Сталіна про соціалістичний реалізм – конгломерат, у якому заховалися всі ідеологічні й естетичні парадокси сталінської культури. Перед критикою вимальовувалося ключове завдання: легітимізувати цей стиль, теоретично його обґрунтувавши. Українська критика реагує досить оперативно: у 1933 році у журналі "Критика" з'являється стаття "Стиль нашої доби", у якій її автор С.Щупак на шести сторінках конспективно викладає теорію соцреалізму, починаючи від генези стилю й закінчуючи його генологією. У 1934 році виходить доопрацьований варіант статті, зокрема у питанні генези. У 1935 році друкується стаття російського автора Безпалова "Стан і завдання радянської критики", де осмислюються основні положення соцреалізму.

Основне питання, яке потребувало першочергової кодифікації, – це проблема генетичного коду соцреалізму. Вона розв'язується згідно з визначальною характеристикою тоталітарної естетики: "[...] Соціалістичний реалізм є *продукт нашої радянської дійсності, тобто насамперед наш реальний літературний процес*" [2, с. 51]. Тому найперше соціалістичний реалізм "прив'язувався" до естетики реалізму, через ідеологічне перепрограмування якої він і легітимізувався.

С.Щупак диференціює поняття буржуазного й пролетарського реалізму. Він використовує ідею "статичність/активність" як принцип диференціації, стверджуючи, що буржуазний реалізм не ставить собі завдання змінити даний лад, не виходить за межі конкретної історичної реальності, не розкриває рушійних сил історичного процесу. Пролетаріат –

єдиний клас, який, впливаючи на дійсність, велетенським розмахом пришвидчує суспільний рух. Звідси, на думку дослідника, пролетаріат єдиний здібний розкрити "правду до кінця", "тому він творить найбільш послідовну реалістичну літературу" [22, с. 8].

Реалізм пролетарської літератури мислиться С.Щупаком як підґрунтя методу соціалістичного реалізму, а його генезис тлумачиться двопланово. Дослідник стверджує: " [...] творчі принципи, що склалися – внаслідок – з одного боку – критичного освоєння літературної спадщини минулого і – з другого боку – на основі вивчення досвіду переможного будівництва соціалізму і зростання соціалістичної культури, найшли головний свій вияв у принципах соціалістичного реалізму" [23, с. 11]. Тобто критика намагається історично обґрунтувати появу соцреалізму, обумовити той фактор, що він продовжує кращі традиції класичної літератури. Водночас вона постулює унікальність соцреалізму як продукту соціалістичного життя.

Основним кодифікаційним чинником соцреалізму С.Щупак мислить ідейно-активне ставлення до правди соціалістичного життя. Він стверджує: "Соціалістичний реалізм не реєструє пасивно факти, а систематизує факти, щоби показати *головне й основне*, щоби виділити *ведущу* тенденцію нашого розвитку, щоби дати *синтезу* життєвих фактів. Соціалістичний реаліст не просто описує відносини, а активно ставиться до цих відносин, прагнучи змінювати їх в напрямі соціалістичного розвитку" [22, с. 6]. Соцреалістична візія правди має провіденційний і футурологічний характер, вона пов'язана з пропагуванням соціалістичних ідеалів. Так актуалізується концепція "романтичної перспективи" або ідея "завтрашнього дня" і водночас виправдовується бичований на початку 1930-х років романтизм, що асоціювався передусім із ім'ям М.Хвильового. Тепер ідеологічно обґрунтований романтизм уписується у систему генетичних кодів соцреалізму.

Критика 1930-х основним своїм завданням бачить прописування механізмів "активного втручання в життя" для здійснення футурологічної візії завтрашнього дня. Вона безапеляційно заявляє, що соцреалізм партійний, і ставить його на "службу соціалізму": "Партійність виявляється в тому, чи служить даний твір соціалізму, чи показує дійсність в її революційному розвитку, чи оцінює факти з погляду соціалізму" [2, с. 53]. На практиці партійність реалізується за допомогою тенденційності. Їй надаються широкі права: це і відповідне об'єктивне змалювання й розгортання образів, та прокоментована авторська позиція. Тенденційність спрямована на виховання людей у дусі соціалізму, вона необхідна умова

побутування соцреалізму як дидактичної практики. Безпалов констатує, що "справжнє соціалістичне мистецтво виникає тоді, коли твір, на основі змалювання самої дійсності, виховує комуністичне світовідчуття й світогляд, коли художній образ викликає в читачів наслідування, править за приклад" [2, с. 54].

Виховні претензії соцреалізму обумовлюють важливість постановки проблеми героя. С.Щупак звертає на неї особливу увагу, вважаючи першорядним завданням для соцреалізму. Вирішуючи його, критик синхронізує політико-економічну характеристику, вважаючи, що новий герой – не обрана людина, а масове явище, а в масі формується тип соціалістичної людини; психологічну – людину-типа треба показати у своїй складності й різноманітності. С.Щупак помічає чи не найголовнішу ознаку нового героя – він перебуває у стані зросту, демонструючи динамічну модель соціалістичного суспільства.

Як бачимо, критика 1930-х запрограмувала основні вертикалі теорії соцреалізму, активуючи його реалістичний і романтичний компоненти, указуючи на моделювальну роль позитивного героя, досліджуючи поетику соцреалізму (темарій, сюжет, композиція). Однак агітковий тон оприявнював партійно-ідеологічний генезис соцреалізму як фантому, який до того ж не був підкріплений практикою. Теоретизування марксистської критики 1930-х років про соцреалізм – це розмисли про те, що практично не існує, а тому й уявляється за допомогою промовистих метафор. Наприклад, кодифікування С.Щупака: "[...] соціалістичний реалізм у своєму розгорнутому вияві – це велика вершина ідейної глибини, художнього розмаху й майстерності. Через глибоке вивчення соціалістичної дійсності, поширення свого ідейного обрію на основі науки Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, піднесення своєї мистецької кваліфікації радянські письменники повинні більш настирливо боротися за здобуття справжньої вершини соціалістичного реалізму" [23, с. 26].

До середини 1930-х років стало зрозуміло, що марксо-ленінська критика як проект сталінської культури виконала свою функцію: вона закріпила більшовицьку владу на території не тільки літературно-мистецького, а й власне суспільно-громадського життя. Марксо-ленінська критика монополізувала літературно-критичний простір, що уможливило безальтернативність критичного мислення. Зрощеність політичного й естетичного в ущерб другому – ознака, характерна для марксо-ленінської критики, – обумовила ортодоксальність, дидактичність і агітковість, які працювали на реалізацію партійних завдань. Профанація та брак інтелектуалізму, що відзначали критичний дискурс, лише сприяли постулюванню "істинності" партійних завдань.

Отже, свою історичну місію критика на даному етапі виконала, що сигналізує про завершеність проекту – партія його згортає. Цьому сприяли і власне внутрішні характеристики марксо-ленінської критики. Вона не вийшла із зони самостановлення, переймаючись проблемами методології, кадровою політикою, формуванням системи методів і функціональних ролей критика. Попри успіхи у формуванні критичного канону, перших спроб про креслення теорії соціалістичного реалізму, ця критика була ще досить аморфною і не досить оперативною для того, щоб ефективно й швидко впроваджувати політику партії в літературне життя. Очевидно, що свою роль зіграли також взаємні звинувачення критиків (вони тривали впродовж 1930-х), які шкодили втіленню візії партії про критиків як єдиний літературний загін. Ставало очевидним, що марксо-ленінська критика більше не виправдовує політики партії.

Як реакція, у другій половині 1930-х партія впроваджує "ручне" управління літературою, тобто критика позбавляється статусу керівного чинника у літературно-мистецькому житті. На практиці це означало репресію усіх чільних українських критиків-марксистів у 1937 році та їх фізичне усунення з літературного поля¹.

Найвідчутніше зміна у партійній політиці помітна у ситуації з журналами. Замість полемічних статей 1920-х років, войовничо-ортодоксальних, наказово-декларативних першої половини 1930-х, у другій половині 1930-х домінують розгорнуті стенограми різних пленумів, засідань оргкомітетів спілок, основний зміст яких – це визначення завдань для літератури. Так через свої інституції партія почала керувати літературою.

Помітно зменшується і до того невелика кількість журналів. У 1934 році зникає "Життя й революція", у 1936 – "Червоний шлях", відчутних перебоїв у регулярності зазнає "Критика" (із 1935 року – "Літературна критика"), яка втратила усіх своїх ключових авторів та проіснувала тільки до 1940 року.

Так марксо-ленінська критика як один із проєктів сталінської культури 1930-х, що позначався чи не найбільшою дозою ортодоксальності і чи не найменшим рівнем естетично вартісної продуктивності, практично була "згорнута" до кінця 1930-х років. Тільки у пізньому сталінізмі вже радянська (нова номінація!) критика, синхронізуючись із літературою, досягає помітних результатів: вона розробляє базові концепти теорії соцреалізму й засвідчує таким чином "затвердіння" соцреалістичного канону.

¹ Див. про це більше: Гординський Я. Літературна критика підсовєтської України. – Львів; Київ, 1939. – С. 78–79.

Література

1. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія. – К.: Смолоскип, 2008. – 186 с.
2. Безпалов. Стан і завдання радянської критики // За марксо-ленінську критику. – 1935. – №4. – С. 36–59.
3. Гординський Я. Літературна критика підсовєстської України. – Львів; Київ, 1939. – 134 с.
4. Демська-Будзуляк Л. "Ідеологічна" та "університетська" літературна критика та формалістський дискурс 20-х рр ХХ ст. в Україні // Молода нація. – 2007. – №2. – С. 158–173.
5. Добренко Е. Функции и категории соцреалистической критики: поздний сталинизм // Соцреалистический канон – СПб.: Академический проект, 2000. – С. 392–433.
6. Зражевська Н. Журнал "Критика" і загальнометодологічні проблеми літературознавства 30-х рр. // Слово і час. – 1991. – №8. – С. 34–41.
7. Лаврова О., Уральцев М. За марксо-ленінську критику // Критика. – 1932. – №4. – С. 18–39.
8. Ленерт Х. Судьба социологического направления в советской науке о литературе и становление соцреалистического канона. "Переверзевщина / Вульгарный социологизм" // Соцреалистический канон. – СПб.: Академический проект, 2000. – С. 320–339.
9. Лист тов. Сталіна та завдання критики // Критика. – 1932. – №1–2. – С. 5–12.
10. Кларк К. Марксистско-ленинская эстетика // Соцреалистический канон – СПб.: Академический проект, 2000. – С. 352–361.
11. Кулик І. Нові завдання критики // За марксо-ленінську критику. – 1932. – №9. – С. 3–19.
12. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів. – Т. 1. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – 880 с.
13. На рівень нових завдань // Критика. – 1932. – №4. – С. 5–10.
14. Постишев П. Шляхи української радянської літератури // За марксо-ленінську критику. – 1935. – №5. – С. 3–18.
15. Сенченко Г. Завдання спілки радянських письменників України. Доповідь на пленумі правління спілки радянських письменників від 25 квітня 1935 року // Червоний шлях. – 1935. – №4. – С. 117–152.
16. Сухино-Хоменко В. Критика // Критика. – 1931. – №5. – С. 3–17.
17. Сухино-Хоменко В. Критика в світлі реконструктивних завдань // Критика. – 1931. – №6. – С. 28–60.
18. Чудакова М. Новые работы 2003–2006. – М.: Время, 2007. – 557 с.
19. Щупак С. Завдання критики на новому етапі // За марксо-ленінську критику. – 1932. – №9. – С. 20–28.
20. Щупак С. За перебудову критичного фронту, за ударників до лав критики // Критика. – 1931. – №9. – С. 11–17.

21. Щупак С. Критична метода т. Сухино-Хоменка // Критика. – 1931. – №7–8. – С. 29–46.
22. Щупак С. Стиль нашої доби // За марксо-ленінську критику. – 1933. – №8. – С. 3–8.
23. Щупак С. Соціалістичний реалізм в художній літературі // За марксо-ленінську критику. – 1934. – №8. – С. 3–26.

Н.П.Русаченко

Морфологічні процеси в розвитку іменникового словотвору староукраїнської мови XVI–XVIII ст.

Традиційними аспектами морфології у словотворі є вивчення фонологічної структури дериваційних морфем і морфологічних характеристик словотворчих моделей, які визначають роль чергувань та лінійних модифікацій основ у різних словотворчих типах. "Предметом вивчення словотвірної морфології є дериватологія в динаміці, дії, коли фіксується момент сполучуваності словотворчих одиниць" [1]. Елементами морфологічного синтезу є комплексні за своєю формою і семантикою одиниці – твірна основа і дериваційний формант. Саме особливості їх взаємодії є умовою функціонування морфологічних явищ у процесах словотвору. При цьому найважливішими виявляються ті зміни голосних та приголосних у складі морфем, які знаходяться в позиції додаткової дистрибуції і формують нові різновиди мотивуючих основ у складі мотивованих. Ці процеси зумовлені історично, в основі їх лежать певні діахронічні мовні явища, за аналогією до яких формуються і сучасні новотвори.

Мотивуючі засоби не завжди семантично повністю відповідають вимогам словотвірної моделі. Фонемна структура основи не буває ідеальною, тобто такою, яка безпосередньо, без перешкод має змогу поєднуватися з дериваційним афіксом. Зазвичай словотвірний процес супроводжується різними змінами фонологічного складу морфем. Саме тому для утворення нового слова необхідно правильно оформити компоненти його словотвірної структури. Останнє неможливе без урахування закономірностей, що встановлюються під час морфологічного аналізу.

Процес сполучуваності твірної основи і дериваційного форманта проходить три етапи: підготовку твірних засобів до сполучуваності; їхнє безпосереднє з'єднання і пристосування відповідно до семантичних, граматичних, фонематичних, орфоепічних закономірностей мови; акценту-

аційне оформлення новоутвореної морфосполуки як слова [2]. Кожному етапові відповідає певна словотвірна функція морфологічних явищ. Так, усичення твірного слова та інтерфіксація твірного форманта діють на першому етапі, аглютинація та фузія забезпечують перебіг другого етапу, а наголос завершує процес сполучуваності твірних засобів [3].

Використовуючись головним чином із метою пристосування фонологічного складу поєднаних морфем, морфологічні перетворення, що відбуваються на межі твірних основ і деривативних афіксів, виконують низку завдань, а саме: 1) допомагають зрозуміти глибинні процеси словотворення, визначити специфіку моделювання в межах окремих лексикограматичних розрядів слів; 2) координують формальну сполучуваність словотвірних одиниць, перешкоджаючи накопиченню на морфемному шві приголосних, які ускладнюють вимову слів; 3) надають структурно-семантичної виразності похідним словам; 4) не допускають семантичного спустошення основи, створюючи умови для творення нового слова з новим значенням [4]; 5) маркують окремі моделі деривації, виділяючи найпродуктивніші серед них [5]; 6) підвищують валентність мотивуючих основ, слугують джерелом появи їхніх морфологічних варіантів.

Отже, досліджуючи словотвірну морфологію, треба розрізнити основу словоформи та основу слова. Основа словоформи утворюється від конкретної словоформи шляхом усичення словозмінних афіксальних морфем. Основа слова є сукупністю схожих за фонемним складом основ словоформ цього слова. Тобто основа словоформи – це один із різновидів основи слова.

Зазвичай морфологічно маркованими є ті сегменти словотвірних морфем, які безпосередньо поєднуються один з одним під час деривації. У такий спосіб кореневі морфемі зазнають модифікації у своїй фінальній частині, а для суфіксальних істотною стає фонологічна позиція зачину.

Система словотвору української мови складалася протягом віків, у ній нагромаджено утворення з часів праіндоєвропейського, праслов'янського та українського періодів. У праслов'янській і слов'янських мовах серед способів словотвору найпродуктивнішим був суфіксальний [6]. Його характеризували велика кількість суфіксальних формантів, багатство і різноманітність їхніх значень. У процесі деривації саме приєднання певного суфікса до словотвірної основи найчастіше призводить до появи морфологічних явищ. З цієї причини суфіксальний спосіб творення слів є найважливішим для розкриття причин фонологічних модифікацій морфем.

Характерною особливістю словотвору староукраїнської мови XVI–XVIII ст. була морфологічна строкатість, викликана утворенням у цей період складних суфіксів та появою нових словотвірних моделей, оскільки занепад редукованих у складі суфіксів не тільки призвів до змін їхньої структури, а й викликав видозміни мотивуючих основ.

Словотвірні моделі різних частин мови істотно відрізняються одна від одної. Це пов'язано з лексико-семантичними ознаками та засобами їхнього вираження в різних частинах мови. Тому доцільно проводити дослідження альтернацій і лінійних модифікацій основ окремо в іменному, дієслівному та прислівниковому словотворі.

Метою цієї статті є з'ясування морфонологічних процесів в іменниковому словотворі староукраїнської мови XVI–XVIII ст. Для аналізу дібрано пам'ятки, у яких, на нашу думку, найповніше відбилось тогочасне живе народне мовлення: віршовану літературу, літописну, ділові документи, приватні листи, лікарські та господарські поради; частина текстів – рукописи.

Чергування голосних в іменному словотворі не належить до продуктивних і в аналізованих текстах трапляється у процесі творення окремих слів. Найактивнішими виявляються альтернації **<о ~ е>**, **<о ~ о>**, які виступають у суфіксах **-очк-**, **-ечк-** під час творення здрібнелих іменників. Приклади знаходимо в текстах XVIII ст.: м^крочки (ДН, 160), галочки (АД, 82), косточками (72), хусточку (77), ложечки (89), щипочко (ІВМ, 122 зв.), батечку (122 зв.). Зазначені альтернації зафіксовані у творенні відчислівникового іменника сотн^æ (АК, 15) за допомогою суфікса **-н-**, а також відіменного огнива (ЖС1, 552) за допомогою суфікса **-ив-**.

Поодинокими прикладами в текстах пам'яток XVIII ст. представлене чергування **<е ~ о>** в іменниках, утворених від дієслів за допомогою нульового суфікса – потоць (ДН, 164), отоць (АД, 87) та від прикметника за допомогою суфікса **-иц-** – че(р)ницею (ЖС1, 525 зв.).

Чергування **<о ~ о>** **<е ~ о>** маємо у відіменних утвореннях із суфіксами **-ар-** – шинкарць (ЛС, 9 зв.); **-(е)ств-** – отчества (КЗ, 199), во старчествъ (Пч.1, 33); у віддієслівних із **-ен-** – по доконченю (Вел., 265). Альтернація **<и ~ о>** трапляється під час творення віддієслівних іменників за допомогою різних суфіксів (позвы – ВГ, 37; названей – АД, 110; по прозванію – ПЛ, 58; посланець – АК, 175). Чергування **<и ~ о>** характеризує іменники, утворені від дієслова збирати (забору – ДН, 171; зборҀ – Нег., 128; сьборами – Виш., 43; зборщикомъ – АК, 225). Діалектна

форма переву(з)ника (АЧ, 138) фіксує чергування голосних під час творення віддієслівного іменника, утвореного за допомогою суфікса **-ник-**.

Чергування приголосних в іменному словотворі виявляють більшу активність і представлені значною кількістю фіксацій в усіх проаналізованих нами текстах.

Чергування задньоязикових приголосних **[к]**, **[х]** та горлового **[г]** із передньоязиковими ясенними **[ч]**, **[ш]** та **[ж]** виявляються типовими для тих морфологічних розрядів, де знаходимо останній приголосний похідної основи перед секундарним голосним, який входить до суфікса **-ок-**: XVII ст. – лужокъ (АЧ, 135), кожушокъ (ВН, 10); XVIII ст. – дячокъ (ДН, 177), кубочок (АД, 77), денежокъ (ПЛ, 52), шажокъ (ІКД, 22 зв.), поточок (Сп. 2, 91), рочковъ (Заг., 63). Чергування **<к ~ ч>** маємо в утвореннях із суфіксом **-очк-**: XVIII ст. – мірочка (ДН, 160), галочки (АД, 82), косточками (77), ложечки (85), цвѣточки (Виш., 207), хусточку (АД, 77) та ін.

Названий вид альтернації виявляє продуктивність у творенні прізвищ за допомогою специфічного для української мови суфікса **-енк-**. Останній утворився від давнього суфікса **-к(о)**, який, у свою чергу, виник на базі двох зменшувально-пестливих суфіксів **-ьк(о)** та **-ък(о)**, ускладнившись суфіксальним формантом **-ен**. Первісно суфікс **-енк(о)** виконував демінутивну функцію, вказуючи на відтінок зменшеності; пізніше він набув патронімічного значення, утворюючи назви синів за родом професії, діяльності, що згодом ставали прізвищами.

Використання названого виду альтернацій залежить від жанрових особливостей проаналізованих пам'яток. Так, у текстах ділового стилю, де прізвища знаходимо частіше, альтернації **<к ~ ч>**, **<г ~ ж>** та **<х ~ ш>** представлені значно більшою кількістю прикладів, ніж у художніх та науково-популярних: XVII ст. – Попруже(н)ку (АЧ, 140), Сташученко (ВН, 153), Ложъче(н)ом (АЧ, 105), Индиче(н)ко (30), Червѣченка (215), Панченкомъ (ЛР, 84), Пакуюченька (84); XVIII ст. – Ильченко (ДН, 165), Левченку (171), Марченко (148), Жученко (Вел., 266 зв.), Рибалченко (АК, 14 зв.), Близнюченко (15), Дяченко (16), Сердюченко (16), Тимченко (16 зв.), Савченко (85), Тонконоженко (85) та ін. В окремих прізвищах фіксуються вокалічні чергування, зокрема **<е ~ ѿ>**, представлене у формі Дворцовенка (АЧ, 150).

Чергування відбувається також у відіменних похідних, утворених найчастіше за допомогою суфіксів:

а) **-ник-**: XVI ст. – присл(ж)ники (АО, 41), торжниковъ (КЗ, 195), поручника (Розм., 33а), должніками (Розм., 21а); XVII ст. – азбучники (Зин.,

8), грѣшников (ВХ, 109); XVIII ст. – мѣрочникъ (ДН, 160), пирожник (ІС, 184); б) **-(е)ств-**: XVII ст. – долженство (Сл., 206); XVIII ст. – друже(с)тво (Гр., 61 зв.), козачество (АК, 391); в) **-ат-**: XVI ст. – вноучатоу (АО, 45); XVIII ст. – бичати (ІКД, 224); г) **-ан-**: XVIII ст., в катаяконімах – поточане (ДН, 163), вѣтчане (УВ, 30); д) **-иц-**: XVIII ст. – полчище (Вл., 334); ж) **-ю-**: XVIII ст. – батожьямъ (ДН, 174), подьячи (ІС, 184); з) **-ин-**: XVIII ст. – брюшина (ІС, 183 зв.), молочина (ІС, 184 зв.); і) **-еньк-**: XVIII ст. – собаченки (Сп.2, 12), мороженки (12 зв.), дороженьку (13 зв.).

Альтернатії **<г ~ ж>**, **<х ~ ш>** виявлені в окремих іменниках, утворених за допомогою суфіксів **-чик-** (небожчика – ВГ, 35; ВН, 149), **-к-** (пташку – ІС, 183 зв.), **-уг-** (лѣшуга – ІВ, 228).

Зазначений вид чергування зафіксований також у творенні назв осіб жіночої статі за допомогою суфіксів **-к-** та **-их-**: XVI ст. – єдиначка (ЖС1, 9); XVII ст. – Горькавчиха (АЧ, 75), Ясчиха (ЛР, 88) (хоча фіксується паралельна форма Ясчиха – ЛР, 88).

Тексти пам'яток фіксують чергування **<г ~ ж>**, **<к ~ ч>**, **<х ~ ш>** в іменниках, що виражають абстрактні поняття, мотивуються дієслівними основами на приголосний та **-и-**, утворюються за допомогою **-ен-**, **-енств-**, що виділилися внаслідок перерозкладу пасивних дієприкметників на **-н** [61, с. 103]: XVI ст. – приречення (ВГ, 34); XVII ст. – стереження (Лек. Б, 12), злоречен(ъ)ѣ (ЖС1, 522); непослушенство (ВН, 154); XVIII ст. – реченіє (АД, 79), попеченіє (УВ, 33), в(ъ)споможениѣ (АК, 254), изнеможениѣ (Гр., 59); послушенства (ДН, 158), погрешеніє (ІС, 182). Зазначені альтернатії зафіксовані в окремих віддієслівних іменниках, які утворилися за допомогою нульового суфікса (на сѣчь – ІКД, 198 зв.) та **-н-** (пашню – ЛР, 80).

Одиничними прикладами фіксуються альтернатії **<г ~ ж>** і **<к ~ ч>** під час творення відприслівникового іменника – множество (Сл., 214) та відприкметникових – величества (ДН, 146), убожества (ДН, 164) за допомогою суфікса **-(е)ств-**.

Чергування **<к ~ ц'>** разом із суфіксом **-ниц(я)**, **-иц(я)** використовується для творення назв осіб жіночої статі: XVI ст. – мѣдѣлицѣ (ПЄ, 152 зв.); XVIII ст. – великомчѣница (ЖС1, 9 зв.), вл(дѣ)чице (Сп. 2, 30), каверзницѣ (ІВ, 122 зв.).

Чергування **<г ~ з>** представлене у старих формах слів у текстах пам'яток XVI та XVII ст. під час творення іменника мнозства (Нег., 129) від прислівника *многѣ* та убозьство (ЛР, 84) від прикметника *убогий*.

Альтернація передньоязикового зубного [ц] із передньоязиковим ясенним [ч] не виявляє активності у словотворі іменників і зафіксована у текстах пам'яток XVII–XVIII ст. у декількох дериватах, утворених за допомогою суфіксів -ар-, -(е)ств-, -ен-: овъчар (ЛР, 79), отчества (КЗ, 199), по доконченю (Вел., 265), во старчествѣ (Пч. 1, 33).

Альтернації передньоязикових зубних, зімкнено-проривних [д], [д'], [т], [т'] із передньоязиковими ясенними [ч] та [ж] виявляють активність тільки у процесі віддієслівного словотвору. Іменники утворюються від дієслівних основ на -и за допомогою суфікса -ен-: XVI ст. – нарощення (ВГ, 63), згромаже(н)ѣ (Нег., 132); страчене(м) (АО, 48), о(д)плачене(м) (51); XVII ст. – о(т)хоженѣ (ЖС1, 373 зв.), нарощення (ВН, 151), суженем (151), прирощене(ц) (АЧ, 22), загорожен(ь)е (Лек. Б, 40); невеста(т)чен(ь)е (АК, 178), незаплаченю (ВН, 151), посвѣчен(ь)е (ЖС1, 373 зв.); XVIII ст. – утраченіє (АД, 87), страченъя (КЗ, 44), гаченню (ПЛ, 46), помраченію (АД, 265 зв.), позолоченіє (Гр., 61), насыченю (Виш., 420).

Названий вид трапляється під час творення іменника мачехою (АО, 55) від іменника *мати* та прізвища Кудлаченку (АЧ, 128) від прикметника *кудлатий*.

Продуктивними у віддієслівному словотворі за допомогою суфікса -ен- виявляються чергування передньоязикових зубних [з], [з'], [с], [с'] із передньоязиковими ясенними [ж] та [ш]. Численні приклади маємо в текстах усіх періодів та жанрів: XVI ст. – примушеня (ВГ, 29), прошенемъ (ВГ, 30); XVII ст. – обвоженемъ (ВН, 148); ношеніє (ЖС1, 3 зв.), примушенѣ (АЧ, 122), прошеніє (АЧ, 295), вымышленъе (Бер., 21); XVIII ст. – мороження (АД, 87); доношенію (ДН, 158), прошенѣя (172), укушенѣя (АД, 87), ўмишленіє (Вел., 405), превозношеніє (НЛ, 92), напрошеніє (ЛС, 9), украшенія (АД, 87).

Чергування <з' ~ ж> зафіксоване в текстах в особових утвореннях від іменника *князь*: княжьна (ВН, 159), княжича (150), княжать (151).

Альтернації передньоязикових [д], [т], [с], [н], [р], [л] із парними м'якими у словотворі іменників використовуються зрідка, особливо в контрольних текстах для підрахунків. Проте інші пам'ятки XVI–XVIII ст. фіксують поодинокі приклади, що є переважно відіменними утвореннями. Чергування знаходимо у творенні назв осіб за місцем проживання, походженням, сферою діяльності за допомогою суфіксів -ян- та -яр-: XVII – XVIII ст. – селян (ВН, 148), сѣверъне (УВ, 28), мирѣнь (Заг., 61 зв.), школярахъ (КЗ, 192). Названий вид фіксується в окремих утвореннях: генералітет (ПЛ, 58), братіє (КЗ, 197), беззаконіям (40). Альтернації засвідчені під час творення відприкметникових іменників: веселіє (Сл.,

217), достовіріє (ДН, 149). Сфера дії названого виду чергування охоплює і віддієслівний словотвір. Тексти всіх проаналізованих пам'яток засвідчують <д ~ д'> у творенні іменника судя (ВГ, 37; ЖС1, 528; ЛР, 83; ДН, 149) від дієслова *судити*. Альтернативі твердих та парних м'яких фонем засвідчені в іменниках пис(ь)ма (Нег, 131), спасенія (Вел., 301), позволєня (ВГ, 30), грѣхопадєнія (КЗ, 41), породженія (189), утворених від дієслів за допомогою суфікса **-ен-** та усичення кінцевого сегмента дієслівної основи.

Чергування м'яких [н'], [т'], [д'] із твердими [н], [т], [д] малопродуктивне. Воно представлене похідними іменниками з суфіксами: а) **-ник-**: XVII ст. – пусты(н)никъ (ЖС, 373 зв.), челѣдник (ВН, 148), (ДН, 160); б) **-к-**: польчвертки (АЧ, 154); в) **-ост-**: XVIII ст. – лѣност (КЗ, 191); г) **-ик-**: коники (КЗ, 190); д) **-ин-**: дитина (АД, 89).

Тексти XVII–XVIII ст. засвідчують чергування <т ~ шч> і <д ~ дж>, які виникли під впливом церковнослов'янської мови. Відповідні лексеми переважають у книжному стилі, оскільки для них характерне абстрактніше, "високе" значення [7]. Форми з цими альтернантами утворюються від мотивуючої основи дієслів док. та недок. видів за допомогою суфікса **-ен-**: XVII ст. – недопущєне (ВН, 156), ѡкрещєніє (Сл., 214), ко ѡ(т)мщєнію (213 зв.), прелщєніє (203 зв.); XVIII ст. – извѣщєнія (КЗ, 199), крещєнія (40), прощєнія (18 зв.), причащєнѣя (43), поглощєніє (Вел., 405), обогащєнія (Гр., 64 зв.), очищєнію (Виш., 43), хождєнія (КЗ, 197), породженія (АД, 82), рождєнія (КЗ, 197).

У віддієслівному іменнику прирощєнє(ц) (АЧ, 122), утвореному за допомогою префіксально-суфіксального способу, представлена альтернатива <д ~ ж>.

Чергування <ск ~ шч> виявлене під час творення окремих іменників за допомогою суфіксів: а) **-ик-**: XVIII ст. – розищики (ДН, 165); б) **-ан-**: пишаніє (АД, 105 зв.); в) **-ин-**: вощинамы (Заг., 55).

Під час творення віддієслівних іменників за допомогою суфікса **-ен-** тексти пам'яток XVIII ст. фіксують форми із чергуваннями губних [б], [п], [в] зі сполуками [бл'], [пл'], [вл']: XVI ст. – наставлєнію (Сл., 201), обновлєніє (206 зв.); XVIII ст. – утраплєніє (КЗ, 44), потоплєніє (Заг., 70), згублєнія (КЗ, 44), вигублєнію (Вел., 405), ѡзлоблєніє (МБ, 362), усиновлєніє (ПЛ, 45), исправлєніє (Вел., 265 зв.); поступлєніє (ДН, 160), правлєніє (ПЛ, 88); направлєніє (Вел., 286 зв.), постановлєнію (300 зв.) та ін.

Проте зрідка тексти пам'яток фіксують у зазначених позиціях форми без згаданого чергування: XVI ст. – купєня (Розм., 5), мовєнію (31а); XVII ст. – злупєнію (ВН, 161); XVIII ст. – установєня, робєня (АД, 102 зв.), ұтрапєнє (ФП, 155). Ці форми вказують на вплив українських південно-західних говорів на писемно-літературну мову зазначеної доби.

У творенні іменників трапляються лінійні модифікації основ. Найактивнішими виступають усічення та нарощення. Відсікаються, як правило, голосні звуки або сполуки "голосний + приголосний".

Усічення **а** зафіксоване під час творення віддієслівних іменників за допомогою суфіксів:

а) **-а-**: XVI ст. – ут^аха (Розм., 65а), випис (ВГ, 39), запис (33), наклад (35), переказ (29), печати (29), підписом (35), позвы (37) та ін.; XVII ст. – запис (ВН, 151), побору (156), пострелов (149), ұтиск(ъ) (АЧ, 298), вереск (ЖС1, 9), выкладах (ЛР, 89), опов^адь (76), намови (80) та ін.; XVIII ст. – заем^а (ДН, 172), крикъ (147), нападами (175), приказу (148), розиск (173), слухъ (АД, 84), плачемъ (КЗ, 44) та ін;

б) **-ець-**: XVI ст. – поборцы (ВГ, 39), стрелцов (Нег., 139); XVII ст. – віршописецъ (КЗ, 184), марнотравцею (184), наступцовъ (44), л^атописци (УВ, 27);

в) **-ник-**: XVI ст. – прися(ж)ники (АО, 45), чителнику (Розм., 2); XVIII ст. – клеветникъ (КЗ, 45), наемниках (186), заступникъ (УВ, 29 зв.);

г) **-ень-**: XVII ст. – разорвене (ВН, 155); XVIII ст. – гр^ахопадєнія (КЗ, 41), изв^ащєнія (199), породженія (189), причащєнъя (199), премінєнъя (42), породженія (АД, 82), вязене (ДН, 158), наущєнію (176), розсужденіє (172);

д) **-(ен)ств-**: XVII ст. – непослушенство (ВН, 154); XVIII ст. – послушенство (КЗ, 191; ДН, 158);

ж) **-к-**: XVIII ст. – затівками (ДН, 165), подсипкою (161), по записц^а (АК, 63), зъ похлебки (НіП, 24), присилку (Гр., 60 зв.).

Усічення **и** зафіксовано під час приєднання до мотивуючої основи дієслова таких суфіксів:

а) **-а-**: XVI ст. – вымову (Розм., 3), розбою (37а), оборонъ (ВГ, 29), платы (36), шкоды (34), розмысломъ (28), тлумача (Розм., 2а); XVII ст. – за плату (ВХ, 546), позв (ВН, 150), рыболов (153), в провалю (АЧ, 122), учинок (ВН, 160), примусу (АЧ, 241), росправе (ВН, 151) тощо; XVIII ст. – переходу (ДН, 174), обиди (164), заходу (174), вози (159), разговор (173), сторож (149), уразу (АД, 83), приход (КЗ, 40), хвалу (196) та ін.; б) **-ен-**: XVI ст. – о заплаченю (Розм., 70), дозволене (ВГ, 32), погорене (38), примушеня (28), умоцъненя (31), згромаже(н)æ (Нег., 132), наложєня (Розм., 8) страчене(м) (АО, 48) та ін.; XVII ст. – обожєнем (ВН, 148), збурєнью (161), пополненє (160), положєне (155), спалєне (159), поволанє (ЛР, 80), позъволєня (87); XVIII ст. – велєнію (ДН, 176), въдсунєннєя (176), поселєнъ (164), раззорєнє (164), разсмотрєннєя (173), запалєню (148) та ін.

Особливо багато аналогічних прикладів у художніх та науково-популярних текстах: бубнєнє (АД, 85), видоєннє (89), гоєннє (78), дзвонєнє (85), затвердєнє (87), затлумєнє (87), морожєннє (87), нарушєнє

(87), опаленіє (86), порушеня (82), укушенія (87), подивенъях (КЗ, 188), згублене (44), зрозуменя (109), извѣщенія (199), конченя (41), крещенія (40), строенія (186), хожденія (197), сотворенія (91) та ін.; в) **-енств-(-инств-)**: XVIII ст. – безчинства (КЗ, 107), окруженство (197), послушенство (191); г) **-б-**: XVI ст. – личбы (ВГ, 35; ЖС1, 529 зв.), прозбою (ВГ, 31); XVIII ст. – прозьбою (КЗ, 44), службахъ (186); д) **-ник-, -ець-**: XVII ст. – прирощене(ц) (АЧ, 22), купъци (ЛР, 78), злочинци (88); XVIII ст. – творца (КЗ, 188); ж) **-ость-**: XVI ст. – склонность (ВГ, 33); з) **-к-**: XVII ст. – ворожьку (ЛР, 81; ДН, 160), похвалки (ЛР, 88); к) **-ок-**: XVIII ст. – остатоць (АД, 107 зв.), выродкы (Вел., 301).

Усічення **и** відбувається і під час творення складних слів: Водоносова (ЛР, 79), Вовкодава (ДН, 160).

Крім вищезгаданих продуктивних усічень, у процесі творення іменників маємо й такі, які в текстах пам'яток представлені меншою кількістю прикладів, серед них:

1) усічення **ува, ова** під час творення віддієслівних іменників за допомогою суфіксів **-ан-, -о-, -ар-**: XVI ст. – выхованя (ВГ, 29), торъгоу (АО, 44), XVII ст. – торгахъ (ЛР, 88), арендара (ВН, 152; ЛР, 86); XVIII ст. – присутствіи (ДН, 177);

2) усічення **ок, к** у творенні іменника потомства (ВГ, 34) від *потомок* за допомогою суфікса **-ств-** та відприкметникових іменників крепость (ВХ, 109), висот (КЗ, 195) за допомогою суфіксів **-ость-** та **-от-**;

3) усічення **н** під час творення іменника войско (ВН, 161; ЛР, 83) та відприкметникового іменника достовѣріє (ДН, 149), смиреніє (Сл., 203 зв.);

4) усічення **с** у віддієслівних іменниках покраденю (ЛР, 80), святокрадцях (ДН, 160);

5) усічення **у, ну** у творенні іменників від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-енн-** та **-о-**: XVII ст. – згиненне (ЛР, 76), окрик (77), притисненем (87), витѣгненем (АК, 59); XVIII ст. – помяненіє (АД, 78);

6) усічення **ш** у творенні за допомогою суфікса **-ств-** іменника товариство (АК, 14);

7) усічення **а** – у віддієслівному іменнику злодѣйства (АК, 175), поливкы (Розм, 11).

Нарощення у словотворі іменників представлене невеликою кількістю прикладів. Під час творення окремих віддієслівних (можливо, і відіменних) іменників за допомогою суфіксів **-ец-, -ость-, -ник-, -ств-** у текстах різних періодів зафіксовані такі види аугментації: а) нарощення **в**: шве(ц) (АО, 53); б) нарощення **н**: живности (Нег, 16); в) нарощення **л**: свѣтилники (ВХ, 545 зв.); г) нарощення **ј**: убийствѣ (ДН, 173).

У відіменних утвореннях тексти пам'яток фіксують такі приклади нарощення: а) **е**: супружество (ПЛ, 45), отчества (КЗ, 199), козачество (АК, 391), старчество (Пч.1, 33); б) **ов**: полковника (ЛР, 82); г) **ат**: плугатар (ВН, 153).

Накладання у проаналізованих пам'ятках характеризує тільки віддієслівні утворення. До найпродуктивніших типів належить взаємонакладання кінцевого голосного **а** дієслівної основи та початкового сегмента суфікса **-ан-** у творенні абстрактних іменників зі значенням опредмеченої дії: XVI ст. – подяковане (Розм., 24), уживане (2), указане (26а), розмовляня (4а), продаваня (25); XVII ст. – держане (ВН, 154), зезнане (152), выслуханю (ЛР, 85), во шацованю (83), заживаню (85), зознаня (89), отданю (83), отправаня (87), подкопованя (80), уписаня (89), покаяніе (Сл., 205 зв.); XVIII ст. – вичитаню (ДН, 164), гуляню (Пч.1, 181 зв.), зруйнованю (ДН, 147), именованіе (171), помирковане (163), росказаню (174); разгібаніи (КЗ, 191), справляня (187); заживання (АД, 84), зданя (82), зерваня (79), зопсованя (88), огляданя (87), одлежанія (87), пищаніе (85), прикладання (87), уживаня (76), шмарованя (78).

У похідних іменниках зі словотвірним значенням узагальненої ознаки зафіксовані паралельні форми з накладанням кінцевого приголосного основи (**-г**) та суфікса **-ств-**, що супроводжується чергуванням **<г ~ з>** (звитаєзтво – ЖС1, 551) та відсутністю згаданої лінійної модифікації (убозьство – ЛР, 84).

Накладання має місце і в процесі творення іменників від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-ар-**, **-ач-**, що характеризують назви осіб за сферою дії: XVI ст. – писар (ВР, 33; ЛР, 79; ВН, 153); XVII ст. – слухачь (Лек. Б, 21); XVIII ст. – плескачь (ДН, 176).

У підсумку констатуємо, що серед морфонологічних процесів у словотворі іменників найактивнішими виступають консонантні чергування, вокалічні характеризують окремі форми, а серед лінійних модифікацій основ найпродуктивнішим виступає усичення. Найчастіше альтернації голосних та приголосних супроводжують відіменні та віддієслівні утворення; при утворенні відприкметникових та відчислівникових форм вони трапляються зрідка. Лінійні модифікації основ супроводжують переважно утворення віддієслівних іменників.

Література

1. Кравченко М.В. Словообразовательная морфология украинского языка: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.01 / Ин-т языковедения им. А.А.Потебни. – К., 1990. – С. 30.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – С. 182, 107.

3. Антипов А.Г. Алломорфное варьирование суффикса в словообразовательном типе (на материале русских говоров). – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2001. – С. 188.

4. Там само.

5. Там само.

6. Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 16–25, 235–245.

7. Бекасова Е.Н. Статус чередований (т'-щ) и (д'-дж) в системе форм русского глагола // Русский глагол в сопоставительном освещении. – Самарканд: Изд-во Самарк. гос. ун-та, 1987. – С. 98.

Джерела

АД – Лікарський порадник "Аптека домова" за зб-кою 1760–1780 рр.; **АО** – Акти села Одрехови; **АЧ** – Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, XVII–XVIII ст.; **Бер.** – "Лексикон словенороський" Памва Беринди; **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст.; **Вел.** – "Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Величка; **ВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини; **Виш.** – Вишенский И. Сочинения; **ВХ** – "Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ" А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р.; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список II пол. XVIII ст.; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.; **ЖС1** – Книга житій святих, XVIII ст.; **Зин.** – Вірші, народні прислів'я та приказки Кл.Зиновієва, кін. XVII – поч. XVIII ст.; **ІВМ** – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою 1760–1780 рр.; **ІКД** – Інтермедії до драми М.Довгалевського "Комическое дѣйствіе на Рождество Христово", 1736 р.; **ІС** – Інтермедії до драми "Стефанотокось", I пол. XVIII ст.; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів; **ЛС** – "Кнѣга, глаголемая Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р.; **Нег.** – Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р.; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, XVIII ст.; **ПЄ** – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.; **ПЛ** – Приватні листи XVIII ст.; **Пч. 1** – "Пчела", 1739 р.; **Розм.** – Розмова (близько 1575 р.); **Сл.** – Ораторські "Слова" Ф.Прокоповича та ін., I пол. XVIII ст.; **Сп. 2** – Співаник, I пол. XVIII ст.; **Ув** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть XVIII ст.; **ФП** – Зб-ка повістей, легенд, повчань та ін. Пилипа Федоровича, 1693.

Державно-політичні погляди гетьмана Данила Апостола в умовах наступу російського царату на українську автономію

Радянська історіографія описувала Д.Апостола як типового представника старшинської верхівки, який, зайнявши з волі російського царату високу посаду, думав виключно про збереження та примноження особистих маєтностей. Така оцінка застосовувалися майже до всіх українських гетьманів періоду Гетьманщини. Цим самим радянський період зупинив розвиток державницької історіографічної школи, чим завдав величезної шкоди історичній науці.

На щастя, за межами радянської імперії історики здебільшого не погоджувалися з тим, що робітничо-селянські маси є рушієм суспільного процесу, а продовжували досліджувати місце і роль національної еліти в історії та культурі України. Вперше життя і державницьку діяльність гетьмана Данила Апостола детально описав історик діаспори Б.Крупницький у монографії "Гетьман Данило Апостол та його доба" [1]. Дане монографічне дослідження було опубліковане 1948 року в Аугсбурзі. Б.Крупницький характеризує гетьмана Апостола як визначного державного і військового діяча останніх десятиліть XVII – першої третини XVIII ст., вважає його справедливим старшиною, щедрим меценатом й просто порядною й симпатичною людиною [1, с. 7].

Видатному гетьманові присвятила свою розвідку й відома дослідниця Н.Полонська-Василенко. У її статті діяльність Д.Апостола показана на тлі загальної проблематики першої половини XVIII ст. – доби визвольних змагань і наступу царизму на українську автономію [2]. До українського читача ця стаття дійшла лише у 1995 році.

У новітні часи діяльність гетьмана, як і його доба, отримала якісно нову історичну інтерпретацію у працях Т.Коструби [3], О.Ковальчука [4], Т.Лебединської [5], Н.Герасименка [6] та ін.

Нові факти із життя і діяльності Д.Апостола по новому висвітлили його суспільно-політичні погляди стосовно міждержавних стосунків між Україною та Росією. Зокрема, у вересні 1723 року майбутній гетьман взяв активну участь у складанні прохання до царя про вибори нового гетьмана

та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу. Д.Апостол, як зазначалося пізніше в царському указі, у них "многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложо сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставлял" [2, с. 38].

8 лютого 1725 року згідно з маніфестом імператриці Катерини I окремим українським старшинам, у тому числі і миргородському полковнику Д.Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: "...за те вышепоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно..." Проте після приведення до присяги на вірність царському уряду миргородський полковник Данило Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заручником у Петербурзі залишився його син Петро [6, с. 97].

Дослідник Н.Герасименко вважає, що однією з головних причин, які викликали зміни у політиці російського уряду щодо виборів гетьмана в Україні, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 року визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 року Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Пруссія, у Герренгаузени (поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз [6, с. 92]. Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відіграти важливу роль.

Тому, 1 жовтня 1727 року в Глухові у присутності царського радника Наумова обрано на гетьмана Миргородського полковника Данила Апостола [7, с. 86]. У відповідь на прохання затвердити "статті" Данило Апостол одержав т.зв. "Решительные пункты", в яких зовсім не згадується про договір України з російським урядом 1654 року; вони мали форму царського "указу" гетьманському урядові. За "указом", у військовому відношенні гетьман підлягав генерал-фельдцейхмайстрові князеві М.Голіцину. Обрання гетьмана могло бути проведене тільки за згодою царя. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, міг лише побавити їх влади і провести конфіскацію майна. Генеральний суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а

головним суддею став не гетьман, а цар. Російський уряд отримував можливість контролювати українські фінанси, для чого передбачалося утворення окремого фінансового управління – "канцелярії зборів" з двома підскарб'ями, росіянином та українцем, що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд. Гетьман був позбавлений права вести приватну кореспонденцію з закордоном, поїхати, коли захоче, до своїх маєтків [7, с. 87].

Влада гетьмана обмежувалася не лише "Решительными пунктами". Наприклад, Верховна таємна рада схвалила інструкцію таємному радникові Федору Наумову на час його перебування при новому гетьманові й "особливі секретні пункти" для нього. Таємний радник мав опікуватися доборою на старшинські уряди вірних і доброзичливих осіб (за винятком євреїв) й організацією заходів із навіювання "народу Малоросійському, а найбільше козакам", що імператор утримує їх у милості своїй при даних їм привілеях [8, с. 275].

11 травня 1730 року відбулася нарада канцлера Г.Головкіна, графа А.Остермана та князя О.Шаховського, на якій було складено чергову інструкцію для міністра-резидента наступного змісту: "Якщо гетьман плануватиме від'їхати з Глухова у свої маєтності, разом з ним від'їжджати і генерал-майору разом з батальйоном солдат Глухівського гарнізону". Крім того, гетьман повинен радитися з генерал-майором щодо кандидатур генеральних старшин або полковників, яким передавалося право управління Гетьманщиною на час його відсутності. Крім того, Д.Апостола заборонялося вирішувати державні справи в маєтностях та брати з собою канцелярію.

Продовжувалося пряме втручання росіян в українське діловодство та судочинство. У 1729 році з'явився указ Петра II, який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження. З цього часу у Генеральному Суді засідало 6 членів – 3 українців і 3 росіян [7, с. 167].

Згодом імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д.Апостола розглядати земельні спори не одноосібно, а разом із київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим. А в січні 1733 року в українських судових інстанціях впроваджується спеціальне розпорядження Сенату – російським чином Генерального суду при розгляді справ більше зважати на "государевы законы", а не на місцеві правові норми [9, с. 33]. Щоб ще більше фінансово ослабити Гетьманщину, царська влада призначила в Україні двох генеральних підскарб'їв: колишнього лубенського полковника українця А.Марковича (особистого ворога гетьмана Д.Апостола) та росіянина Мякініна. Було відокремлено державний скарб від державного

скарбу гетьмана, який передано під контроль російського уряду [1, с. 175], українському уряду було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір.

За гетьманування Д.Апостола Росія продовжувала нещадно використовувати військовий потенціал Гетьманщини. У 1727 року завершився т.зв. Гилянський військовий похід, який розпочався 1725 року. За офіційними відомостями, з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому [7, с. 82]. Напередодні, за наказом Катерини I, в Україні був ліквідований останній охочекомонний (сердюцький) полк Бурляя, що вцілів після 1708 року [10, с. 60].

Українське військо змушене було брати участь у всіх воєнних кампаніях, що проводила Росія. Так, у 1732 році до Польщі відправлено український корпус з 11 тис. козаків під проводом генерального обозного Якова Лизогуба на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол [7, с. 90]. У 1733 році українські козаки двічі – у серпні під керівництвом генерального обозного Я.Лизогуба (16 полків) та у грудні під керівництвом Прилуцького полковника І.Галаґана – брали участь у боротьбі з польськими конфедератами (прибічниками С.Лещинського).

У 1731–1733 роках царський уряд розпочав будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Зведення захисної лінії вимагало від України величезних матеріальних та людських ресурсів. Україна-Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Кожного року на будівництві Української лінії працювали десятки тисяч козаків посполитих [11, с. 166]. Так, у 1733 році російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р.Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням сина гетьмана Д.Апостола полковника Петра Апостола. На будівництво з українських міст постійно мобілізували досвідчених ремісників (токарів, ковалів, теслярів тощо).

У Петербурзі поступово схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реалізації курсу Петра I в українських справах у повному обсязі. Нова імператриця була переконана, що "...перемена в правлении малороссийском (проведена Петром I) от народа с великою благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно" [9, с. 32].

29 січня 1734 року кабінет міністрів, обговоривши ситуацію в Україні-Гетьманщині, виробив "всеподданическое мнение", адресоване цариці. У ньому насамперед наголошувалося на необхідності скасування гетьманства. Лівобережну Україну пропонувалося знову передати з відання Іноземної колеґії до Сенату як звичайну провінцію: "И сие содержать

секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать..." [12, с. 84].

29 травня 1733 року О.Шаховський зустрівся з гетьманом Д.Апостолом і звинуватив його у прагненні передати владу генеральній старшині, не порадившись із ним. Важкохворий гетьман, заляканий погрозами, запевнив, що не давав розпоряджень щодо передачі влади в Гетьманщині генеральній старшині після своєї смерті. Хоча, як стверджують джерела, генеральний писар М.Турківський повідомив О.Шаховського, що наказ про передачу управління генеральній старшині дав особисто гетьман Д.Апостол [13, с. 363].

Протистояння хворого Д.Апостола та генеральних старшин спробам О.Шаховського зосередити в руках останнього управління справами Гетьманщини дослідник О.Струкевич називає політичним лавіруванням гетьмана [14, с. 447]. На нашу думку, це була фінальна спроба Д.Апостола захистити і без того ослаблену гетьмансько-старшинську владу в Україні.

Після смерті гетьмана Д.Апостола відбулася чергова ліквідація гетьманства в Україні. Фактично, правителем України став князь Шаховський, який в усьому керувався "Решительными пунктами". Шаховський отримав від цариці Анни таємну інструкцію досягти зближення української старшини з росіянами, сприяти змішаним шлюбом, а з іншого боку – не допускати зближення і шлюбів українців з білоруською, а також з польською та українською – правобережною – шляхтою. Також Шаховському було доручено поширювати серед населення чутки, що всі неполадки, утиски, податкові тягарі, кривди походять від гетьмана і що без гетьмана буде краще. Шаховському таємно доручалося наглядати за українськими членами правління, і якщо за ними виявиться щось підозріле, то заарештувати їх і на їх місце призначити людей, прихильних російському урядові [15, с. 405].

Отже, незважаючи на негативні умови, створені російським урядом, гетьман Д.Апостол в міру можливостей протидіяв цьому процесу, стримував інтеграцію Гетьманщини до Російської імперії. Однак поступки російського уряду на користь української автономії мали формальний або тимчасовий характер. Імперські заходи були спрямовані на обмеження політичної автономії України-Гетьманщини шляхом розширення повноважень російських адміністраторів та посилення контролю у суспільно-політичній та економічній сферах.

Література

1. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба. – К.: Україна, 2004. – 287 с.

2. Полонська-Василенко Н. Гетьманство Данили Апостола // Наука і суспільство. – 1995. – №3/4.
3. Коструба Т. Гетьман Данило Апостол (1727–1734) // Літопис червоної калини. – 1993. – №10/12.
4. Ковальчук О. Постать гетьмана Д.Апостола в світлі різних історичних підходів // Сіверянський літопис. – 1996. – №2/3.
5. Лебединська Т. Родовід та родинні зв'язки Апостолів: Про долю нащадків Д.Апостола // Українська культура. – 2000. – №2.
6. Герасименко І.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №3.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи, 1997.
9. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1.
10. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – №6.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992.
12. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду // Український історичний журнал. – 2001. – №5.
13. Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для вивчення західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 3.
14. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – Київ: Інститут історії України, 2002.
15. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1990.

О.В.Рудик

**Діяльність органів міського самоврядування
у справі поширення початкової освіти в Харківській губернії
у др. пол. XIX – на поч. XX ст.**

У процесі національного відродження України здійснюються глибокі перетворення у всіх сферах її державного і громадського життя. Для української держави на сучасному етапі однією з важливих проблем є реформування системи освіти. Неможливо чекати успіхів від реформ, не вивчивши історичний досвід українського народу у цій сфері. Зокрема, актуальним залишається з'ясування досягнень і прорахунків у розбудові системи освітніх закладів у другій половині XIX ст.

Друга половина XIX ст. – один із бурхливих періодів в історії України. Російська імперія, до складу якої входила більшість українських земель, саме в той час обирала шлях розвитку і намагалася вирішити безліч проблем. Одним з основних питань, що потребували негайного розв'язання, було подолання неписьменності більшості населення держави. Процес поширення початкової освіти став одним із проявів лібералізації суспільно-політичного життя і відображенням його динаміки.

Саме тому вивчення аспектів цієї проблеми ставало предметом наукових досліджень. Першими спробами охарактеризувати становище народної освіти у др. пол. XIX ст. стали праці Б.Б.Веселовського, А.С.Пругавіна, В.Фармаковського, Н.В.Чехова та ін. [1]. Ці роботи завдяки їхній ґрунтовності можна вважати своєрідними енциклопедіями початкової народної освіти. До розробки проблеми розвитку народної освіти почала долучатися все більша кількість науковців. Прикладом цього можуть слугувати праці К.Єльницького [2], О.Селихановича [3] та інших дослідників з аналізом реформ у галузі освіти, упровадження їх у діяльність освітніх установ, висвітленням психолого-педагогічних аспектів навчально-виховного процесу. Висвітленню проблем освітнього руху та поглядам громадськості на процес розповсюдження початкової освіти були присвячені праці А.Єршова та С.М.Степняка-Кравчинського [4]. Дореволюційна історіографія дає можливість ознайомитись із загальною картиною становлення та розвитку народної початкової освіти. Суттєвим доповненням до вищезгаданих робіт є статистичні дані, зібрані та оброблені А.Н.Куламізіним і Н.А.Тройницьким [5].

Продовжилися дослідження з означеної теми і за радянських часів. Серед безлічі наукових досліджень, присвячених проблемі розвитку початкової освіти, хотілося б виділити роботи, у яких розкриваються особливості цього явища безпосередньо в Україні. Над даною проблемою працювали свого часу В.Й.Борисенко, М.К.Заволока, В.І.Кізченко, М.Д.Ярмаченко, Н.П.Калениченко та багато інших [6].

Після 1991 року у вітчизняній історіографії виникає потреба переосмислення вже відомих фактів, спроба їх характеристики без ідеологічного навантаження. Особливу увагу впродовж останніх років учені приділяли ролі земств у процесі становлення та розвитку початкової освіти. Цій темі були присвячені роботи О.І.Мармазової, І.В.Захарової, А.М.Гуза, А.В.Курченко, Р.А.Гаприш та ін. [7].

На жаль, маловивченим залишається внесок міських громад у справу становлення та поширення початкової освіти у др. пол. XIX ст. на Лівобережжі та безпосередньо в Харківській губернії. Саме аналізу

діяльності цих суспільних організацій присвячене наше дослідження. Ми визначимо позицію владних структур щодо участі міських громад у справі початкової освіти, охарактеризуємо форми участі громад в освітньому русі та їх співпрацю з іншими суспільними об'єднаннями, розглянемо ставлення представників громад до вирішення проблеми народної освіти, а наостанок визначимо роль і місце органів міського самоуправління у процесі розвитку початкової освіти у др. пол. XIX – на поч. XX ст.

У досліджуваній нами період Харківська губернія мала досить розгалужену мережу різноманітних навчальних закладів. Основою була початкова школа, що значною мірою визначала виховання і духовний розвиток людини, закладала фундамент для наступних ступенів навчання. Структура початкової школи вирізнялася надзвичайною складністю, бо включала понад двадцять типів початкових закладів освіти. Кожен із них функціонував згідно з законодавчими актами – статутами, які регламентували організацію, умови й об'єм роботи, правила для учнів, права й обов'язки вчителів.

Незважаючи на розмаїття навчальних закладів, цього разу мова йтиме лише про ті, які повністю чи частково фінансувалися міськими самоврядними структурами.

До введення Міського положення участь виборних інституцій у розвитку освітянської галузі обмежувалася фінансовою підтримкою початкових шкіл. Щорічно на їх утримання думи надсилали до Міністерства освіти визначені грошові суми. Так, наприклад, у 1871 році у середньому на ці цілі у містах губернії виділялося приблизно по 2000 крб.

Центральний уряд, установлюючи суми грошових внесків, не враховував рівень соціально-економічного розвитку міст та обсяги прибуткової частини місцевих скарбниць. Через це постійно зростала заборгованість органів міського самоврядування з відрахування коштів на початкові школи. Органи самоврядування не мали можливості покривати грошові недостачі і розширювати систему освітніх закладів.

Позитивному зрушенню в цій галузі сприяло реформування міських органів, які продовжували докладали чимало зусиль для організації і поширення шкільної освіти. Повністю перейшли на їх утримання міські початкові і приходські училища. За наявності коштів управам надавалася можливість відкривати нові навчальні заклади, зміцнювати матеріально-технічну базу існуючих. Крім того, органи міського самоврядування стали контролювати грошові витрати навчальних закладів і мали право брати участь у роботі училищних рад [8]. Передаючи початкові школи у відомство виборних структур, уряд забезпечував гарантоване фінан-

сування народних училищ і створював умови для розширення шкільної мережі в країні.

Першочерговим завданням самоврядних структур стало вирішення адміністративно-господарських проблем початкової освіти: виділення коштів на будівництво шкіл, оренда спеціально обладнаних приміщень тощо. Для складання планів будівельно-ремонтних робіт навчальних корпусів залучали міських архітекторів. І тільки після прискіпливої перевірки вони затверджувалися губернськими будівельними відділами.

Після того як органам міського самоврядування було передано функцію контролю над освітніми закладами, вони зіткнулися з цілою низкою проблем. Так, у школах не вистачало спеціального обладнання, навчальних посібників, педагогів. Заняття проводилися в переповнених приміщеннях [9].

Але головною проблемою була все ж нестача коштів. Так, наприклад, на початку діяльності міської думи м.Харків видатки на три міські училища, у яких навчалось 375 чол. (211 хлопців та 164 дівчини), складали 3000 крб. А у 1871–1873 роках на утримання Харківської губернської гімназії, Харківського повітового училища, двох приходських училищ, Олександрівської школи для дівчат, Маріїнської жіночої гімназії та Харківського інституту шляхетних дівчат було виділено лише 6775 крб. [10]. Але витрати на освіту все ж постійно зростали і вже у 1882 році ця сума склала 42581 крб. [11].

З метою отримання коштів на ці цілі органи міського самоврядування використовували різні шляхи залучення коштів, наприклад, використовували оподаткування. Таким шляхом збирали кошти на ремонт навчального корпусу Ізюмської початкової школи [12].

Завдяки цій діяльності органів міського самоврядування кількість початкових навчальних закладів почала поступово зростати. Так, наприклад, якщо у 1870 році у містах губернії було 19 початкових і приходських училищ, то вже у 1890 році – вже 34. Щорічно на їх утримання виділялося, в середньому, близько 20000 крб. На деякі з цих закладів могли спрямовуватися і додаткові кошти.

Початкові і приходські училища прирівнювалися до народних шкіл першого ступеня, їхніми навчальними планами і програмами передбачалося вивчення Закону Божого, арифметики, російської мови, історії, природознавства тощо. Навчальний рік тривав 7,5 місяців; неділя, святкові й урочисті дні вважалися неробочими; канікули були двічі на рік: узимку, з 20 грудня до 7 січня, і влітку, з 10 червня до 1 вересня. Повний курс навчання тривав три роки [13].

Саме завдяки підтримці міських органів самоврядування кількість учнів у початкових навчальних закладах почала зростати. Хоча при цьому відсів учнів був досить значним. В основному, більша частина учнів не досягала кінця навчання. Учніський контингент початкових шкіл формувався із дітей середньо- і малозабезпеченого населення.

Фінансування навчального процесу органами міського самоврядування мало тенденцію до збільшення. Наприклад, у 1879 році витрати Харківського міського бюджету на навчальні заклади вже склали 2%, а у 1897 – 2,7% [14]. А з 1898 році вони взагалі почали стрімко зростати. У цьому році вони склали 49796 крб. (5,5% міського бюджету), у 1899 – 81489 крб. (5,2%), у 1900 – 101234 крб. (5,9%), у 1901 – 120012 крб. (6,4%), у 1905 – 185528 крб. (7,6%), у 1909 р. – 244942 крб. (8,2%), у 1910 – 270348 крб. (8,1%), у 1911 – 320986 крб. (8%) [15].

Вибірні органи частково фінансували земські та церковнопарафіяльні початкові школи, що розміщувалися на території міст, оскільки в них навчалися, в основному, діти городян.

Так, на початку 1890-х років у губернії було 12 земських шкіл, на утримання яких думи виділяли 15654 крб., приблизно порівну на ці цілі кошти виділяли земства та міста. Обсяги капіталовкладень залежали від домовленості між земськими і міськими органами самоврядування. Так, наприклад, у Ізюмі, Богодухові, Краснокутську утримання шкіл обходилося для земств від 70 до 90% витрат, тоді як у Охтирці, Лебедині вони фінансувалися міською владою

У 1872 році згідно з "Положенням про організацію міських багатокласних училищ" органам міського самоврядування було надано право відкривати початкові навчальні заклади вищого типу. У цих установах протягом шести років учні більш глибоко вивчали загальноосвітні предмети. Випускники училищ могли вступати до нижчих професійних закладів або на спеціалізовані фахові курси – бухгалтерські, торговельні тощо [17].

Наявність навчальних закладів нижчого і вищого ступенів свідчить про те, що у містах не було єдиного типу початкових шкіл. Це пояснюється, перш за все, різним рівнем соціально-економічного розвитку, а отже, і неоднаковими фінансовими можливостями самоврядних структур. Саме матеріально-фінансові чинники вносили різнобій в організацію і поширення початкової освіти: одні заклади підпорядковувалися міській адміністрації, інші – державній, відрізнялися також умовами і рівнем навчально-виховної роботи.

Кількість таких училищ у губернії постійно зростала. Так, у Сумах існувало три таких заклади, у Лебедині, Охтирці – по два [18]. У столиці губернії у 1883 році – п'ять [19]. Хоча у наступні роки (1884–1896) було відкрито лише одне – Іллінське міське училище (1890) [20]. Відсоток учнів складав усього 1,5% від усього населення.

Із метою поглиблення знань, отриманих учнями у початкових навчальних закладах, а також для сприяння в оволодінні професійними навичками виборні органи відкривають та утримують ремісничі училища, потреба в яких обумовлювалася соціально-економічним розвитком міст в умовах поглиблення капіталістичних відносин.

Органи міського самоврядування постійно розширювали мережу початкових навчальних закладів. Вони не тільки виділяли на ці цілі кошти, але й займалися адміністративно-господарськими проблемами цих установ. Так, у 1874 році Харківська міська дума виділила 1000 крб. допомоги щойно відкритій Вовчанській вчительській семінарії. Ця установа мала дуже важливе значення для Харківщини. Вона готувала педагогів для роботи по всій губернії, у тому числі для міських початкових шкіл. Але вже наступного року ця сама дума відмовила у цій допомозі. Прихильники цього рішення мотивували це браком робочих місць для її випускників у міській [21].

Заходи органів міського самоврядування щодо поширення шкільної, професійної та позашкільної освіти мали позитивні наслідки. Так, наприклад, згідно з даними перепису 29 квітня 1879 року 40710 чол. м.Харків (40,02%) вважалися освіченими, 3309 чол. могли тільки читати [22].

Якщо на початку 1880 року освічених у Харківській губернії було 8,2% [23], то вже 1897 на 100 чоловік населення освічених було: 25,96 серед чоловіків і 7,62% серед жінок. У м.Харків цей відсоток був найбільшим: 61,74% та 41,94% відповідно [24]. Ця тенденція досить позитивно позначалася на продуктивності праці в усіх сферах народного господарства.

У 1901 році в міських училищах Харкова навчалося 15 учнів на 1000 мешканців. 1902 року міська дума утримувала 16 училищ, де навчалося 2960 учнів. Початкова освіта залишалася недоступною для більшості населення. Крім безкоштовних початкових шкіл, у Харкові створювалися приватні навчальні заклади. У 1902 році у Харкові було 46 приватних шкіл, де навчався 901 учень [25]. У приватних школах 2-го та 3-го розрядів навчалося 1018 учнів [26].

Курс навчання у початковій школі складав три роки, в Олександрійській жіночій – чотири. Олександрійське жіноче училище лише у

1900 році перейшло на баланс міста [27]. За підтримки Харківської міської думи 1902 року було відкрито початкове училище ім. О.С.Пушкіна [28].

За кількістю освітніх закладів, що перебували на балансі міського самоврядування Харківська губернія серед шести провідних губерній посідала останнє місце в Російській імперії, її випереджали Нижній Новгород, Самара, Москва, Одеса, Санкт-Петербург, Київ [29]. На 1 січня 1914 року у Харкові діяло 39 початкових шкіл. Кількість учнів досягла 5876 чоловік (24 на 1000 населення). У 1914 році витрати міста на народну освіту сягнули 917548 руб. [30].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що органи міського самоврядування брали активну участь у підвищенні освітнього рівня населення. Завдяки їхній діяльності відкривалися й утримувалися початкові та приходські училища, зміцнювалася їхня матеріально-технічна база, розроблялися навчально-виховні плани, на конкурсній засаді відбиралися педагогічні кадри, що сприяло більш ефективному навчанню учнів. Разом із земствами відбувалося фінансування земських початкових і церковно-приходських шкіл. Існувала досить розгалужена система приватних навчальних закладів. Але разом із тим слід вказати на фактори, що стримували розвиток системи освітніх закладів. А це і неузгодженість дій двох суспільних організацій того періоду: громад і земств, що залежала від багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин; і недостатнє фінансування; і політика тотального державного контролю, поступове зниження якості навчально-виховного процесу; і замкненість початкової освіти та невідповідність її тогочасним вимогам. Усе це викликало, з одного боку, розчарування, а з іншого, палке бажання протидіяти цим негативним тенденціям.

Освітній рух міського самоврядування Харківської губернії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. має стати предметом подальшого вивчення не лише як окрема тема. Характеристика аспектів означеної проблеми є невід'ємною частиною наукового дослідження процесу становлення і розвитку початкової народної освіти у контексті суспільно-політичного життя в Україні у XIX ст.

Література

1. Веселовський Б.Б. История земства за 40 лет. – Т. 1–4. – СПб., 1909–1911; Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – 1905 с.; Фармаковский В. Начальные школы Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – 200 с.; Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. – М., 1912. – 225 с.

2. Ельницкий К. Очерки по истории педагогики. – СПб.: Изд. М.М.Гутзаца, 1913. – 184 с.

3. Селиханович А. Очерк общей педагогике. – К.: Тип. акц. о-ва "П.Барский в Киеве", 1914. – 614 с.

4. Ершов А. Народное просвещение и бюрократия после 1861 г. Образование. – 1907. – №4–6; Степняк–Кравчинский С.М. Россия под властью царей / Пер. с англ. М.Ермашевой. – М., 1965. – 407 с.

5. Куламзин А.Н. Доступность начальной школы в России. – СПб., 1904. – 150 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. // Под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1905.

6. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1980. – 154 с.; Заволока М.К. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1971; Кизченко В.И. Культурно-образовательный уровень рабочего класса на Украине к. XIX – нач. XX ст. – К., 1968; Розвиток народної освіти на Україні. (X – поч. XX ст.): Нариси / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К., 1991. – 381 с.

7. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.). – Донецьк, 1998; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.). – К., 2002; Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.). – К., 1997; Купченко Л.В. Діяльність земств України в розвитку освіти (1964–1914 рр.). – Х., 1997; Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. – Полтава, 1998.

8. Центральний державний історичний архів в м.Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 707, оп. 263, од. зб. 18, арк. 10. Дело Канцелярии попечителя Киевского учебного округа. Переписка по разных предметах (3 марта 1867 – 19 декабря 1867 г.).

9. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, од. зб. 148-а, арк. 51–64. Дело по содержанию церковно-приходских школ (февраль 1880 – ноябрь 1880 г.).

10. Г. Харьков: Справочник по городскому общественному управлению. – Х., 1913. – 103 с. – С. 23, 33.

11. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. – Х., 1883. – 9 с. – С. 7.

12. ДАХО, ф. 304, оп. 15, од. зб. 4, арк. 4. По рапорту Коропской городской Думы о смете на строительство помещения для школы.

13. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 296, од. зб. 14, арк. 75. Дело правления Киевского учебного округа. О сообщении Министерству Народного просвещения о количестве оплаченных гербовым сбором прошений и телеграмм в 1886 г. (28 сентября 1887 – 31 декабря 1887 г.).

14. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): Монография: Препринт. изд. – В 2 т. – Х., 1993. – 982 с. – Т. 2. – С. 324.

15. Г. Харьков: Справочник по городскому общественному управлению – Х., 1913. – 103 с. – С. 23, 33.

16. ДАХО, ф. 3, оп. 285, од. зб. 7, арк. 18, 33. Отчёт Харьковского генерал-губернатора.

17. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60–90-е гг. XIX в.) // Педагогика. – 1997. – №2. – С. 101.

18. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 493, оп. 1, од. зб. 46, арк. 3 Переписка з земським начальником Лебединського повіту Харківської губернії; ДАСО, ф. 757, оп. 2, од. зб. 24, арк. 2. Про відкриття міського училища.

19. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. – Х., 1883. – 9 с. – С. 7.

20. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871–1901гг. – Х., 1903. – С. 7.

21. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871–1901 гг. – Х., 1903. – С. 9.

22. ДАХО, ф. 45, оп. 1, од. зб. 677, арк. 14 зв. Перепись населения от 29 апреля 1879 года.

23. Рашин А. Население России за 100 лет. – М.: Госстатиздат, 1956. – 308 с. – С. 292.

24. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению – Х., 1913. – 103 с. – С. 23.

25. ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 211, арк. 1. Доклад Н.Ф. Сумцова від 23 серпня 1904 р.

26. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному образованию. 1871–1901 гг. – Х., 1903. – С. 125.

27. ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 211, арк. 2. Доклад Н.Ф. Сумцова від 23 серпня 1904 р.

28. Сумцов Н.Ф. Егор Степанович Гордеенко: Некролог. – Х., 1908. – 8 с.

29. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному образованию. 1871–1901 гг. – Х., 1903. – С. 136.

30. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – В 2 вып. – Х., 1914. – Вып. 1. – IV. – С. 13–14.

Визвольні змагання 1917 року на сторінках "Черниговских губернских ведомостей"

Вихід у світ проурядових російськомовних видань, якими були "Черниговские губернские ведомости", ускладнювався жорсткими цензурними межами. Наступ уряду на будь-які прояви національної окремішності протягом попередніх періодів функціонування часопису призвів до знищення основних тематичних напрямів: висвітлення політичного, соціально-економічного та культурного життя губернії та Наддніпрянщини.

Лише Лютнева революція 1917 року сприяла значним позитивним зрушенням у фактичному наповненні видання. Одразу ж після зміни державної влади відбулася остання зміна формату. Коли у березні 1917 року було створено Центральну Раду, "Черниговские губернские ведомости" почали висвітлювати її діяльність. Офіційна частина поділялася на дві рубрики:

- вісті із Петрограда (рішення Тимчасового уряду, звернення міністрів, новини з фронтів), надруковані російською мовою;
- україномовні новини з Києва (звіти засідань Центральної Ради, звернення до населення, обговорення найбільш актуальних внутрішніх і зовнішніх новин).

На жаль, номери 1917 року збереглися найгірше, але матеріали доступних дослідникам примірників дозволяють простежити розвиток подій в Україні та висвітлення боротьби за незалежність у "Черниговских губернских ведомостях" – колишньому проурядовому виданні.

Дослідники історії України початку ХХ ст. характеризують Лютневу революцію як "історичну поразку правих та правоцентристських сил, які до цього часу управляли Росією" [1]. Суспільні симпатії змістилися у бік тих партій і течій, які не були пов'язані з минулими політичними комбінаціями російського самодержавства. Влада і майбутнє величезної країни опинилися в руках опозиційної політичної еліти, яка швидко зорієнтувалася у складній ситуації і виводила державу із затяжної кризи.

Новий режим у соціальному плані спирався на тимчасовий компроміс між заможними прошарками суспільства та його трудящими верствами [2]. Представники буржуазії вважали, що у справі проведення реформування достатньо обмежитися усуненням царя і його уряду від владних повноважень та встановленням політичної демократії. Це само собою сприятиме стабілізації ситуації і переможному закінченню війни разом із

союзниками по Антанті. У "Черниговских губернских ведомостях" проводилася думка про особливу роль Установчих зборів. На них покладалося завдання вирішити долю колишньої імперії.

Населення України чекало від демократичної влади продовження реформ, насамперед покращання соціального становища: подолання дефіциту, інфляції, справедливого розподілу матеріальних благ, розв'язання земельної проблеми і, звичайно ж, закінчення війни. Суспільна думка створила нові ілюзії: демократія повинна швидко й ефективно вирішити усі проблеми, які привели до ліквідації монархії.

Тривале існування такої системи було можливим лише за певних поступок: уряд мусив провести радикальні зміни і контролювати рівень суспільного напруження, якнайшвидше вивести країну з війни. Населення, у свою чергу, мало терпляче чекати результатів змін. Натомість військові дії тривали, економічні негаразди посилювалися. Загострювалися соціальні конфлікти в селах, між власниками підприємств і робітниками. Політизовані армія і флот втрачали дисципліну і боєздатність [3].

У вказаний період активізується національний рух. Нові історичні обставини вимагали децентралізації управління державою, перерозподілу влади на користь створених національною елітою органів управління. Підтримка федералістичних ідей постійно зростала.

Тимчасовий уряд не мав чіткої позиції у жодному з цих питань. До травня 1917 року планувалося ведення війни відповідно до планів імперського військового керівництва, періодично з'являлися проекти про зміну умов співпраці з Антантою, насправді ж бойові дії проводилися зі змінним успіхом.

Певного компромісу досягли лише в економічних питаннях улітку 1917 року, але бажаних результатів він не приніс. Схема поєднання приватної ініціативи, іноземних інвестицій та поміркованого державного регулювання насправді призвела до запровадження державної монополії на торгівлю деякими товарами і позитивного ефекту не мала.

Не простежується чітке бачення авторами "Ведомостей" вирішення національного питання. Кадети виступали проти територіального поділу, але допускали надання деяким народам обмеженої автономії. Есери та меншовики закликали дочекатися рішення Установчих зборів. Таке "тупцювання", за словами О.Керенського [4], аж ніяк не сприяло посиленню авторитету влади серед громадськості. Не дивно, що все більший вплив на суспільну думку здійснювали більшовики, які обіцяли суспільним верствам бажані "мир, землю і загальний добробут". Національна опозиція на противагу першим закликала більше уваги приділяти вирішенню місцевих національних питань.

Виникнення Української Центральної Ради (яка з березня 1917 року до квітня 1918 року була організаційним центром українського національно-визвольного руху) стало центральною подією процесу демократизації суспільного життя, що знайшло відображення на сторінках "Черниговских губернских ведомостей". З одного боку, ліквідація імперської монархічної системи відіграла роль каталізатора, з іншого – Тимчасовий уряд не поспішав виконувати вимоги суспільства, яке чекало від нього набагато рішучіших кроків.

Суспільство вбачало у Центральній Раді можливість швидше та ефективніше впливати на внутрішню ситуацію, українці покладали на неї надії національного відродження, поліпшення економічного становища і виходу із виснажливої війни.

Аналізуючи публікації у "Черниговских губернских ведомостях", можемо зробити висновок про симпатії редакції часопису. Повідомлення з Петрограда розміщувалися на першій-другій сторінках офіційної частини, в основному, подавалися без коментарів. Зберігалися зміст і форма матеріалів, які надходили з російської столиці. Наприклад, заклик до громадськості захищати свою Вітчизну на фронтах і не допускати масових втеч із фронту [5] надруковано, напевно, за зразком документів Міністерства внутрішніх справ часів імперії.

"Місцевий відділ" складався із хронік засідання Малої Ради, закликів до читачів, звернень управлінців та членів Ради, проектів різноманітних документів. Нововведенням 1917 року стала двомовність випусків. Хроніки національно-визвольної боротьби велися українською, причому редакція допускала невеличкі коментарі. Окрім політичних та економічних питань, велику увагу приділяли культурному розвитку України.

Питання церкви планувалося вирішити, скликавши Всеукраїнський церковний собор. У зверненні до українців зазначалося, що за Гетьманщини народ був вільним, "але, з'єднавшись з царською Москвою, втратив свою волю не лише державну, а й навіть церковну" [6]. В умовах відбудови власної самостійності необхідно сприяти утворенню Автокефальної церкви. Це рішення було підтримане III військовим з'їздом. Наприклад, в одній зі статей констатується: "Проте росіяни, позбувшись царя світського, опинилися під владою Московського патріарха, який прагне укинути й український народ у духовну неволю" [7]. Таким чином, релігійне питання було болісним і на першому етапі розбудови самостійності. Вище російське православне духовництво прагнуло зберегти свій вплив на українських віруючих, що суперечило інтересам молодії української держави. Розбудова власної незалежної церковної організації

визначалася як одне з першочергових завдань, оскільки це сприяло піднесенню авторитету національних органів влади серед віруючих. Недарма до статті додається побажання скликати Собор якомога швидше, тому усі небайдужі повинні були докласти зусиль до подолання реакційного опору.

Щодо економічних питань, то Центральна Рада не проаналізувала усіх прорахунків своїх російських колег. Звичайно, матеріали "Ведомостей" не дають можливості повною мірою вивчити політику національного уряду у цій сфері. Мало місце обговорення Статуту Крайового Українського земельного комітету та проекти забезпечення ефективного функціонування фінансової системи.

Як повідомляли "Ведомости", земельний комітет мав стежити за перерозподілом землі, але основні його функції розкривалися повною мірою лише після проведення Установчих зборів. Часопис широко інформував про діяльність земського комітету, зокрема, з публікацій ми дізнаємося, що передбачалося забезпечувати недоторканність приватної власності, оскільки держава не має права самовільно позбавляти особу її майна [8]. Пізніше комітет працював би за принципами Селянського поземельного банку, тобто передавав селянам земельні володіння з державного фонду, за рахунок державних дотацій викупав маєтки у великих землевласників і продавав за доступними цінами усім бажаючим. На жаль, у той час проект залишився на папері. Але цей матеріал дає можливість простежити суспільні настрої.

Мала рада опікувалася і поточними економічними питаннями. Наприклад, у часописі розміщувалися пояснення з приводу оподаткування: усі прибутки спрямовувалися до "скарбу УНР". На основі загальних надходжень Рада планувала створити Головну скарбницю і вже з неї розподіляти видатки. Замість "Государственного банка" Російської імперії тимчасово працював Український державний банк, керуючись у своїй діяльності старим уставом [9]. Надалі вважалося доцільним розробити проекти залучення іноземних інвестицій, але в умовах війни це викликало значні труднощі. До того ж без рішення Установчих зборів неможливо було визначитися з остаточними засадами економічної політики.

Цікавою, на наш погляд, є ідея друкування власної грошової одиниці. Зазначалося, що, за рішенням малої ради, було проведено конкурс на найкращі ескізи і зразки виготовлення банкнот. Перевага надавалася друкарні Шульженка за ескізами Нарбута, Кричевського та інших авторів, які зуміли відобразити "дух майбутньої самостійної держави" [10].

Заходи стосовно монополізації державою торгівлі на цукор з метою

уникнення спекуляцій, поміркована політика щодо перерозподілу землі цілком відповідали виваженому курсу Центральної Ради, члени якої намагалися уникнути загострення соціальних протиріч і проводити реформи у "правових межах, без ексцесів, і при збереженні селянських господарств фермерського типу" [11]. Інша справа, що ці кроки не відповідали очікуванням більшості, натомість використовувалися у пропаганді політичними опонентами.

Критика економічної політики періоду визвольних змагань не є метою нашої роботи, але навіть якщо визнати дії національної влади незадовільними, то коротенькі публікації у "Черниговских губернских ведомостях" свідчать про інтерес громадян до роботи Ради, про значні сподівання, які на неї покладалися. У дуже складний час лідери української революції, як могли, намагалися забезпечити нормальну роботу економічної системи, проте не володіли достатніми засобами і не здобули необхідної підтримки населення.

Особливо піднесеним був зміст матеріалів, присвячених розбудові української культури. М.Біляшівський, відомий меценат і один із фундаторів Музею українського народного декоративного мистецтва, у період революційної боротьби очолював Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва при Секретаріаті народної освіти, звертався до співвітчизників із проханням дбайливо ставитися до витворів національного мистецтва. Державний діяч розумів масштаби розрухи і нестатків, але, сподіваючись на поліпшення внутрішнього становища, просив "солдатів, селян, духівництво, інтелігенцію – усіх, хто відчуває тісний зв'язок з рідною країною, – шанувати рідну культуру і не допускати загибелі народного добра" [12]. Пропонувалося у жодному разі не допускати пограбування поміщицьких маєтків і панських дворів, де дуже часто залишалися унікальні документи, стародавні книги, картини, старі меблі. Натомість усі подібні речі потрібно передавати до музеїв, щоб ці надбання могли продемонструвати високий рівень розвитку вітчизняної культури.

Схоже звернення стосується створення Української національної бібліотеки. Оскільки за часів Російської імперії книги українською мовою знаходилися під суворою забороною, дуже важко було сформувати необхідні фонди. Лише у найбільших культурних центрах, Києві та Харкові, де при університетах працювали різноманітні товариства, існувала можливість відкрити українські відділення. Проте створення національної бібліотеки вимагало клопіткої роботи бібліотечно-архівних відділів при Секретаріаті народної освіти. Збирати книги в умовах внутрішньої нестабільності виявилось невдячною справою, оскільки доведені до відчаю

люди часом не розуміли справжньої вартості видань. Тож співробітники Секретаріату через засоби масової інформації закликали усіх за можливістю передавати непотрібні книги до місцевих бібліотек, а особливо дбайливо ставитися до примірників українською мовою. Лише спільні зусилля могли створити таку установу, яка б "задовольнила потреби і звичайного читача, і науковця" [13].

Розвиток культури навіть у критичних економічних умовах залишався пріоритетним завданням лідерів боротьби за розбудову національної державності. Протягом століть українці не мали можливості вільно розмовляти рідною мовою, вивчати історію, досліджувати мистецтво. Тому для ентузіастів порівняно короткий термін визвольних змагань надав безцінну можливість утілювати в життя плани, які ще у 1916 році здавалися фактично неможливими. І їхня робота не залишилася безрезультатною. Наприклад, М.Біляшівський, звернення якого згадувалося вище, не лише зберіг уже наявну колекцію, а й поповнював її цікавими екземплярами.

Щодо зовнішньої політики, то її висвітлює повідомлення про бажання направити делегацію від УНР "на перемовини у Брест-Литовську". Наголошувалося, що, попри так званий федеративний устрій колишньої Російської імперії, українська сторона має право на окреме представництво і буде вимагати врахування власних позицій. Умовами, на яких УНР згодна підписати мир, були насамперед визнання її прав і врахування інтересів [14]. На жаль, наступні номери, у яких планувалося висвітлити роботу делегації, втрачено.

Але зберігся грудневий номер "Ведомостей", у якому було оприлюднено Ультиматум Раднаркому від 4 грудня 1917 року та надано коментарі щодо планів Ради. По-перше, на початку повідомлення зазначалося, що "лише Донський військовий уряд визнав рішення про проголошення УНР" [15] і намагався налагодити співпрацю. Тому незрозумілим здавався навіть привід до Ультиматуму, а його зміст викликав обурення. Після тексту заяви Раднаркому надруковано пояснення Секретаріату зовнішніх справ, у яких висловлювалося занепокоєння відкритим втручанням у справи УНР, порушенням права на самовизначення. І хоча Ультиматум мав негативний вплив на долю української самостійності, Центральна Рада намагалася протистояти більшовицькому наступу і закликала громадян підтримати змагання за незалежність.

У 1917 році "Черниговские губернские ведомости" змінили напрям діяльності. Замість висвітлення політики імперського уряду видання вперше ілюструвало розвиток подій власне в Україні. Навіть друкуючи повідомлення з Петрограда, редакція більше уваги приділяла справам

співвітчизників розбудувати власну державність. І хоча коментарі традиційно залишалися мінімальними, тексти звернень надавалися з Києва, "Ведомости" з "дошки для оголошень" перетворилися на джерело актуальної інформації. Навіть протягом короткого періоду часопис із зняття великодержавного впливу перетворився на об'єктивний засіб масової інформації.

Протягом останнього періоду функціонування "Черниговских губернских ведомостей" у роботі редакції з'являються нові тенденції у висвітленні національно-культурного життя України. До 1917 року в умовах загострення соціально-економічної та політичної кризи уряд намагався усіма можливими засобами не допустити поширення і популяризації національних ідей. Тому на сторінках часопису були зведені до мінімуму історичні та краєзнавчі дослідження. Висвітлення розвитку освіти обмежувалося короткими оголошеннями про діяльність гімназій, семінарій, робітничих майстерень тощо. Лише після Лютневої революції на короткий час видання отримало можливість об'єктивно висвітлювати національно-культурне життя України.

Загалом 1905–1917 роки були досить складними у роботі всіх періодичних видань України. Перша демократична революція, поразка у російсько-японській війні були тривожними сигналами для Російської імперії. Проте уряд не вдався до радикальних демократичних реформ, і суспільство не отримало бажаного полегшення. Навпаки, зміцнюється контроль над суспільно-політичним життям і, відповідно, ускладнюється робота засобів масової інформації.

І лише революція 1917 року зумовила позитивні зміни у роботі "Черниговских губернських ведомостей". Суспільство, в якого з'явилася надія на демократизацію та стабілізацію суспільно-політичного і соціально-економічного життя, отримало змогу ознайомлюватися з новинами, що надходили з Петрограда і Києва, порівнювати повідомлення і робити самостійні висновки. Подаючи неупереджену інформацію, часопис ненадовго вийшов з-під пильного урядового контролю і займався виключно ознайомленням широкого загалу з подіями в Україні та Росії.

Література

1. Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Нариси історії України XIX – поч. XX ст. – Ніжин: Аспект, 2000. – С. 350.
2. Там само.
3. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – с. 14.

4. Субтельний О. Україна: історія. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 326.
5. Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №44. – С. 3.
6. Там само.
7. Статут Крайового Українського Земельного комітету // Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №44. – С. 3.
8. Мала Рада. Засідання // Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №66. – С. 2.
9. Там само
10. Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Нариси історії України XIX – поч. XX ст. – Ніжин: Аспект, 2000. – С. 389.
11. Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №44. – С. 2.
12. Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №44. – С. 3.
13. До справи миру // Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №66. – С. 2.
14. Ультиматум Раднаркому // Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №67. – С. 2.
15. Черниговские губернские ведомости. – 1917. – №67. – С. 3.

О.О.Лейберов

Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році: труднощі становлення та функціонування нової влади

Останні два десятиліття українська та зарубіжна історична наука практично повністю переглянули основні питання історії нашої країни. Змінилися погляди й оцінки різних історичних подій. Те, що раніше не розглядалося або висвітлювалося односторонньо, знайшло нове, альтернативне трактування. Особливий інтерес дослідників викликає період національно-визвольної революції 1917–1921 років та громадянської війни. Форми державних моделей, методи управління, організація місцевої влади, рушійні та опозиційні сили революційних процесів, зовнішні та внутрішні труднощі становлення правлячих режимів – усе це є об'єктом вивчення вітчизняних та закордонних істориків. Намагаючись розібратися в складних військово-політичних, соціально-економічних та етнокультурних аспектах даного періоду історії України, дослідники прагнуть до відновлення історичної справедливості та уникнення ідеологічних штампів, що були характерні для радянської історіографії. Не останнє місце у цьому посідає вивчення подій регіональної історії, які є складовою частиною загальних історичних процесів, що були характерними для країни в цілому.

Дослідження цього історичного напрямку дає можливість науковцям розібратися у місцевих, локальних особливостях тих чи інших процесів та подій, дозволяє з'ясувати спільне і відмінне, простежити історичні закономірності, встановити причинно-наслідкові зв'язки, точніше розібратися в суті проблеми та зробити конкретні та об'єктивні висновки.

На жаль, радянська історіографія проблеми, яка нараховує десятки досліджень та наукових розвідок, не відзначається історичною об'єктивністю [1–8]. Однобічне висвітлення революційних подій радянськими істориками обумовлено політичними та ідеологічними табу, що були характерними в радянський період не лише для історичної науки. Прагнення представити більшовиків як єдину політичну силу, що презентувала інтереси широких верств населення країни, та показати діяльність представників інших політичних течій, як "націоналістичну", "імперіалістичну" та "антинародну" було характерним для всіх досліджень даного періоду. Навіть збірники документів, що видавалися у радянські часи, відзначалися тенденційним добором матеріалів, ідеологічною упередженістю та відсутністю історичної об'єктивності [9]. Наукові дослідження останніх років вигідно вирізняються від своїх попередників концептуальною новизною, залученням нових документів, насиченістю фактами та їх новим трактуванням [10–12]. Однак, незважаючи на всі успіхи вітчизняної історіографії, і до сьогодні не існує наукової роботи, яка б узагальнювала та максимально об'єктивно висвітлювала регіональну історію Чернігівщини періоду визвольної революції.

Метою нашої роботи є дослідження на основі широкого кола архівних матеріалів причин, що не дозволили більшовикам утвердити свою владу у Чернігівській губернії в січні–вересні 1919 року.

Цей рік став вирішальним у долі молодої української держави. Територія Української Народної Республіки стала об'єктом зазіхань із боку білогвардійських Збройних сил Півдня Росії та Радянської Росії. Російські та українські більшовики, як і білогвардійці, відводили Україні величезне місце у своїх стратегічних планах. Вони розглядали її як важливу економічну, сировинну та продовольчу базу, розраховували на підтримку численного українського населення, в першу чергу, міського пролетаріату та селянства. Крім того, Україна повинна була стати важливим стратегічним плацдармом для подальшого поширення радянської влади на Крим, Донщину, Кубань і далі – на Північний Кавказ. Не останнє місце у планах більшовиків належало Чернігівщині. Це засвідчує той факт, що вже на початку січня, одразу після повалення режиму Директорії та проголошення радянської влади, центральне та місцеве керівництво більшовиць-

кої партії розпочало активну роботу з упровадження в життя практики радянського будівництва. У своєму докладі на ім'я голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України губернський уповноважений Чайковський повідомляв: "Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвойовані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна, пенько-прядильна, цукрова, лісна, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для обміну з Росією та Білоруссю... задовольняти потреби постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення нарешті потреб інших губерній нашої Республіки (дрова, сукно, папір)" [13]. Але, незважаючи на всі намагання закріпитися на Чернігівщині та перетворити її на потужну економічну базу нової влади, більшовикам це зробити не вдалося. Головними причинами цієї невдачі радянська історіографія називала наступ білогвардійських військ генерала А.Денікіна та активну діяльність "внутрішньої контрреволюції". Та, на нашу думку, існував ще ряд суттєвих об'єктивних та суб'єктивних причин та факторів, які сприяли слабкості комуністичного режиму та врешті-решт призвели до падіння більшовицької влади в губернії.

Дійсно, 20 червня було ухвалено так звану "московську директиву", у якій голова Збройних сил Півдня Росії оголошував початок походу на Москву. В одному з пунктів документу зазначалося: "Генералу Май-Маєвському наступати на Москву в напрямку Курськ, Орел, Тула. Для забезпечення із заходу вийти на лінію Дніпра та Десни, зайняти Київ та інші переправи..." [14]. У результаті цього наступу територія губернії була повністю зайнята білогвардійськими військами у вересні–жовтні 1919 року. Однак білогвардійська окупація стала, швидше, наслідком слабкості більшовицької влади на Чернігівщині та Україні в цілому.

Іншою причиною була так звана "внутрішня контрреволюція", під якою радянська історіографія розуміла всі прояви антирадянської боротьби місцевого населення, але в першу чергу – селянські повстання та діяльність численних загонів "отаманів". Дійсно, масштаби цих явищ на Чернігівщині були вражаючими. У лютому місяці в Козелецькому повіті діяли банди отамана Зеленого, але основна хвиля селянських виступів припадає на червень–серпень, коли була зафіксована діяльність банди Федоровича (колишнього поміщика) в районі сіл Крути та Прохори [15], розкрито та ліквідовано Чернігівською губернською надзвичайною комісією

"білогвардійсько-кулацьку змову колишніх офіцерів, попів та кулаків на чолі з Карлом Лайкс-Шантелем". Осередки цієї організації були викриті в 15 селах Чернігівського та Городнянського повітів [16]. У цей же час із Борзни повідомляли, що "поблизу міста з'явилася банда, що займається грабунками та вбивствами" [17]. А в м.Ічня в липні за зв'язок із повстанцями був заарештований міський виконком у повному складі. Приводом до цього було те, що "під час кулацьких повстань, що відбувалися там неодноразово, члени виконкому не переслідувалися кулаками і за всіма даними були в зв'язку з бандою Ангела" [18]. Часто ці повстання відбувалися не лише під соціальними та політичними гаслами, а й національними та релігійними ("Церкви перетворюють у театри", "Ми за Ради, але без жидів та комуністів", "Піднімайтесь усі за Батьківщину проти жидів", "Геть жидів та жидівських наймитів") [19].

Одним із найголовніших завдань нової влади стало формування органів місцевого управління та налагодження їхньої ефективної роботи. У Чернігові було створено губвиконком, якому підлягали всі повітові виконкоми, а тим, у свою чергу, – волосні. У містах та містечках влада належала міським та містечковим виконкомам, а в селах – сільвиконкомам та комітетам бідняків (комбідам). Така "вертикаль влади", запозичена із сусідньої Росії, не враховувала національних особливостей українського суспільства. Практично одразу місцеві більшовики зіштовхнулися з низкою економічних та соціальних проблем, головною з яких була економічна криза, що охопила всі сфери господарства губернії. Уже у вищезгаданому докладі Чайковський наголошував, що у губернії дуже гостро стоїть проблема нестачі "нафти, олеонафту, фарби, бертолетової солі, що серйозно підриває роботу губернських народногосподарчих органів", крім того, Чайковський звертав увагу на постійне втручання в економічне життя губернії з боку Наркомпрода РСФСР та Центрзакупа, "всіляких Главків та Центрів" [20]. Проте на всі звернення місцевого керівництва центральний український уряд не відреагував. Із часом економічна ситуація та пов'язана з нею продовольча криза тільки посилювалися.

Не вдалося губернському та повітовими казначействами стабілізувати фінансову ситуацію та налагодити грошовий обіг. З обігу вилучалися грошові знаки колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду (т.зв. "керенки"), а також карбованці та гривні Української Народної Республіки. Вони замінювалися на радянські гроші (т.зв. "совзнаки"), які користувались у населення меншою довірою і тому погано приймалися під час розрахунків. Період більшовицького правління позначився черговим заростанням цін на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування. Це було

викликано не лише політичною нестабільністю, а й масовим вивозом хліба та готової продукції до великоруських губерній, установленням твердих цін на продукти та забороною вільної торгівлі. Ці необмірковані кроки політики "військового комунізму" призвели до появи чорного ринку та розквіту спекуляції. На середину серпня, за даними київської газети "Слово", ціни на продукти в губернії становили: гречана крупа – 35 крб., пшенична – 25 крб., м'ясо – 80–90 крб. за фунт, склянка молока – 25 крб., масло – 150–180 крб., сіль – 120–130 крб. [21]. Для порівняння жалувannya червоноармійця становило 500 крб., взводного командирю – 600 крб., а командирю загону – 1000 крб. на місяць [22]. Про високі ціни на продукти харчування в Ніжині згадує у своєму щоденнику професор НІФІ І.Г.Турцевич [23]. Невирішена продовольча проблема весь час висіла над більшовиками, як "дамоклів меч", зумовлюючи нові труднощі.

Найгострішим залишалося питання дисципліни у військових частинах, що розміщувалися на території губернії. Як свідчать архівні документи, найбільшу небезпеку для місцевих більшовиків Чернігівщини становили саме загони... Червоної армії. У донесеннях із міст керівництво практично всіх повітів повідомляє про негідну поведінку червоноармійців: "Відпускні червоноармійці 4-го радянського полку вчинили дебош в Корюковці... констатуємо, що відпускні червоноармійці Таращанського та Богунського полків, повертаючись додому, чинять неподобства. Губвиконком Чернігівщини просить прийняти відповідні заходи" [24]. "20-й полк, що стоїть у Бахмачі, заразився провокаторськими ідеями...". У Конотопі кавалерійські частини захопили волосний виконком, "забрали печатку та гроші, кричали "смерть комуністам". Новгород-Сіверський повітовий партійний комітет навіть був змушений зібратися на спеціальне засідання для того, щоб розглянути ситуацію, яка склалася в повіті після прибуття сюди запасних кавалерійських частин Червоної армії. Голова паркому Ромченко заявляв, що: "...кавалеристи ведуть себе зухвало відносно влади та комуністичної партії. Ці червоноармійські частини неодноразово заявляли, що вони ще почищать усіх...". Продовжуючи думку попереднього доповідача, член паркому Душин застерігав: "Кавалеристи не розуміють ідей та завдань революційної боротьби, прибуваючи сюди, вони починають зривати червоноармійські значки та ведуть себе темно... ця маса налаштована зовсім не революційно. Серед червоноармійців помітне таке явище, як антисемітизм" [25]. У протоколі рішення засідання зазначалося, що: "покластися на червоноармійців не можливо, і тому всім членам партії необхідно отримати особисту зброю і бути постійно готовими захистити себе". Питання дисципліни у червоноармійських частинах регулярно

розглядалися не лише на повітових засіданнях партійних комітетів, а й на губернському рівні. Було з'ясовану головну причину більшості виступів: "червоноармійці не отримують продовольства, обмундирування та платні... Ми знаходимося у безвихідному становищі" [26]. Констатуючи це, губернське керівництво неодноразово зверталось із проханням вивести військові частини з території губернії, адже вирішити питання, що хвилювали червоноармійців, губернія самостійно не могла.

Ще однією з причин невдоволення червоноармійських частин, що формувалися із місцевого населення, були часті та масові мобілізаційні кампанії нової влади. Перед сільським господарством Чернігівщині, що сильно постраждало від мобілізації в роки Першої світової війни, постала перспектива залишитися взагалі без робочих рук. Населення чинило активний супротив, саме тому мобілізаційні заходи більшовиків у 1919 році не можна назвати успішними. Хоча губернське керівництво відзвітувало, що норма мобілізації виконана і до лав червоних загонів влилося понад 33 тис. нових бійців, але, як свідчать донесення з місць, ця кількість червоноармійців була досягнута за рахунок "облав по місту" та інших примусових заходів влади. Не меншою була кількість людей, що дезертирували з військових частин. Так, на серпень 1919 року Чернігівщина посідала перше місце за кількістю дезертирів по всій Україні: 6079 чоловік, тобто 18% від усієї кількості мобілізованих. Ситуація загострилася настільки, що довелося задіяти загороджувальні заходи. Вони були виділені з частин діючої армії і виступили на лінію Ніжин – Крути – Бахмач – Ічня. Їхньою "здобиччю" стали близько 600 дезертирів, частина з яких була розстріляна, а решта повернена до військових частин. Було видано наказ, за яким уся відповідальність за укриття дезертирів покладалася на голів виконкомів та комбідів. Як пізніше відмічалось, "цей прийом загалом дав задовільні результати" [27].

Ще одним напрямом у роботі більшовиків стало формування та забезпечення кадрами новостворених установ виконавчої влади. Старі органи влади, що були організовані постановами уряду УНР, були ліквідовані, а замість них були створені нові, "що відповідали духу революції". Намагаючись не допустити до влади "націоналістів", "петлюрівців" та "буржуазно-куркульський елемент", усіх службовців зобов'язали надати рекомендації від 2-х членів партії, що підтверджували благонадійність особи, в іншому разі їм загрожувало звільнення. Таким чином з установ були звільнені всі "підозрілі" та "ворожі радянській владі елементи". Результатом цього не до кінця обміркованого кроку стала проблема кадрового та професійного дефіциту. Навіть губернський упов-

новажений Чайковський був змушений заявити, що "губернія практично не має робітників". Нові службовці, що прийшли на зміну звільненим, не змогли повністю замінити останніх. Професійну некомпетентність нових управлінців відмічали практично всі. Так, члена Глухівського повітового комітету Протасевича виключили з партії та звільнили з роботи "за здирництво, грабунок та крадіжку чужого майна" [28], а його колегу по роботі Пастушенка – "за бюрократизм" [29]. Із конотопської організації повідомляли: "Вкрай необхідний організатор роботи з населенням, з відповідним стажем, *українець*" (виділено в документі – О.Л.) [30]. Непрофесіоналізм і неосвіченість нових робітників іноді призводили до курйозних ситуацій. Так, голова Остерського виконкому сумнівався, чи тотожні поняття "більшовик" і "комуніст". У розгорнутій доповіді на партійній конференції член губерньського революційного комітету Риндич, характеризуючи ситуацію, що склалася у органах влади, наголошував: "Зупинюсь на зловживаннях та інцидентах... окрім загальних умов цієї роботи, як-от: взаємної недовіри, відсутності партійної дисципліни, повної безконтрольності, прагнення до захоплення абсолютної влади... потрібно звернути увагу на те, що майже всі робітники, що присилаються з центру, не відповідають своєму призначенню та в кращому разі є бездіяльними, в гіршому – авантюристами та паразитами, що шукають у роботі засобів до покращання умов матеріального існування" [31]. Його виступ підтримав член ніжинського паркому Зільберман, який так охарактеризував ситуацію, що склалася у керівних органах м.Ніжин: "Безперервні усобиці, два ворогуючі табори, безвідповідальність, вороже ставлення до нових людей, паразитування" [32]. Однак якщо у містах цю кадрову проблему врешті-решт вдалося вирішити шляхом направлення нових людей із Харкова, Києва та інших міст, то на селі питання організації комбідів стояло дуже гостро. Передбачалося, що свою діяльність комбіди будуть здійснювати під безпосереднім керівництвом місцевих партійних та радянських органів за активної участі міського пролетаріату, який буде направлений до сіл у складі продовольчих загонів. На середину року в губернії вже діяло: 1216 комітетів (в Конотопському повіті – 62, Новгород-Сіверському – 101, Сосницькому – 147, Остерському – 112, Кролевецькому – 83, Козелецькому – 87, Городянському – 196, Глухівському – 84, Ніжинському – 87, Борзнянському – 110 та Чернігівському – 147) [33]. Але ситуація у питанні організації та функціонування комбідів не була такою райдужною, якої її подавала радянська історіографія. Намагаючись утілити у життя свої соціальні гасла та створити "справжню, революційну владу", більшовики надавали перевагу бідняцькому елементу села. Але з часом з ряду причин

бідняки були практично витіснені з владних установ. У своєму листі від 7 червня 1919 року Ю.Коцюбинський писав: "Біднота навідріз відмовляється йти до комбідів (маленька зарплата до 500 крб.). Комітети раніше були повністю з бідноти, тепер майже повністю з середняків. Відмовляються працювати та починають обирати тих, кого "общеская работа не разорит" [34]. У той самий час із Сосницького повіту повідомляли: "У комбідах сидять куркулі та контрреволюціонери, часто до їх складу потрапляли люди безграмотні, що були не в курсі справи..." Тому місцеві більшовики були змушені погодитися з тим, що "положення радянської влади на селі вкрай нестабільне: не можна точно з'ясувати, підтримує населення її чи ні. Селяни ставляться до неї скептично, з малою довірою... якщо у містах організація нового апарату влади досі не налагоджена, робота йде з важкими ускладненнями, то на селі немає нікого, хто міг би організувати нову владу". І потім занепокоєно додавали, що "село може за таких умов піти за будь ким, хто дасть йому відразу горілки, цукру, ситцю, цвяхів, серпів, керосину – будь-то Григор'єв, Денікін або Колчак" [35]. Ситуацію погіршували дуже часті непорозуміння між сільською та міською владою, комбідами та центральними партійними осередками. У постійних скаргах комуністів Новгород-Сіверського на комбіди Мамекінської волості зазначалося, що "...помітно, що комбід не на висоті свого положення, постійно налаштовують населення проти комуністів, партійна робота серед населення ведеться слаба, саме тому населення так негативно ставиться до радянської влади". Дійшло до того, що в одному із повітів міський виконком назвав сільський "куркульським", а той, у свою чергу, повітовий – "жидівським" [36].

Крім організації влади на селі, комбіди повинні були втілювати на практиці земельну політику більшовиків. У статті "Куркульські повстання та боротьба з ними" київський більшовик М.Савельєв писав: "На кого ми повинні спиратися у нашому земельному питанні... вочевидь, наперед усього, на бідняків... Необхідно політично та економічно "нейтралізувати" середняка. Потрібно дати йому (бідняку) знаряддя виробництва, землю, надати необхідний кредит, покращити продовольче питання. Це повинно відбуватися в формі організації комун..." [37]. Така форма колективних об'єднань (що передбачала суцільне кооперування), на його думку, повинна була одразу вирішити ряд нагальних питань. По-перше, згуртувати та об'єднати сільських виробників, по-друге, вирішити класове питання в селянській масі населення країни, забезпечити постійне постачання сільськогосподарської продукції "для потреб революційного будівництва" та ліквідувати небезпеку з боку селянських виступів проти нової влади.

Незважаючи на всі зусилля місцевих більшовиків (агітація, розповсюдження літератури для популяризації комунального землекористування, грошова та агрономічна допомога новоутвореним господарствам), практика комунального будівництва зазнала невдачі. Намагаючись виправити положення, що склалося в даному питанні, було створено комісію для з'ясування причин "нежиттєздатності комун". Після детального аналізу комісія представила свій звіт, у якому зазначалося, що "...причинами, які заважають позитивному існуванню комун, є підступна халатність повітових земвідділів, нестача культурних сил, нестача живого та мертвого інвентарю, складність отримання позик, нестача фонду насіння, невміння жити тісною сім'єю, разом не лише працювати, але і разом жити, як то варити обід на одній кухні, як то баби будуть – обов'язково переляються". Далі доповідачі продовжували: "З однієї комуні вже організованої вийшла ціла сім'я, тільки тому, що баби пересварилися (Городнянський повіт), а в іншій комуні відбулося непорозуміння з-за того, що двоє комунарів таємно від решти, сказавши, що захворіли, залишилися вдома та підсмажили собі яєчню. Справа дійшла практично до розпаду комуні..." [38]. Особливий наголос комісія зробила на "психологічному факторі" затримки становлення комунальних господарств. "У всіх звітах інструкторів підкреслюється різниця, що слугує не на користь комун. У той час як комуні, що вже отримала землю, інвентар та кредити, ледь жевріє, сільськогосподарські артілі та кооперативи іноді без підтримки легко справляються з роботою. У комунах – бідняки та прийшла, що не працювало на землі населення, а в артілі охоче йде і середняк" [39].

Помітним явищем у часи більшовицького панування став антисемітизм. Його корені лежали у соціально-етнічній структурі населення губернії та національній політиці попередньої влади, як російської, так і української. Причому антисемітські гасла знаходили підтримку представників практично всіх прошарків населення. Ситуація погіршувалася ще й тим, що більшість лідерів місцевих більшовиків були переважно євреї за походженням, тому всі прорахунки нової влади асоціювалися у населення з ними. Національне питання загострилося настільки, що губернське керівництво було змушено вирішувати його на окремому засіданні. У протоколі зазначалося: "Виявився антисемітизм і серед членів партії та паркому. Один із його членів виступив з погромними закличками, сказавши, що євреї-комуністи самі винні в тому, що єврейство ріжуть, бо вони погано борються з своїми спекулянтами, бо євреї майже всі спекулянти... його промову охоче підтримала частина аудиторії" [40]. Але слід зазначити, що в роки більшовицької влади Чернігівщина не знала погромів, які вона

пережила за роки Директорії та пізніше за панування "білих" (у вересні відбулися єврейські погроми в Ніжині та Борзні, під час яких загинули понад 40 осіб).

Іншим "ворогом" радянської влади на Чернігівщині було... пияцтво та самогоноваріння. Ще з 1914 року на території всієї Російської імперії був запроваджений сухий закон, але якщо до революційних подій 1917 року його виконання контролювалося державною владою, то після розпаду імперії ситуація вийшла з-під контролю. Усе частіше у звітах місцевих партійних організацій та надзвичайних комісій з'являються так звані "пияцькі зведення". "На селі сильно женеться самогонка", "Безперервне пияцтво...", "Пияцтво та самогоноваріння..." – такі повідомлення поступали практично з усіх населених пунктів Чернігівщини [41]. Однак особливе хвилювання викликала ситуація, що склалася у Сосниці. Губернська партійна організація навіть була змушена направити до міста спеціальну комісію, щоб з'ясувати ситуацію. У своєму звіті комісія зазначала, що "Сосницька організація комуністів не на висоті свого положення. Розвинуто пияцтво... Більшість товаришів з Сосницької організації бувають п'яними не лише у вільний час, але і під час занять" [42]. Однак заради справедливості слід додати, що така ситуація була характерною не лише для Чернігівщини, а для всієї України. Так, на початку серпня з м.Миргород Полтавської губернії повідомляли: "Деякі відповідальні робітники на очах усього народу ведуть нетверезе життя". З м.Хорол тієї самої губернії: "Пияцтво та розгул набули надзвичайних розмірів. Пиячить залізнична охорона, пиячать радробітники та комуністи" [43]. Усі заходи міліції та центрального керівництва припинити пияцтво та ліквідувати самогоноваріння позитивних результатів не принесли. Це питання загострювалося не тільки тому, що пияцтво відривало від роботи частину радслужбовців, завдавало удару по престижу та авторитету нової влади, але й через те, що на виготовлення самогонки селяни витрачали значні запаси зерна, якого і так не вистачало населенню губернії.

Скрутна ситуація, в якій опинилася нова влада, змусила більшовицький уряд вдаватися до силових методів її розв'язання. Для боротьби з селянськими повстаннями, проявами отаманщини та бандитизму місцеве керівництво вдалося до вже випробуваної практики "червоного терору". Його поява, окрім об'єктивних чинників, була зумовлена намаганням більшовиків поставити під контроль усі сфери місцевого цивільного та господарського управління. В умовах розрухи промисловості та занепаду сільського господарства, в умовах політики "військового комунізму" лише жорстокі, позаекономічні заходи давали можливість хоча б якось виконувати "продовольчу програму" партії на Україні. За впровадження

"червоного терору" висловлювалися, в першу чергу, представники місцевої партійних організацій. Так, представник Новгород-Сіверської організації Грива заявляв, що "терор буде здійснений і без санкції влади". На початку червня в Чернігові за постановою Президіуму губвиконкому було організовано Надзвичайний військово-революційний трибунал, завданням якого було *розвантажити в'язницю* (так у тексті – О.Л.) від контрреволюційного елемента. Трибунал за кілька днів розстріляв 75 чоловік, з яких більшість не мали ніякого відношення до контрреволюційних виступів. У більшості випадків слідство не велося. Під час допитів арештованих били шомполами, нагайками, кулаками та ногами, причому били власноручно члени губкому та Надзвичайного трибуналу. Це призвело до того, що навіть частина членів НВ-РТ виступили проти безсистемних розстрілів і направили до Києва листа з критикою місцевої влади [44]. На жаль, нам невідома реакція "центру" на даний інцидент, але, як можна дізнатися з інших документів, "червоний терор" на Чернігівщині не припинився, а, навпаки, посилювався. Уже у серпні Чернігівський губернський комітет оборони видав постанову "Про попередження контрреволюційних виступів", у якій зазначалося, що "У разі будь-яких хвилювань в одному з районів міста або виступів контрреволюційного характеру, появи прокламацій, замахів на червоноармійців, членів радянських партій або радянських службовців, псування телефонних дротів – заручників даного району розстріляти" [45]. Одночасно з практикою червоного терору більшовики намагалися обмежити вплив на населення інших політичних партій. Виступаючи на губернській партійній конференції у березні 1919 року, вже відомий більшовик Чайковський заявляв: "Не повинно бути партій на Україні, що виражали б інтереси сільськогосподарського пролетаріату та бідняка, крім комуністичної партії". Продовжуючи, він наголошував: "Ліві есери називають куркулів трудовим селянством, якому і повинна належати влада. Бідняки, на думку цієї партії, є ледарями. Завдяки своїм хитрощам ліві есери – одна з найнебезпечніших для трудящого народу партія" [46]. Виконуючи постанови центру, в с.Лосинівка Ніжинського повіту були скасовані результати виборів до місцевого виконкому тільки тому, що "замість комуністів обраними були "учредиловцы" та безпартійні" [47]. І такі випадки були не поодинокими.

12 серпня 1919 року, напередодні денікінської окупації губернії, вийшов циркуляр Чернігівського губкому КП(б)У до всіх повітових, волосних та сільських комітетів про посилення партійної роботи. У цьому документі більшовики спробували проаналізувати (читай підтвердити) причини слабкості своєї влади на Чернігівщині: "Нам потрібно рахуватися з неорганізо-

ваністю тилу, розхлябаністю окремих членів партії, цілих організацій та відсутності живого зв'язку губернського центру з периферією... Серйозною небезпекою є для нас виступи контрреволюційних банд" [48]. Губком рекомендував усім партійним організаціям губернії "тримати найтісніший зв'язок як з робітничою масою, так і селянською, всіляко залучаючи її до широкої роботи та життя міста, регулярно посылати агітаторів та інструкторів, запровадити практику недільних об'їздів повітів, влаштування хат-читалень. Посилити організаційну та агітаційну роботу в містах та селах... Посилити політичну та партійну роботу серед Червоної армії, особливо запасних та кавалерійських частин, призначати надійних політкомів, постійно слідкувати за настроями в частинах..." Але ці заходи виявилися запізними. У більшовицького керівництва губернії просто не залишилося часу для втілення їх у життя.

Підсумовуючи, варто відмітити, що більшовики не змогли закріпитися на Чернігівщині, оскільки не отримали широкої підтримки з боку міського та сільського населення губернії. Ряд суттєвих прорахунків не дозволив налагодити ефективне функціонування управлінського апарату, подолати глибоку економічну та фінансову кризу, вирішити гострі соціальні питання. Більшовики поступилися місцем денікінцям, які так само не змогли надовго утриматися на Чернігівщині. Але, як показали подальші події, більшовики змогли зробити для себе правильні висновки. Досвід громадянської війни довів, що силові методи у вирішенні складних політичних, соціальних, економічних та інших життєво важливих проблем не тільки не досягають цілі, але й посилюють протидію, призводячи до кривавих конфліктів. Відновивши на початку грудня 1919 року радянську владу у губернії, місцеві більшовики розпочали пошук компромісних рішень основних питань. Не відмовляючись повністю від застосування сили, більшовики разом із тим змогли вирішити головні проблеми, що гостро стояли перед новою владою та населенням губернії.

Література

1. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918–1920. – К., 1951. – 343 с.
2. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках. – К., 1957. – 47 с.
3. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. – К., 1958. – 267 с.
4. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні 1917–1920 рр. – К., 1960. – 151 с.

5. Українська РСР в період громадянської війни: В 3 т. – Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919). – К., 1968. – 423 с.

6. В борьбе за власть советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К., 1977. – 347 с.

7. Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне: к истории комитетов бедноты на Украине. – К., 1986. – 115 с.

8. Костенко И.П., Симоненко В.И. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. – К., 1976.

9. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920: Сб. документов и материалов / Сост.: В.И.Кудряшова, П.Я.Кудряшов, Г.П.Петров, Ф.П.Спиридонов та ін. – К., 1975. – 456 с.

10. Грищенко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – К., 1996. – 82 с.

11. Малик Я.Й., Береза О.І. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920). – Львів, 2001. – 391 с.

12. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 2: Революція на Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф.Солдатенков, В.Ф.Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55.

14. Костомаров Д. Деникин и Врангель: история конфликта // Родина. – 2007. – №10. – С. 73.

15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 44.

16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 39.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 26.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 30.

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 18.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 72 зв.

22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 2.

23. Турцевич И.Г. Дневник // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №2: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 2(5). – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK; ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф". – 2006. – С. 124–126, 128.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 10.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53 зв.

26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 135 зв.

27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 56 зв.

28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 37.

29. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 27 зв.
30. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 41.
31. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 29 зв.
32. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 64.
33. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Укл.: А.Кудрицький та ін. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1990. – С. 334.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 70.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 34.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 64 зв.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 35.
38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 62 зв.
39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 62 зв.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 20.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 45.
42. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 64 зв.
43. Павлюченков С. Ильич в запое. О производстве и потреблении самогона в послереволюционные годы // Родина. – 1997. – №11. – С. 25.
44. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 58.
45. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920: Сб. документов и материалов / Сост.: В.И.Кудряшова и др. – С. 73.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 35.
47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 6.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 67.

О.Л.Рябченко

Студентство Радянської України 1920-х років: від образу до реальності

Тривалий час студентство першого десятиліття Радянської влади в історичних дослідженнях було представлено монолітною масою пролетарської молоді, яка, наполегливо переборюючи всі матеріальні негаразди, поєднуючи навчання з активною громадською роботою, з ентузіазмом підтримує рішення Комуністичної партії на мітингах і демонстраціях. Інші сфери студентської повсякденності, наприклад, забастовки чи демонстрації протесту, просто замовчувалися, вони не вписувалися в образ "нового студента" – романтика, який долає всі труднощі на шляху до досягнення головної мети.

В основу ідейної схеми нового образу студента було закладено твердження, що єдино можливим студентом у пролетарській державі міг бути лише "студент-пролетар". А.В.Луначарський зазначав: "На першому місці повинен бути пролетарій за своїм походженням, думками, своєю природою і той, хто має талант, на другому місці – хто взагалі має талант, а третього – не повинно бути у навчальних закладах... Проте перші можуть бути недостатньо підготовлені інтелектуально, але їхній соціальний досвід, енергія настільки багаті, що їм буде легко наздогнати необхідне" [1, с. 193]. У пролетарських студентах, робітфаківцях, у майбутніх "червоних командирах соціалістичного виробництва" компартійне керівництво НКО в цілому бачили майбутніх "нових людей", наочне втілення "соціалістичного типу особистості", формуванню якого в цей період приділялася особлива увага. Останнім часом дослідники почали звертати увагу на витоки концепції "нової людини", що була смисловим стержнем виховної системи радянського суспільства. Ця концепція мала досить давні витоки – її основу складали масонські і теософські ідеї про всеєдність людства і про цілісну людину – Мікрокосм, доповнені елементами вчень сен-сімонізму, природничо-наукового позитивізму, марксистської формаційно-трудової теорії і нового, волюнтаристського напрямку психологічної соціології" [2, с. 190].

Образ "нового радянського" студента був створений керманічами республіки, підхоплений публіцистикою і літературою, які і довершували формування визначених стереотипів його сприйняття. Перетворившись на кліше, цей образ випереджав реальність, впливаючи як на конструювання студентами нової соціальної ідентичності, так і на сприйняття його громадськістю. Допомогала пристосувати власну ідентичність до реалій життя конструкція із міфів і символів.

1920-і роки, як і інші епохи, стали часом появи притаманних саме цьому періоду міфів, за допомогою яких люди усвідомлювали перетворення в суспільстві, наповнюючи реальність власними почуттями. Образні репрезентації, приписані різним суб'єктам, відіграють важливу роль у системі суспільних відносин. Колективні ілюзії при цьому виступають реальною формою соціальної психології і беруть участь у процесі формування стереотипів поведінки як їх невід'ємний елемент [3, с. 230]. Тому формування позитивного образу "нового радянського студента" мало чітко виражене ідеологічне навантаження, і підтримка в масах саме такої ілюзії була першочерговим завданням державного апарату.

Як уже йшлося, основним елементом образу "нового" студента було його пролетарське походження. Але дослідники відмічають, що протягом

1920-х років поняття "пролетар" залишалося вигідно невизначеним, досить важко сказати, що означало ним бути і залишатися: походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи "свідомість робітника" [4, с. 131]. Тож людська свідомість миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарська ідентичність конструювалася різними шляхами. Конструювання це відбувалося без урахування минулих традицій вищої школи, навіть назва – "нове студентство" – підкреслювала саме революційний початок нової корпорації. Вона повинна була мати єдине дійсне минуле: революцію і громадянську війну [4, с. 94]. За умови досить високої соціальної мобільності і розмитості меж між суспільними групами занепокоєння соціально-груповою належністю була досить розповсюдженою. Кар'єрні можливості індивіда замикалися на його спроможності асоціювати себе з категорією "пролетаріату". "Нові" студенти використовували для цього одну із своїх самоназв – "студенти-пролетарі". Конкретні індивідуальні практики свідчать, що після вступу до ВНЗ чи на робітфак по командировці студент відразу ж мав записатися до однієї із профспілкових організацій. Структура їх при кожному ВНЗ відтворювала всю палітру галузевих профспілок у державному масштабі. Цей процес не міг бути стихійним, як відмічається в літературі [5, с. 179], профспілки в інститутах виникали, оскільки молода людина повинна була відразу ж визначити свої стосунки з тим "пролетарським загоном", до якого вона належала на виробництві. Вони стали необхідними тому, що студентами, які були головними представницькими студентськими виборними організаціями з досить широкими повноваженнями, що дозволяли втручатися у сферу управління вищим навчальним закладом, перестали влаштовувати владу, оскільки до них досить часто обиралася молодь поза списками компартійних осередків. Занепокоєні проблемою впливу на безпартійне студентство партійні функціонери разом із представниками комуністичних осередків ВНЗ на початку 1921/1922 навчального року неодноразово на нарадах розглядали питання про роботу студентських організацій і визнали за необхідне звузити їх права [6, ф. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 6]. У 1924 році студентами були повністю ліквідовані, а їхні функції перейшли до профспілкових організацій [5, с. 180]. З одного боку, саме через ці організації, пропрацювавши рік-два на виробництві чи в школі і ставши їх членом, можна було отримати командировки до ВНЗ, чим і скористалася значна кількість вихідців із "колишніх" у пошуках можливостей інтегруватися в радянське суспільство. З іншого – через профспілки легше було виявити "соціально ворожих" студентів, оскільки відданість ідеалам більшовиків знецінювалася перед фактом народження не в пролетарській

родині. Наприклад, доньки священика Зінаїда і Таїсія Булгакови, які були виключені із Чернігівського інституту народної освіти з третього (останнього) курсу, намагалися довести свою відданість Радянській владі. У листі до Центральної комісії у студентських справах (листопад 1924 р.) Зінаїда написала: "С 1919 г. я два года работала сельской учительницей и все свои силы отдавала крестьянам ... самостоятельная жизнь с 1919 г. и трёхлетнее пребывание в институте выработали из меня человека вполне с пролетарской идеологией. Аккуратно выполняя академические обязанности, я всё свободное время отдавала общественной работе, желая по мере сил принести пользу государству и на деле доказать искренность своих взглядов... Я совершенно порвала со средой, из которой вышла, доказательство: работа по антирелигиозной пропаганде" [7, ф. 166, оп. 4, спр. 710, арк. 131–132].

Інша студентка цього самого інституту В.І.Бородаєвська, яку також виключили разом із сестрою, пише: "Пятилетняя самостоятельная жизнь и работа в пролетарской среде выработали во мне твёрдые взгляды, противоположные той среде, из которой я вышла. Поэтому я уже не могла не отказаться от неё, я навсегда порвала связь со своей семьёй" " [7, ф. 166, оп. 4, спр. 710, арк. 128].

Але зречення і членство в спілці Робос не допомогли. Центральна комісія прийняла рішення підтвердити виключення сестер із Чернігівського ІНО.

Наступними важливими елементами образу нового студента виступали колективізм і пріоритетність суспільно корисної роботи, тобто "студент-пролетар" не мислився поза громадською роботою, і остання мала посісти в його житті першочергове значення. Практики колективного побуту підкреслювали деіндивідуалізацію особистості студента, наголос переносився із студентства як сукупності індивідів на студентство як сукупність колективів. Навчання також мали перетворитися на колективні практики за допомогою бригадно-лабораторного методу, екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Студентів розподіляли на групи по декілька осіб. Призначали бригадира, який і відповідав за знання своєї бригади. Як згадував проф. Ю.Кобилецький, перевірка знань проходила приблизно так:

"Викладач. Вивчили матеріал?

Бригадир. Вивчили.

Викладач. А як вивчили?

Бригадир. Іщук на "5", Масенко – на "4", Майстренко – на "3".

Викладач. Ну що ж, так і поставимо!" [8, с. 126].

Тривалий час у 1920-ті роки в студентських матрикулах замість оцінок взагалі ставилося "зараховано", контроль за індивідуальною підготовкою втрачався, що було просто знахідкою для прикриття "колективом" некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет.

У публіцистиці неодноразово писалося про тяжке матеріальне становище студентства України, але ці проблеми жодним чином не повинні були впливати на змінення створеного узагальненого образу – загал мав не сумніватися в тому, що молодь стійко переносить усі незгоди, житлові кризи, напівголодне існування в ім'я побудови прекрасного майбутнього. В літературних творах того часу також змальовувалося катастрофічне життя вищої школи, як, наприклад, у І.Микитенка: "Професор на лекції таке говорить, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш як довбня... Прийдеш додому – замерзаєш. Сядеш писати – в руки зашпари заходять. Книжку прочитати – немає книжки: торбу грошей треба на книжку. Та це така наука? А хай воно сказиться. Не світить нам учиться, от і все..." [9, с. 58]. Але такі сюжети мали показувати лише силу волі пролетарських студентів, які "пришли завоювати ум и разум" [10, с. 77], їх надлюдські можливості перебороти матеріальну кризу і досягти мети:

"...А ми вперед, сміливо й гордо

І переможно будемо йти..."

Та сама ідея закладалася і в образ жінки-студентки. Недарма з позовклих світлин тогочасної періодики уважно дивляться в майбутнє, яке уявлялося неодмінно світлим і прекрасним, зосереджені дівочі очі. Неодмінним атрибутом такого образу були шкірянка і червона хустина. У людській свідомості миттєво мали виникати відповідні асоціації – це робітфаківка, активістка, комсомолка, тобто жінка, на яку потрібно було рівнятися в житті іншим! [11, с. 150.] Стереотипний образ закріплювався у "поетичних" строках, як, наприклад:

Кожанка да платок (куда краснее мака),

Упрямый взгляд, что даль сверлит привык...

Вот так поэты девушку с рабфака

Давно воспели с ног до головы [12, с. 42].

Антиподом образу пролетарському студентству виступав образ "студента-ворога". Такими ворогами були "колишні" люди та їхні діти – священики, дворяни, поміщики, чиновники, офіцери царської і Білої армій, купці тощо. У пресі вони висвітлювалися такими собі "вовками в овечій шкурі", які всілякими шляхами проникали у вищу школу, де їм не було місця, і тому цей "соціально ворожий елемент" необхідно було звідти "вичистити". В реальності під цю категорію потрапляло багато вихідців із

пролетарського середовища, які дозволили собі засумніватися у вірності більшовицьких експериментів.

Студентство 1920-х років не було монолітним, кожен змушений був зробити свій вибір, знайти такі стратегії поведінки, які допомогли б відповідати сформованому образу і тим самим мати можливість отримати вищу освіту і більш-менш вдало інтегруватися в радянське суспільство.

Необхідність застосування категорії "пролетар" до своєї біографії не залежала ні від самоусвідомлення індивіда, ні від його попереднього статусу. Це, скоріш, визначалося спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі і конкретною ситуацією, яка вимагала забути своє походження чи навпаки.

Найчастіше пролетарський статус студента мала підтвердити командировка, що видавалася комсомольськими, партійними чи профспілковими організаціями. Довідки і командировки різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як відмічає А.Ю.Рожков, вони були рівнозначними поняттю "путівка в життя" і означали поворотний момент у біографії молодої людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар'єри радянського спеціаліста [13, с. 220] Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати їх, не задумуючись про можливі наслідки, бо кожний, хто мав якесь відношення до "чужого класу", в будь-який момент міг бути позбавлений усього досягнутого в житті, навіть ціною неймовірних зусиль чи відмови від батьків. Остання стала звичним явищем, газети постійно друкували оголошення про відмову, що зовсім не свідчило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із батьками. Багато відряджень до навчальних закладів було видано червоноармійцям, походження яких ніхто не з'ясував. Частина студентів приходила до інститутів через виробництво, пропрацювавши на заводах чи фабриках кілька років і отримавши необхідний "стаж" і новий соціальний статус – службовця чи робітника і разом із ним командировку на навчання, у тому числі і на робітфак. У липні 1924 року інспектури народної освіти округів отримали вказівку особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: "Стежити пильно, щоб попадали туди виключно робітники і селяни, з великим виробничим та громадським стажем" [7, ф. 166, оп. 3, спр. 1007, арк. 43]. Але все одно вони потрапляли.

У житті радянських громадян велика роль відводилася й анкеті. Питань у ній було багато, і вони будувалися так, щоб молодь змогла довести відданість радянській владі. Найважливішою в ті часи вважалася

позиція "Ваше соціальне походження", але лише в наступному десятилітті поряд із нею в дужках з'являться три уточнювальні слова: "колишній стан батьків". Тому, як згадував С.М.Голіцин, молодь без вагань відповідала: "Батько службовець, мати домогосподарка" [14, с. 420]. Особисту історію потрібно було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб таємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але й життя людини.

Такі анкети досить часто легко і без особливих докорів сумління підроблялися, і до навчальних закладів вступали діти із так званих "соціально ворожих" родин. Поняття "соціальне походження" у більшості випадків замінювалося поняттям "соціальне положення": у відповідній графі ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко і брехливі: "Батьки – службовці, померли", "Зв'язку з батьком не маю". Наприклад, студентка Київського ІНО О.Д.Кучеревська у своїй анкеті написала: "Вільна професія, столярує і працює на городі". В той самий час батько її був священиком [7, ф. 166, оп. 6, спр. 10527, арк. 360]. "У цілому всі ми були пролетарське студентство, – відмічає Д.Гуменна, – але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так і маскувався" [15, с. 158].

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох до отримання фальшивих документів. Студент Харківського технологічного інституту М.Москвін у своїх спогадах відверто написав, що, "поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження та інше... моя біографія була завірена численними органами влади і була підкріплена цілком справжніми документами" [16, с. 5]. Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у ВНЗ метрики можна було дістати по знайомству чи за хабар, навіть пісенька з'явилася:

Дайте мне за рубль за двадцать –

Папу от станка, папу от станка ... [14, с. 346].

Така практика соціального маскуванню була розповсюдженою. Населення країни пристосовувало себе до вигідного для нього "класу", перетворюючи біографічну інформацію потрібним образом, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття "приписування до

класу", запропоноване американською дослідницею Ш.Фітцпатрик [17, с. 750], яка вказує на те, що після 1917 року представники всіх прошарків населення були "приписані" державою до якогось "класу". Приписані до класу, який отримав назву "буржуазний" (так звані "колишні люди" – поміщики, чиновники, офіцери царської і Білої армій, купці, священники тощо), вимушені були інтегруватися в радянське суспільство в умовах дискримінації. Для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися отримати документи, які засвідчували пролетарське чи селянське походження. Багато громадян користувалися своїми зв'язками із представниками влади, таких комуністів називали в ті часи "ручними". В архівах зберігається чимало записок до відповідальних радянських керівників із проханням допомоги отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як, наприклад: "Т.Касьян. Посылаю тебе т.Харченко... о котором я говорил. Направь его куда следует, снабдивши соответствующими шпаргалками..." [18, ф. Р-495, оп. 1, спр. 8, арк. 204]. Представники влади самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до ВНЗ.

Отримавши необхідні документи, молодь вступала до ВНЗ і намагалася всіма можливими засобами відповідати образу нового "студента-пролетаря" – від активної участі чи симуляції громадської роботи до зовнішнього вигляду. Зовнішність і поведінка повинні були підкреслити пролетарську сутність цієї категорії молоді.

Цю істину швидко освоїли представники заможніших верств населення, які за допомогою одягу і показово неохайної зовнішності намагалися не виділятися із загальної маси студентства, щоб не привертати до себе зайвої уваги. Ю.Л.Юркевич, згадуючи свої студентські роки у Київському політехнічному інституті, писав, що у молоді протягом 1920-х років "тримався стиль підкресленої неохайності в одязі, та і в поведінці: це вважалося доказом пролетарського світогляду" [19, с. 78]. Саме тому навіть при вступі до інституту намагалися відповідно виглядати: "Брудна, розстебнута косоворотка, збита на потилицю кепка роблять свою справу краще, ніж усякі посвідчення і свідоцтва" [16, с. 9]. У доносі на студента Київського політехнічного інституту Є.Лонського також відмічалось, що при вступі, "когда надо было к заявлению приложить 2 фотографические карточки, то первоначально подал приличных образцов, а после сфотографировался в кепке с видом шахтёрского рабочего, чтобы его не подозревали" [7, ф. 166, оп. 9, спр. 331, арк. 7].

Таким чином, одяг був своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому він належав. Багатьом студентам

доводилося щоденно нівелювати свою соціальну диференціацію, використовуючи саме одяг для соціальної мімікрії. Виділятися із загальної маси було небезпечно, тому що відразу ж таких охрещували словами "інтелігент", "баришня", "жоржик" чи "барин", що мали негативне значення. В середовищі пролетарських студентів із великою зневагою ставилися до того, що із зовнішнього боку нагадувало буржуазне минуле. Тому "барином" чи "інтелігентом" легко могли обізвати лише за те, що хтось скаже, що плювати "противно і некультурно", або висловить своє негативне ставлення до похабних анекдотів. Це був складний, вирішальний екзаме́н, де "враховувалося все: уміння віртуозно покрити матом, ударити "по сапатці" (обличчю), носити одяг по-пролетарськи, відповідно їсти, пити, палити... Потрібно пізнати, що грубість не порок, що насилля благодать, і лише тоді кандидат на вищу освіту стане дійсною частинкою матеріалу, що пролетаризує вузи" [16, с. 8]. Відповідним мав бути і лексикон студента: "Розмова пересипалася напівблотними словечками, такими як "шамовка", "топать": це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном" [19, с. 78].

Декому удаваний "пролетарський" вигляд допомагав без проблем закінчити навчальний заклад. Студентка Харківського медичного інституту В.М.Горохова згадує, що їхній староста Дінерштейн протягом усіх років навчання "ходив обірваний, а влітку навіть босим, а як тільки закінчив інститут і отримав місце в клініці Харкова, відразу з'явився в франтівському, з голочки, коверкотовому костюмі – галіфе, в хромових шикарних чоботях. В модній тоді шкіряній куртці. Відразу одружився з однокурницею, яка також перетворилася із Попелюшки в принцесу. Виявилось, що і в одного, і в іншої були досить заможні батьки. А нам залишилося лише широко відкрити очі від здивування" [20, с. 8].

Приховування "ворожого" походження розглядалося як тяжкий злочин, в інститутах, крім різноманітних постійних чисток і перереєстрацій [21, с. 270], навіть проводилися спеціальні тижні самовикриття, а тим, хто добровільно розповість про своє минуле, обіцялася можливість продовження навчання. Але в ці обіцянки не дуже вірили, зважаючи на гіркий досвід тих, хто повірив. "Продовжуючи освіту, – писала студентка 5 курсу Київського медичного інституту, – я весь час переживала про те, що двері школи закриються переді мною, якщо тільки стане відомо про колишні статки. Тому я це замовчувала" [7, ф. 166, оп. 4, спр. 711, арк. 134]. Немало "колишніх" було вичищено під час різноманітних чисток, допомагали в цьому "недріманні очі", які засипали різноманітні інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, сотнями листів, бо не могли

змиритися з тим, що поруч із ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища – "замасковані вороги", "яких і близько до вузів не треба допускати". Але багатьом, нерідко завдячуючи саме імітуванню "пролетарського" походження, вдалося закінчити вищі школи і більш чи менш вдало інтегруватися у нове суспільство.

Таким чином, образ нового радянського студента ніс на собі яскраво виражене ідеологічне навантаження. Підтримка подібних масових ілюзій була одним із найважливіших завдань партійного державного апарату, саме тому цей образ був антиподом образу "білопідкладочного" студентства, яке змальовувалося таким, що намагалося будь-якою ціною, не без підтримки "старої ворожої професури" відвоювати вищу школу, саботуючи реформи у системі освіти. Вихідці із "соціально ворожого" середовища, незважаючи на дискредитаційну політику відносно них, змушені були різними шляхами долати перешкоди на своєму шляху, у тому числі і для отримання вищої освіти. Гарантіями успіху могли стати не лише документи, а й характерна зовнішність і стиль поведінки – мовлення, особливо майстерність оволодіння офіційним дискурсом, участь у громадському житті, різноманітних кампаніях тощо. Сконструйований образ при цьому не завжди відповідав внутрішньому змісту, але він повинен був постійно демонструвати оточенню саме революційну сутність нового студентства, що автоматично ставило його в категорію обраних.

Література

1. Луначарский А.В. О народном образовании. – М., 1958. – С. 193–214.
2. Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху 1917–1927 гг. – СПб., 2001. – 229 с.
3. Орлов И.Б. "Новая буржуазия" в сатире 1920-х гг. // История России XIX–XX веков. Новые источники понимания. – М., 2001. – С. 230–236.
4. Марков А. Что значит быть студентом. – М., 2005. – 264 с.
5. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-ті роки. – Донецьк, 2000. – 247 с.
6. Державний архів Харківської області.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
8. Кобилецький Ю. Даль махне крилом. – К., 1985. – 158 с.
9. Микитенко І. Кадри. – Харків, 1932. – 140 с.
10. Ковынев Б. Песня весёлых рабфаковцев // Студенческая зрелищная работа. – М., 1928. – 79 с.
11. Рябченко О.Л. Проблема рівноправності жінки і еволюція поглядів на сімейно-шлюбні стосунки у 1920-ті роки // Гендерна політика міст: історія і сучасність. – Харків, 2007. – Вип. 2. – С. 149–156.
12. Краунд М. Рабфаківка // Красное студенчество. – 1927. – №6.

13. Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в Советской России 1920-х годов: В 2 т. – Т. 1. – Краснодар, 2002. – 408 с.
14. Голицын С. Записки уцелевшего. – М., 2006. – 752 с.
15. Гуменна Д. Дар Евдоtei. Испит пам'ятi. – Кн. 1. – К., 2004. – 517 с.
16. Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. – Paris, 1933.
17. Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – 1993. – Vol. 65, №4. – P. 745–771.
18. Державний архiв Полтавської області.
19. Юркевич Ю. Минувше проходит предо мною... – М., 2000. – 256 с.
20. Жизнь студентки Медицинского института г.Харкова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. – 12 с.
21. Рябченко О.Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Харьков, 2004. – С. 267–285.

I.B.Ткаченко

Боротьба з соціальними та професійними хворобами в Україні у 20-х роках ХХ ст.

Завдання розбудови українського суспільства на засадах соціальної держави вимагає формування її урядом ефективної соціальної політики, насамперед у галузі охорони здоров'я населення. Ця проблема стає ще більш актуальною на сучасному етапі у зв'язку з демографічною кризою в Україні.

Покращання існуючої системи охорони здоров'я в Україні вимагає ретельного аналізу історичного досвіду та модернізації концептуальних підходів до вивчення цієї проблеми. Тільки глибоке дослідження досягнень минулих років дасть змогу зрозуміти головні напрями вдосконалення системи охорони здоров'я в сучасній державі.

Проблема розвитку системи охорони здоров'я у 20-х роках ХХ ст. продовжує залишатись актуальною і в науковому сенсі, оскільки в сучасній вітчизняній історіографії ї досі відсутнє комплексне дослідження цієї теми.

Уже у перші повоєнні роки органи охорони здоров'я велику увагу починають приділяти заходам з профілактики та лікування соціальних і професійних хвороб. У 1919 році у структурі Наркомздоров'я УСРР і в губздоровідділах були засновані туберкульозна та венерологічна секції, які спромоглися створити розгалужену мережу низових структур, на які

покладалися завдання розроблення та здійснення планів боротьби із соціальними хворобами. Велика увага у цей час почала приділятися боротьбі з венеричними хворобами. Однак здійснення цих заходів відбувалося занадто повільними темпами внаслідок великих труднощів, насамперед економічного характеру. Замість основних типів закладів – диспансерів – обмежувались організацією амбулаторій, для чого у стаціонарах виділялися ліжка для госпіталізації таких хворих. Особливо поширеними соціальні хвороби були на селі. Ось чому в першу чергу саме тут рекомендувалося створювати спеціальні вензагони. На 1 жовтня 1921 року кількість ліжок для госпіталізації венеричних хворих в Україні досягала двох тисяч. Починаючи з другої половини 1922 року внаслідок подолання епідемій і голоду центром боротьби стають саме соціальні та професійні хвороби [1, с. 4].

Слід сказати, що на IV Всеукраїнській нараді завідуючих губздоровідділами, яка відбулася 25–31 серпня 1922 року, було визначено, що єдиним доцільним засобом планомірної боротьби з венеричними хворобами є організація постійної кваліфікованої лікувальної допомоги хворим. Однак, враховуючи величезні розміри поширення сифілісу і неможливість через обставини, що склалися, потрібним чином розгорнути необхідні лікувально-профілактичні заходи, нарада була змушена обмежитися в організації венерологічної допомоги на селі передачею на місця медичного і санітарного майна, заготовленого для вензагонів, та відпущених на ці цілі грошових коштів. Значне місце серед заходів боротьби з соціальними хворобами посіла санітарно-освітня робота, в якій брали активну участь усі лікарі [2, с. 17].

На початку 1923 року Наркомздоров'я УСРР було введено у дію "Положення про губернські ради з боротьби з венеризмом і проституцією". Згідно з цим положенням було створено штат працівників, до складу якого увійшли завідувач губздоровідділу, завідувач губернської центральної шкірно-венерологічної поліклініки, представник від медичної наради (за участю лікарів-венерологів) робітничих поліклінік, представник від відділу управління губвиконкому, губпрофради, жінвідділу, губвідділу праці, охматдиту, санепіду і робмеду [3, с. 2].

За допомогою губернських рад організовувалися лікувально-трудова профілакторії, призначені для обслуговування хворих безробітних жінок.

Заради зменшення соціальних захворювань в Україні було вжито і низку законодавчих заходів. Зокрема, в додатку до статті Карного кодексу про відповідальність за свідоме зараження венеричною хворобою органам охорони здоров'я надавалося право запобіжного огляду осіб, підозрю-

ваних на захворювання, і примусового лікування хворих, які добровільно не погоджувалися на огляд або не лікувалися і становили небезпеку для оточуючих їх людей. Для боротьби із зазначеними хворобами серед сільського населення України НКОЗ створював сільські венерологічні пункти у тих селищах, де одна лікарська дільниця впоратися з цим завданням не могла. У 1922 році на території України вперше у вигляді експерименту було організовано 3 венерологічних пункти, а на початку 1923 року їх було відкрито ще 9 у найбільш уражених селах Одеської, Харківської, Київської і Подільської губерній. Незважаючи на той факт, що переважно венпункти були тимчасовими закладами для боротьби із соціальними хворобами, вони, в основному, впоралися із покладеними на них завданнями. Зокрема, було виконано значну роботу, яка полягала в обліку хворих. У 1923 році Наркомздоров'я додатково було відкрито 13 пунктів, зокрема по 3 у Волинській, Чернігівській і Катеринославській губерніях та по 2 – у Полтавській і Одеській [4, с. 127]. На 1 жовтня 1923 року в Україні вже налічувалося 26 венерологічних диспансерів, 156 кабінетів при поліклініках, 25 сільських пунктів і 960 венерологічних ліжок. Пропускна спроможність усіх цих установ на 1 жовтня 1923 року становила 13,5 тис. осіб на день [5, с. 54].

Із метою забезпечення цієї мережі лікарями-спеціалістами НКОЗ УСРР організував їх підготовку шляхом інтернатури у відповідних міських медичних закладах.

Досвід сільських пунктів, які проводили свою роботу диспансерним методом, засвідчив життєздатність і доцільність цієї форми лікування, внаслідок чого венерологічна мережа у сільській місцевості України зростає з 3-х закладів у 1922 році до 41-го у 1924 році і 105-ти у 1928 році [6, с. 17].

Слід зазначити, що, починаючи з середини 20-х років, захворюваність у містах починає зменшуватися. Якщо у 1924–1925 роках на 10 тис. населення було зареєстровано 46,7 захворювань, то у 1927–1928 роках їх кількість скоротилася до 24,1. Однак на селі в цей період налічувалося 42% хворих на побутовий сифіліс [7, с. 8].

Завдяки систематичній санітарно-освітній пропаганді, наближенню загальної і спеціальної медичної допомоги до населення, проведенню профілактичних заходів вдалося досягти того, що в 1925–1927 роках у лікувально-профілактичних закладах України зареєструвалася основна маса венеричних хворих, які повинні були заповнити особисту картку, де зазначалися прізвище, рік народження, сімейний стан, адреса, місце роботи, соціальний стан [8, арк. 135]. Усі ці заходи, проведені урядом з метою боротьби із соціальними хворобами, призвели до різкого зниження

захворювань наприкінці 20-х років.

Не менш актуальним було у цей час питання боротьби з туберкульозом. Зокрема, на II Всеукраїнському з'їзді відділів охорони здоров'я вказувалося, що основним типом медичного закладу для боротьби з туберкульозом повинен стати диспансер – заклад, де б можна було визначити ступінь хвороби, всебічно обстежити хворого у лабораторії та рентген-кабінеті. Диспансер мав тісний зв'язок з лікарськими пунктами та лікарнями. Хворі, що перебували в диспансері, отримували окреме ліжко, сухий пайок, білизну, взуття, посуд [9, с. 32]. Задля організації боротьби з туберкульозом було створено систему спеціальних лікувальних закладів, як-от: денні, нічні та літні санаторії, а також санаторії-колонії. Дітей-школярів, що мали схильність до туберкульозу, переводили в кращі шкільні будинки і посилювали за ними нагляд із наступним переведенням хворих на відкриту форму туберкульозу, у дитячі відділення при диспансерах. Наприклад, з 1919 до 1923 року у м.Чернігів та у м.Остер Товариство Червоного Хреста відкрило стаціонари для хворих на туберкульоз на 25 ліжок. Також розпочала роботу тубсекція губздоров-відділу [10, с. 54]. Крім цього, в Чернігівській губернії на початку 20-х років ХХ ст. було відкрито дитячу поліклініку для хворих на кістковий туберкульоз і санаторій для дітей, хворих на туберкульоз [11, с. 3]. У 1923 році було відкрито тубдиспансер, однак він займався переважно профілактикою хвороби. Його робота полягала в реєстрації хворих, обстеженні житла тощо. У повоєнний період боротьба з туберкульозом набула значних масштабів і в Дніпропетровській області. Перший туберкульозний диспансер був організований у Дніпропетровську у 1922 році, а вже у 1924 році у місті діяли три тубдиспансери для дорослих і дітей, забезпечені спеціалістами [12, с. 3].

У 1923 році було організовано туберкульозний диспансер у м.Павлоград та в Каменському [13, арк. 25], у 1924 – 4 сільських туберкульозних пункти в Одиноківці, Петриківці, Солоному та Синельникові. До 1927 року було відкрито туберкульозні диспансери в містах Олександрія, Бердянськ, Запоріжжя, Мелітополь, Кривий Ріг [14, с. 74]. Разом із туберкульозними пунктами, відкритими Червоним Хрестом, на 2 січня 1928 року у Дніпропетровській області було 7 диспансерів у містах та 18 – у сільській місцевості.

Поряд із туберкульозними диспансерами були відкриті і нічні санаторії, зокрема 3 у Дніпропетровську, 1 – у Бердянську, 1 – у Мелітополі, 194 дитячі денні санаторії, дитячий кістковий санаторій, денний санаторій для дорослих.

Організована мережа боротьби з туберкульозом у Дніпропетровській області дала можливість застосовувати штучний пневмоторакс, туберкулін, кальцієтерапію та почати вивчати питання поширеності туберкульозу і смертності від нього [15, с. 190].

Для надання медичної допомоги туберкульозним хворим у м.Харків було організовано 4 амбулаторії-диспансери та дитячий диспансер, через які за 9 місяців 1921 року пройшло 20223 туберкульозних хворих, з них 5713 – первинних. Для надання госпітальної допомоги туберкульозним хворим було організовано стаціонари при одному диспансері на 15 ліжок, а при другому – на 25 ліжок [16, с. 19].

Для лікування дітей, крім спеціального диспансера, функціонував санаторій для кістково-туберкульозних хворих на 50 ліжок.

У 1921 році поблизу Харкова існували санаторії: в Сокольниках на 120 ліжок, Ріпках – на 79 ліжок, Дергачах – на 104 ліжка. Всього санаторний ліжковий фонд складався з 303 ліжок, через які лише за 1-е півріччя 1921 року пропущено 719 хворих. У повітах, крім того, було 4 санаторії на 246 ліжок. За 1923 рік було відкрито 3 протитуберкульозні диспансери в Сумах, Богодухові та Ізюмі [17, с. 3]. Для боротьби з туберкульозом у Полтаві було відкрито губернський протитуберкульозний диспансер зі стаціонаром та диспансери в Кременчуці, Ромнах, Лубнах та Прилуках. У цей період у Полтавській губернії працювало вже 17 санітарних лікарів, функціонувало 5 санітарно-бактеріологічних лабораторій і 53 дезкамери [18, с. 115]. У Черкасах почав працювати санаторій для хворих на туберкульоз, а у Соснівці було організовано центральну робітничу амбулаторію, здоровпункти на сірниковій та тютюновій фабриках і рафінадному заводі [19, с. 562].

За наявними неповними даними, на поч. 20-х років активним туберкульозом в Україні хворіло до 6% населення, а близько 70% було уражено цією хворобою. Зниження епідемій в УСРР дало органам охорони здоров'я можливість зосередити увагу на боротьбі з туберкульозом, використовуючи на неї більше матеріальних ресурсів. Слід сказати, що до жовтня 1922 році в Україні було всього 8 протитуберкульозних диспансерів, які функціонували як амбулаторії, а вже на 1 квітня 1923 року їх кількість зросла до 30. Утім, розташовані ці лікувальні заклади були майже всі у губернських містах [20, с. 152]. Вже на 1 вересня 1923 року в Україні було 47 диспансерів, із яких 20 – в окружних містах і 2 – у селах, а також 14 санаторіїв на 866 ліжок [21, с. 134]. Особлива увага приділялася тому, щоб диспансери вели широку профілактичну та освітню роботу і поширювали свою діяльність на всю губернію. Представники трудящого населення

брали участь у боротьбі з туберкульозом через ради соціальної допомоги, які комплектувалися з діячів професійних, партійних, радянських та громадських організацій [22, с. 7]. Протитуберкульозні пункти організовувалися на підприємствах і в сільській місцевості. У кожному губернському місті діяла губернська протитуберкульозна рада, а в центрі – центральна рада. Через диспансери кожного місяця проходило 70,5 тис. осіб.

За матеріалами санітарно-демографічного обстеження, проведеного у 1923 році, захворюваність туберкульозом легенів становила у середньому 8,5 осіб на 1000 сільського населення з коливаннями по губерніях від 4,6 у Донецькій до 15,0 у Полтавській [23, с. 29]. Захворюваність туберкульозом інших органів становила, у середньому, 3,8 осіб на 1000 населення. Яскраво виражений у дитячому віці туберкульоз відзначався, у середньому, у 2,5% школярів, досягаючи 4% у Чернігівській губернії [24, с. 2].

У постанові III Всесоюзного з'їзду з боротьби з туберкульозом, проведеного у Харкові 22 серпня 1924 року, зазначалося, що в основу протитуберкульозної діяльності на селі повинна лягти санітарно-профілактична та санітарно-освітня робота серед населення, яка має проводитися силами як медичної дільниці, так і загальносанітарної організації [25, с. 18]. З'їзд визнав за необхідне ввести до штату медичної дільниці, що очолювала боротьбу з туберкульозом на селі, спеціальну сестру-обслідувачку. Було відзначено важливість забезпечення хворих зі складу сільського населення ліжками у кістковотуберкульозних відділеннях міських лікарень, а також доцільність виділення за наявності відповідних умов спеціальної палати для хворих на кістковий туберкульоз у дільничних лікарнях. З'їзд вказав на необхідність широкого використання шкільних учителів для пропаганди гігієнічних знань, зокрема в галузі боротьби з туберкульозом. З цією ж метою було рекомендовано введення викладання гігієни у всіх педагогічних інститутах.

У березні 1925 року відбувся з'їзд санітарних лікарів та завідувачів тубдиспансерів, на якому було представлено низку доповідей, зокрема: "Боротьба з туберкульозом на селі", "Організація боротьби із соціальними хворобами в умовах дільничної роботи", "Про роль санітарної організації в роботі диспансерів", що стало поштовхом для активних практичних заходів у цій галузі [26, с. 7].

3 грудня 1925 року основним організаційним ядром протитуберкульозної боротьби стали сільські диспансери, що організуються у складі медичних дільниць, переважно в місцях виявлення найбільшої ураженості населення туберкульозом. Однак унаслідок труднощів, що виникали при побудові диспансерної протитуберкульозної мережі, боротьба з цією

хворобою повинна була концентруватися, головним чином, у медичних дільницях.

Сільська протитуберкульозна мережа в Україні розвивалася швидко: у 1922–1923 роках було 2; у 1923–1924 – 14; у 1924–1925 – 54; у 1925–1926 – 58; у 1926–1927 – 69; у 1927–1928 – 76 і у 1928–1929 – 97 протитуберкульозних диспансерів та пунктів [4, с. 136]. Утім, ця кількість не задовольняла потреб населення у протитуберкульозних закладах. Про це свідчать такі дані: за 1926–1927 роки за допомогою звернулося 340,5 тис. хворих, які зробили 1324,4 тис. відвідувань. Уперше було зареєстровано 178,8 тис. хворих, з них 73,1% – на туберкульоз легенів; 3,9% – на туберкульоз кісток і суглобів та 23% – на інші форми туберкульозу. Діти віком до 15 років становили 29,5% від загальної кількості пацієнтів, зареєстрованих у протитуберкульозних закладах. Кількість хворих на відкриті форми досягала 8,8% від загальної чисельності хворих на туберкульоз легенів. Захворюваність у 1926–1927 роках визначалася коефіцієнтом у 124,6 на 10 тис. населення. У деяких округах цей коефіцієнт був дещо вищий, зокрема, у Маріупольському – 167,5; Київському – 167,3; Донецькому – 156,9; Сумському – 155,8; Одеському – 135,5; Херсонському – 132,4 і Харківському – 130,6 [27, с. 40].

Починаючи з 1924 року спостерігається певне зрушення у містах України в бік зменшення смертності від туберкульозу. На 10 тис. населення припадало померлих за 1923 рік – 24,1; за 1924 – 21,0; за 1925 – 19,5. Показники 1927 року порівняно з 1923 року знизилися на 32%. Середня захворюваність на 10 тис. міського населення у 1926 році становила 120,2 осіб, а у 1927 – 118,9. Згідно з матеріалами обстежень, проведених Українською протитуберкульозною організацією, загальний коефіцієнт захворюваності дорівнював 3,3% усього населення, як міського, так і сільського [28, с. 6].

Форми участі громадськості в боротьбі з туберкульозом були різноманітними. Вони полягали у виданні плакатів, брошур, листівок, пам'яток про профілактику і організацію заходів із боротьби з туберкульозом, створення санітарних судів тощо [29, с. 11]. Так, у Миколаївській окрузі проводилася широка просвітня компанія, яка полягала в читанні лекцій на підприємствах та встановленні пересувних виставок. У Первомайській окрузі було прочитано 130 лекцій, присвячених боротьбі з туберкульозом [30, арк. 100].

Слід зазначити і той факт, що у зв'язку з відсутністю на місцях лікарів-спеціалістів боротьба проти туберкульозу в округах дуже часто гальмувалася. Так, наприклад у Зінов'ївській губернії було лише 2 санітарних лікаря [31, арк. 73].

На початку 20-х років розгорнулася активна боротьба проти алкоголізму, в якій активну участь узяли органи охорони здоров'я, культурно-освітні заклади, професійні спілки та інші громадські організації [32, арк. 51]. Зокрема, цими установами видавалася відповідна санітарно-освітня література, плакати, влаштовувалися виставки з питань боротьби з алкоголізмом, велася лекційна пропаганда [33, с. 8].

Актуальною проблемою в цей період стала також боротьба з трахомою. Зокрема, в резолюції II Всеукраїнського з'їзду відділів охорони здоров'я у 1921 році було підкреслено, що для успішної боротьби з трахомою необхідні ті самі умови, які лежать в основі боротьби з епідемічними захворюваннями взагалі, тобто поряд із лікувальними заходами одночасно слід вживати заходи культурно-освітнього і санітарно-профілактичного характеру. Внаслідок надзвичайно великого поширення трахоми серед сільського населення з'їзд вказав на потребу наближення очної допомоги до населення села. Крім того, було вказано на необхідність підготовки спеціалістів-офтальмологів з лікарів, які бажать спеціалізуватися у цій галузі [34, с. 3].

Ураженість трахомою, за даними санітарно-демографічного обстеження 1923 року, у середньому, становила 33 на 1000 населення, а серед школярів – 1,9%. Слід зазначити, що, за неповними даними, у 1924 році в Україні було зареєстровано 49,6 тис. захворювань трахомою, що складало 14,32%, а у 1925 – 69,5 тис. захворювань, або 25,13% [35, с. 141].

Органами охорони здоров'я на селі проводилася велика робота щодо боротьби з трахомою шляхом організації спеціальних загонів та очних пунктів. Такий загін уперше було організовано у Харківській окрузі з метою виявлення справжньої картини захворюваності населення. Зокрема, загоном було обстежено у 1925 році 4 райони і виявлено, у середньому, 3–4%, а в деяких місцях – 6–7% трахоматозних хворих [36, с. 4].

Згідно з обстеженням 1926 року чотирьох округ України на ураженість очними захворюваннями, за офіційними статистичними даними, на 10 тис. населення припадало 65 хворих на трахому, а за даними загального обстеження – 1300, тобто у 20 разів більше. Середній показник ураженості трахомою для України за 1925–1926 роки становив 27,4% [37, с. 493]. Задля подолання цієї ситуації перед органами охорони здоров'я постала потреба відкривати у місцях, уражених очними хворобами, медичні пункти (диспансери). Так, якщо до революції в Україні налічувалося близько 100 окулістів і дуже незначна кількість офтальмологічних ліжок, то у 1927 році було вже 384 окулісти та 665 ліжок [38, с. 357]. Методика масового лікування трахоми була відкрита лише на початку 30-х років ХХ ст.

методом повторних видавлювань, запропонованим професором В.П.Філатовим у 1933 році.

На початку 20-х років постійна плинність робочої сили, незадовільний стан та організація охорони праці й техніки безпеки на підприємствах, невисокий рівень санітарної культури постійно призводили до поширення не тільки різноманітних інфекцій, а й травматизму та професійних захворювань [39, с. 5]. Аналізуючи тогочасні умови праці та побуту робітників, можна констатувати, що вони сприяли розвиткові професійних хвороб. Як свідчать тогочасні документи Народного комісаріату праці УСРР, санітарно-технічні умови праці робітників на підприємствах були жахливими [40, с. 68]. Так, наприклад, під час обстеження Одеської державної консервної фабрики було виявлено, що це підприємство мало надзвичайно малу площу робітничих приміщень, підлога та стіни були брудними, дах протікав, робітникам доводилося працювати на протягах. Не в кращому стані перебували й житлові приміщення, частина з яких навіть не мала ліжок та постільної білизни, а робітникам доводилося спати на підлозі [41, арк. 40–41]. Слід звернути увагу на те, що більшість підприємств потребувала капітального ремонту. Так, на Лубенській поштово-телеграфній станції стіни мали глибокі тріщини, інколи траплялись обвали, в приміщення не надходило світло та свіже повітря [42, арк. 67]. Крім перерахованих прикладів, тогочасні підприємства не були забезпечені спецодягом, інвентарем, вентиляцією, умивальники перебували в антисанітарному стані, не вистачало мила й рушників. Траплялися випадки, коли на групу з 800–900 осіб видавали лише 6 рушників [43, арк. 10]. Усі вищеназвані фактори найчастіше й призводили до травм та захворювань. Так, через відсутність вентиляцій найчастіше траплялися випадки отруєнь, переважно фарбою [44, арк. 23]. У приміщеннях, що мали вентиляцію, робітники через протяги часто страждали від головного болю, слабкості, лихоманки. Незадовільні умови були на Одеській джутовій фабриці, де у робітників постійно промокали ноги, голови були брудними від масла та жиру і часто травмувалися, руки, не захищені від кислот, були обпечені, очі не були захищені від уламків розплавленого металу.

Як свідчать тогочасні дані Головоцстраху за 3 роки, динаміка промислового травматизму характеризувалась такими показниками: у 1924–1925 роках на 1 тис. застрахованих від нещасних випадків припало 112 осіб, у 1925–1926 роках було зафіксовано 123 травмованих, а у 1926–1927 їх кількість зросла до 127 осіб [45, арк. 42].

Слід сказати, що найбільш небезпечними з точки зору травматизму

були гірничодобувна та металургійна промисловість. Згідно з тими ж даними Головносоцстраху на кам'яно-вугільну промисловість на 1 тис. застрахованих припадало у 1925 році 376 нещасних випадків, а у 1926 – 417. У металургійній промисловості було зафіксовано у 1925 році на 1 тис. застрахованих 362 травмованих, а у 1926 році їх кількість сягнула 399 [46, с. 15].

Протягом 1924–1927 років було зафіксовано найбільше постраждалих унаслідок таких аварій: розрив паропроводу на Краматорському металургійному заводі, вибух динаміту в Рутчинківці, обвал труби та прориви доменних печей на Маріупольському заводі, вибухи газопроводів та обвали в шахтах, вибухи та обвали в кар'єрах тощо. Лише у 1927 році сталося 8 випадків вибухів газу та 12 пожеж від самозаймання вугілля на шахтах.

Ураховуючи зростання з кожним роком травматизму та професійних захворювань перед органами Наркомздоров'я України було поставлене невідкладне завдання якомога більше уваги приділяти лікувально-профілактичній допомозі робітникам за рахунок подальшого розширення профілактичних заходів та мережі лікувальних закладів [47, с. 34]. Вже починаючи з др. пол. 20-х років лікувально-профілактична мережа, що обслуговувала підприємства, значно зростає. У 1927 році лише на Донбасі нараховувалося 28 поліклінік, 136 амбулаторій, 62 лікарні [48, с. 632]. Зокрема, пункти першої допомоги на підприємствах було перейменовано у медсанпункти та повністю змінено розпорядок їх роботи. Так, якщо раніше вони надавали лише першу допомогу, то тепер до їхньої компетенції входило вивчати шкідливість підприємства, причини захворюваності робітників, проведення профілактичної та саносвітньої роботи. Діяльність пунктів медичної допомоги було переведено на семигодинний робочий день, а в більшості з них хтось із медперсоналу чергував цілодобово. На великих підприємствах, зокрема в Сталіно та Макіївці, пункти першої допомоги були в окремих цехах. Крім цього, були створені спеціальні бюро для вивчення професійних захворювань та травматизму, які дістали назву профзахбюро [49, с. 22–23].

У медсанцехах та бюро було також заведено сигнально-оперативний облік захворюваності й травматизму, який дозволяв регулювати робочу силу в цехах, якщо траплялися випадки невиходу на роботу через хворобу або каліцтво та ретельно вивчати характер причин хвороб і травматизму. Слід зауважити, що у 1927 році на Донбасі діяло 73 медсанпункти, 2 медсанцехи та 3 профзахбюро [50, арк. 38].

Для профілактики туберкульозу було розгорнуто низку денних та нічних санаторіїв. Особливою популярністю користувалися нічні санаторії,

де робітники, яким загрожувала небезпека цієї хвороби, мали змогу проводити увесь вільний час, не залишаючи роботи на підприємстві, отримували лікування, поради, відповідні режим та харчування. Задля боротьби з різними шлунково-кишковими хворобами було організовано дієтдиспансери, дієтідальні та дієткютки при їдальнях [51, арк. 126].

У середині 20-х років швидкими темпами розвивалися й установи для своєчасної допомоги постраждалим від травм, а саме травматологічні відділки в лікарнях та кабінети в поліклініках. Такі установи на чолі з лікарями-травматологами не тільки надавали постраждалим першу медичну допомогу, а й організовували профілактичні заходи [52, с. 4].

Слід зазначити і той факт, що для науково-практичної розробки питань професійної гігієни, професійних хвороб і травматизму в Україні було відкрито 5 інститутів гігієни і патології праці, які охопили основні галузі української промисловості, а саме: Харківський інститут обслуговував хімічну промисловість, Сталінський – гірничодобувну, Дніпропетровський – металургійну, Одеський – тютюнову, текстильну й харчову, Київський – цукрову. Ці інститути досліджували професійні хвороби та травматизм у зазначених галузях промисловості, а практичні розробки запроваджувалися в систему оздоровчих заходів на підприємстві [53, с. 32].

Таким чином, у 1920-і роки було досягнуто значних успіхів у боротьбі з соціальними та професійними захворюваннями, насамперед із трахомою, туберкульозом та венеричними хворобами.

Література

1. Венерологічний диспансер // Комуніст. – 1922. – 4 жовтня.
2. Марзеев А.Н. Санитарная организация на Украине // Профилактическая медицина. – 1928. – №12. – С. 15–19.
3. Положення про губернські ради по боротьбі з венеризмом і проституцією // Вісті. – 1923. – 3 березня.
4. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР (1918–1929 рр.). – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.
5. Белицкая Е.Я. Организация здравоохранения. – Сталино, 1940. – 82 с.
6. Журавель А.А. Що повинен робити член санкому на селі. – Харків, 1927. – 70 с.
7. Николаев И.И. Из истории советской медицины на Украине. – Харьков: Научная мысль, 1927. – 12 с.
8. ЦДАВОУ, ф. 342, оп. 2, спр. 1864, 259 арк.
9. Бондаренко В. Борьба з соціальними хворобами в Радянській республіці. – Харків: Держвидав, 1925. – 67 с.
10. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – 266 с.

11. Дитячі лікувальні заклади Чернігівщини // Червоний стяг. – 1921. – 26 вересня.
12. Хроника // Звезда. – 1924. – 19 ноября.
13. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 6, спр. 283, 188 арк.
14. Здравоохранение Днепропетровска. Краткий исторический очерк (1776–1993). – Дніпропетровськ, 1993. – 88 с.
15. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / За ред. К.Ф.Дупленко. – К.: Держмедвидав, 1957. – 385 с.
16. Егорова В.Г. Во имя человека (О развитии здравоохранения в городе Харькове за годы Советской власти). – Харьков: Прапор, 1968. – 43 с.
17. Протитуберкулезный диспансер // Комуніст. – 1923. – 14 вересня.
18. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / За ред. К.Ф.Дупленко. – К.: Держмедвидав, 1957. – 385 с.
19. Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. / Інститут історії АН УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.
20. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР / Под ред. А.Е.Романенко. – Т. 1. – К., 1987. – 479 с.
21. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР (1918–1929 рр.). – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.
22. Барсуков М.І. Велика Жовтнева соціалістична революція і організація радянської охорони здоров'я. – М., 1951. – 387 с.
23. Бондаренко В. Боротьба з соціальними хворобами в Радянській республіці. – Харків: Держвидав, 1925. – 67 с.
24. Новини звідусіль // Червоний стяг. – 1923. – 8 грудня.
25. Каган Д. Медична допомога на селі. – Харків: Наукова думка, 1928. – 32 с.
26. ЦДАВОУ, ф. 342, оп. 2, спр. 695, 656 арк.
27. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–1927 рр. – Харків, 1928. – 68 с.
28. Здравоохранение на Украине. – Харьков: Научная мысль, 1929. – 48 с.
29. Злотник І. Громадська самодіяльність трудящих у справах охорони здоров'я. – Харків: Медвидав, 1932. – 20 с.
30. ЦДАВОУ, ф. 342, оп. 2, спр. 695, 656 арк.
31. Там само.
32. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2684, 51 арк.
33. Либерман И. Единый диспансер. – Харьков, 1923. – 23 с.
34. Кидаймо всі сили на боротьбу з трахомою // Вісті. – 1921. – 16 лютого.
35. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР (1918–1929 рр.). – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.
36. Вісті звідусіль // Комуніст. – 1925. – 18 жовтня.
37. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / За ред. П.Л.Щупика. – К.: Держмедвидав, 1958. – 726 с.
38. Десятий з'їзд Комуністичної партії більшовиків України, 20–29 листо-

пада 1927 року: Стенографічний звіт. – Харків: ДВУ, 1928. – 620 с.

39. Рабочая медицина // Профилактическая медицина. – 1922. – №2–3. – С. 2–6.

40. Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.): Дис. ... к. і. н. – К., 2000. – 209 с.

41. ЦДАВОУ, ф. 2623, оп. 1, спр. 2128, 650 арк.

42. ЦДАВОУ, ф. 2623, оп. 1, спр. 1681, 222 арк.

43. ЦДАВОУ, ф. 2623, оп. 1, спр. 2629, 246 арк.

44. ЦДАВОУ, ф. 2623, оп. 1, спр. 1716, 277 арк.

45. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2802, 44 арк.

46. Страховая рабочая медицина. // Врачебное дело. – 1922. – №13–14. – С. 9–16.

47. Захворювання робітників і службовців України / За ред. Е.Кагана, Є.Фрідзель. – К.: Наукова думка, 1930. – 175 с.

48. Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. / Інститут історії АН УРСР. Донецька область. – К., 1976. – 854 с.

49. Граєвський Д. 15 років радянської охорони здоров'я в Донбасі. – Харків: Медвидав, 1932. – 36 с.

50. ЦДАВОУ, ф. 337, оп. 1, спр. 7384, 59 арк.

51. ЦДАВОУ, ф. 342, оп. 2, спр. 1266, 172 арк.

52. Перша допомога при травмах // Комуніст. – 1926. – 14 серпня.

53. Здравоохранение на Украине. – Харьков: Научная мысль, 1929. – 48 с.

Т.В.Оніпко

Історичний досвід перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців споживчої кооперації в ринкових умовах непу

В умовах фінансово-економічної кризи, що віднедавна особливо дає про себе знати прогресуючим зростанням числа безробітних, усе більшої актуальності набуває питання щодо перепідготовки кадрів, здатних віднайти своє місце на ринку праці. Оскільки до сьогодні, на жаль, практично відсутні державні програми перепрофілювання спеціалістів виробничих галузей економіки, видається важливим звернення до історичного досвіду вирішення питання перепідготовки кадрів організаціями споживчої кооперації України у 20-х роках ХХ ст. Ураховуючи конкуренцію на ринку в період непу, кооператори активізували внутрішні резерви для систематичного підвищення кваліфікації, що суттєво впливало на результати господарської діяльності споживчих товариств та їх спілок.

Певні дослідження щодо вирішення питання підготовки та перепідготовки фахівців споживчої кооперації проводилися ще у 1920-і роки. Проте напрями та результати цієї роботи розглядалися під кутом зору партійно-класової ідеології, відповідно, акцент робився на забезпеченні споживчої кооперації кооператорами-комуністами [1]. До того ж передусім ішлося про підвищення кваліфікації керівного складу споживчої кооперації.

У колективній монографії науковців та практиків споживчої кооперації, що вийшла в світ у середині 1960-х років [2], наведені окремі дані про підготовку кооператорів з вищою та середньою освітою, однак аналіз досвіду підвищення кваліфікації працівників системи у період непу відсутній.

Суттєвий внесок у вивчення особливостей кооперативної торгівлі в роки непу зробили Г.А.Гетьман та В.В.Лантух [3]. Було здійснено спробу показати роль кооперативної освіти в активізації торговельної діяльності споживчих товариств та спілок. Досвід підготовки та перепідготовки фахівців для інших напрямів господарської діяльності споживчої кооперації, зокрема заготівельної та промислової, вчені не з'ясовували.

Чи не вперше узагальнює результати кооперативної освіти на Україні колективна наукова розвідка, яка вийшла у 2001 році [4]. Певне місце в ній посідає характеристика специфіки підготовки кооперативних кадрів у роки непу. Водночас зазначимо, що в праці переважає аналіз результатів діяльності кооперативних інститутів і технікумів щодо випуску спеціалістів.

З огляду на рівень наукової розробки проблеми, метою даної статті є узагальнення аналізу історичного досвіду організацій споживчої кооперації щодо пошуку шляхів фінансування і налагодження системи перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, здатних успішно господарювати в умовах ринкової економіки непу.

Керівництву системи споживчої кооперації, яке прагнуло мати конкурентоспроможних спеціалістів, розраховувати на суттєву матеріальну підтримку держави у вирішенні цієї проблеми не доводилося, проте стрімке зростання обсягів і напрямів господарської діяльності викликало потребу масової підготовки та перепідготовки кадрів-кооперативів, постійне підвищення рівня їх кваліфікації. Варто зазначити, що коштів для випуску фахівців-господарників у держави на початку непу не вистачало. Відтак правляча радянська верхівка розраховувала на потенціал споживчої кооперації, яка шляхом підвищення кваліфікації своїх працівників могла б сприяти забезпеченню підприємств не лише кооперативної, але й державної форми власності.

У практиці перепідготовки кооператорів використовувалися різноманітні форми. Однією з найбільш ефективних виявилася практика

підготовки кооперативних кадрів шляхом організації курсів. З початком запровадження непу вони розглядалися як найбільш масова форма підготовки кадрів. З перших кроків непу організації споживчої кооперації розпочали перепідготовку інструкторів кооперації. Зазначимо, що керівництву системи доводилося враховувати вказівки більшовиків: інструктор кооперації має стати провідником партійної політики в кооперації. Тому завдання полягало в тому, щоб "влити в кооперацію свіжі сили, створити кадри червоних інструкторів" [5, арк. 13]. Тривалість місцевих інструкторських курсів була різною, залежно від рівня підготовки курсантів та фінансових можливостей кооперативних організацій. Наприклад, Чернігівська губспоживспілка у березні 1922 року організувала двомісячні курси для перепідготовки інструкторів кооперації [6, арк. 36]. Подібні курси тоді були організовані й іншими спілками.

Оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У наголошував на необхідності підготовки та перепідготовки інструкторських кадрів із числа сільських комуністів, незаможних селян і робітників, які мали досвід роботи в споживчій кооперації. У липні 1924 року Пленум ЦК КП(б)У визнав за потрібне посилити увагу до підготовки та підвищення кваліфікації на курсах інструкторського персоналу для сільських товариств [7, с. 321]. Ішлося не тільки про систематизацію досвіду торговельної техніки на селі, а й про навчання методів пропаганди політики правлячої партії. Тому не випадково місцеві парторганізації спільно зі споживчою кооперацією проводили наради інструкторів-кооператорів.

З квітня 1922 року почали діяти Вищі інструкторські курси Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України (скорочено Вукопспілка, ВУКС). Триваючи півроку, вони здійснювали підготовку та перепідготовку інструкторів для всіх рівнів споживчої кооперації. Переважну частину слухачів направляли місцеві партійні осередки, що свідчило не лише про організаційно-господарське, а й про ідеологічне значення Вищих інструкторських курсів ВУКС.

Архівні дані дають можливість стверджувати, що у 1924 році Вищі інструкторські курси Вукопспілки закінчили 90 чоловік, а в 1925 – 73 [8, арк. 169]. Кращим слухачам курсів після закінчення навчання пропонували роботу в апараті Вукопспілки. Окрім цього, правління ВУКС за свої кошти направляло кооператорів-інструкторів для стажування до Центроспілки в Москву. Вдавалося навіть знаходити кошти для проходження стажування слухачами Вищих інструкторських курсів ВУКС за кордоном [9].

Оскільки керівництву республіки були потрібні надійні провідники її ідеології на місцях, уже в травні 1921 року кооперативні відділи губкомів

КП(б)У з метою підвищення кваліфікації комуністів започаткували влаштування короткотермінових (1–2 місяці) партійних курсів та шкіл. Серед інших предметів тут читалися лекції з історії, теорії та практики кооперативного руху. Невдовзі (вересень 1921 року) ЦК комсомолу України видав розпорядження щодо створення при клубах комсомолу кооперативних гуртків для підготовки молодих кооператорів [10, арк. 11].

Керівництво республіки не заперечувало проти відкриття місцевими споживчими товариствами курсів підвищення кваліфікації її працівників. Виходячи з фінансового стану тієї чи іншої кооперативної організації, тривалість навчання була різною: від 3-х днів до 3-х і більше місяців. Протягом 1921–1923 років курси перепідготовки на місцях, влаштовані споживчою кооперацією, пройшли близько 1 тис. осіб [11, с. 13].

Зазначимо, що відкриття місцевих кооперативних курсів передусім було під силу губернським (районним) спілкам. Заслуговує на увагу діяльність Полтавської губспоживспілки, яка змогла 1922 року організувати відкрити шестимісячні курси для перепідготовки робітників місцевих споживчих товариств, які отримали схвалення слухачів [12, с. 36]. Великі споживчі товариства також відшукували кошти для підвищення кваліфікації своїх працівників. Наприклад, Харківське міське споживче товариство в 1923 році організувало курси тривалістю три тижні, на яких проводилися заняття з політекономії, історії і теорії кооперації, організації і практики кооперації, торговельної політики, кооперативного законодавства [13, с. 27].

Ефективність місцевих курсів кооперації спочатку була невисокою через недосконалість навчальних програм, відсутність ряду теоретичних дисциплін, таких як товарознавство, техніка торгівлі, складська справа, обмеженість наочних посібників і практичних занять. З цього приводу у 1924 році "Кооперативный бюллетень Вукопспілки" зазначав: "Ми все ще у кращому разі даємо рахівника на село. А нам потрібно дати якщо не свідомого господарника, то хоча б кооператора-організатора у сільському масштабі. У цьому має полягати завдання курсів" [14, с. 15].

Щоб витіснити приватника зі споживчого ринку, потрібно було систематично і більш масштабно проводити роботу щодо підвищення кваліфікації кооперативних кадрів. Виконання цих завдань вимагало додаткового фінансування. До цього закликала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 лютого 1924 року "Про відрахування з промислових і торговельних підприємств на культурно-освітні потреби". Госпрозрахункові підприємства мусили відраховувати для видатків на задоволення освітніх потреб своїх працівників 1,4% кошторисної суми заробітної плати даного

підприємства. Кошти надходили на виплату стипендій студентам, організацію курсів підвищення кваліфікації та утримання промислово-технічних бібліотек [15, с. 128].

Намагаючись усіляко контролювати процес підготовки та перепідготовки кооператорів, жовтневий (1925) Пленум ЦК КП(б)У наголосив на необхідності розширення мережі курсів для підготовки та перепідготовки кооператорів із числа бідняків та середняків, зміцнення їх позицій у керівництві споживчими товариствами та їх спілками [16, с. 349]. У грудні того самого року Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши звіт голови правління Вукопспілки О.Б.Генкіна, "вказало на низьку партійну та ділову кваліфікацію значної частини кооперативних працівників" і нагальну потребу її підвищення [17, арк. 128]. Тоді ж IX з'їзд КП(б)У в директивному порядку зобов'язав комуністів, комсомольських та інших масових громадських організацій узяти активну участь у розширенні мережі кооперативних курсів та шкіл для підготовки та перепідготовки сільських кооператорів, зокрема з числа жінок-селянок [18, с. 397, 411].

Суттєву роль у підвищенні кваліфікації керівного складу вищої та середньої ланки споживчої кооперації відіграли Вищі кооперативні курси Вукопспілки, що діяли у Харкові. Ініціатором їх відкриття була Всеукраїнська центральна міжкооперативна комуністична фракція, створена в травні 1922 року з усіх фракцій кооперативних центрів республіки. У листопаді того самого року почали свою роботу довготермінові (від 6 місяців до одного року) Вищі кооперативні курси підвищення кваліфікації кооператорів [19, арк. 12]. Їх функціонування мало велике значення, особливо після закриття кооперативного технікуму в Харкові і кооперативного відділення Харківського інституту народного господарства. Слухачів на ці курси направляли не лише райспоживспілки, великі робкоопи, але й парторганізації, що свідчило про їх класово-ідеологічну спрямованість. Характерно, що заняття проводилися не лише зі статистики, товарознавства, але й з історії культури, історичного матеріалізму, політекономії, основ радянської конституції тощо [20, с. 10–11]. Отже, використовуючи кошти споживчої кооперації, держава прагнула отримати не лише конкурентоспроможні господарські кадри, але й надійних провідників більшовицької партії.

У 1922 році контингент слухачів курсів налічував близько 100 чоловік. У той період правлінням Вукопспілки на утримання Вищих кооперативних курсів було асигновано 37 млн. крб. (згідно з грошовою реформою 1 крб. зразка 1923 року дорівнював 100 крб. зразка 1922 року). II з'їзд уповноважених Вукопспілки, що проходив у грудні 1922 року, заслухавши

повідомлення про курси, відзначив їх важливість та необхідність подальшої організації з метою збільшення числа слухачів [21, с. 83].

Для більш чіткої та обміркованої перепідготовки та підвищення кваліфікації кооператорів керівництвом споживчої кооперації у 1923 році було розроблене спеціальне "Положення про Всеукраїнські вищі кооперативні курси ВУКС" [22, с. 52–53], яке ставило перед слухачами такі вимоги: мати кооперативний стаж не менше року, певний загальний рівень ерудиції, вміти викладати свої думки письмово, розв'язувати задачі на чотири дії арифметики і бути не молодшим за 18 років. При формуванні курсів дотримувалися чіткої регламентації: місцеві кооперативні організації посилали на вищі курси ВУКС по 1–2 представники. При цьому зазначимо, що перевагу надавали підвищенню кваліфікації працівників робітничої кооперації.

Якщо в першому наборі слухачів переважали особи, котрі мали певну економічну чи технічну освіту, то, починаючи з другого набору, освітній рівень курсантів був значно нижчим. Слабка загальна підготовка слухачів змусила керівництво Вищих кооперативних курсів продовжити термін навчання у 1924–1925 роках до 8 місяців і провести корекцію розподілу навчального часу, 2/3 якого відводили на практичні заняття [23, с. 29–30]. Підкреслимо, що з 1923 року слухачі курсів обов'язково мали проходити місячну практику на підприємствах Вукопспілки.

Посилення боротьби на споживчому ринку у зв'язку із розгортанням індустріалізації вимагало від кооператорів систематичної роботи щодо підвищення їх кваліфікації. Протягом другої половини 1920-х років правління Вукопспілки неодноразово зверталось до місцевих кооперативних організацій активізувати роботу у цьому напрямку.

Протягом 1926 року більшість райспоживспілок розробили програми місячних курсів з перепідготовки рахівників сільських товариств, організували тримісячні курси підвищення кваліфікації для торговельного апарату, де викладалися такі предмети: кооперативна грамота, правове становище торговельного персоналу, основи товарознавства, метрична система. Одночасно проходили двотижневі курси з підготовки та перепідготовки штату для кооперативних магазинів.

Показовою в цьому плані є діяльність Київської окружної споживспілки. За погодженням з Окрполітосвітою, у листопаді 1926 року вона організувала у Києві тритижневі курси, на які були запрошені представники від великих товариств 24-х районів округи. Усього на них навчалася 41 особа, у тому числі 2 жінки. Прикметно, що у складі курсантів переважала молодь (82%). Навчання проводилося за такою програмою: кооператра-

мота – 20 год.; організація і практика "всіх галузей кооперації" – 24 год.; кооператосвітня робота – 32 год.; робота кооперативу в цифрах та діаграмах – 16 год.; політосвітня робота на селі – 16 год. Програма була розрахована на 108 год. Вивчення дисциплін проводилося методом бесід, здобуті знання закріплювалися на лабораторних заняттях. Усі курсанти отримали спеціальні довідкові бібліотечки. Крім того, були проведені екскурсії до музеїв Києва [24, с. 46].

Розширення масштабів господарської діяльності споживчої кооперації у контексті вирішення продовольчих проблем республіки протягом другої половини 20-х років ХХ ст. спонукало кооператорів приділити належну увагу підготовці та перепідготовці фахівців виробничих галузей. Залучення широких мас населення до громадського харчування в системі споживчої кооперації у зв'язку із початком індустріалізації викликало потребу у кваліфікованих спеціалістах. Оскільки на перших порах таких спеціалістів у споживчій кооперації не вистачало, справа громадського харчування просувалася не так швидко, як того хотіли більшовики. З огляду на те, що працівники кооперативних їдалень у переважній своїй більшості в минулому працювали в приватних ресторанах, керівництво УСРР вимагало від кооперативних організацій їх перепідготовки з урахуванням завдань так званого "комуністичного побуту", спрямованого на формування колективістських засад [25, с. 27].

Збільшення кількості хлібопекарських підприємств споживчої кооперації цілком природно висунуло завдання забезпечення їх підготовленим адміністративним персоналом та кваліфікованими пекарями, здатним налагодити виробництво. З метою забезпечення механізованих хлібо заводів фахівцями цієї справи Вукопспілка та пайове товариство "Електрохліб" у 1926 році ініціювали та фінансували створення Всеукраїнських курсів із хлібопечення [26, с. 33].

Зростання обсягів випуску продукції переробних галузей споживчої кооперації, викликане зростанням населення в містах та на новобудовах, потребувало збільшення числа фахівців для молоко заводів, масло заводів, сир заводів, м'ясокомбінатів. Відповідно кооперативні організації влаштовували курси підвищення кваліфікації фахівців із м'ясо- та молокопереробки, коптіння риби, консервування фруктів і овочів.

Із розгортанням заготівельної роботи (і особливо хлібозаготівель) виникла потреба у підготовці кваліфікованих заготівельників. Крім того, активізація експортних операцій протягом другої половини 1920-х років вимагала посиленої уваги до перепідготовки заготівельних кадрів. Прикладом може бути діяльність Київської окрспоживспілки, яка протягом

1928–1929 років розгорнула роботу з перепідготовки заготівельного апарату в споживчих товариствах. Так, з 3 до 18 липня 1929 року у Києві при окрспоживспілці були проведені курси для заготовачів округи, на які прибули 43 представники із 13 районів. Переважна більшість слухачів були практичними працівниками споживчої кооперації. Для того щоб підвищити їх кваліфікацію, керівництво курсів вирішило поглибити теоретичну підготовку слухачів. Програма курсів містила такі предмети: завдання кооперації, накреслені партз'їздами, – 10 год., заготівля в економіці Київщини – 10 год.; товарознавство сільськогосподарських продуктів – 34 год.; техніка та організація заготівлі продуктів (птахівництва, скотарства та ін. сировини) – 16 год.; організація та техніка заготівлі хлібозернових культур – 12 год.; заготівля лікарських рослин – 6 год. тощо [27, с. 47].

Розширили масштаби роботи щодо підвищення кваліфікації кооператорів Вищі кооперативні курси Вукопспілки у Харкові. Протягом 1927–1928 років ними були організовані 3-місячні курси перепідготовки працівників райспоживспілок та робкоопів, які закінчило 30 чоловік; місячні курси інструкторів (26 чоловік); півторамісячні курси інструкторів-культурників (25 чоловік); 3-місячні курси хлібопекарів (30 чоловік); півторамісячні курси членів правлінь, відповідальних працівників невеликих міських споживчих товариств (37 чоловік); півторамісячні курси членів правлінь, відповідальних працівників міських споживчих товариств (52 чоловіки); півторамісячні курси членів правлінь, відповідальних працівників робкоопів (45 чоловік) [28, с. 44].

У грудні 1927 року з метою поглиблення теоретичної підготовки кооператорів при Київському кооперативному інституті були організовані курси тривалістю 3,5 місяців для членів правлінь та відповідальних робітників райспоживспілок та робкоопів. Курси були організовані за рахунок коштів Вукопспілки (21 тис. 40 крб.), включаючи навчальні заняття, проживання курсантів та їх харчування. Навчальний план курсів містив загальні дисципліни: чергові завдання господарського будівництва СРСР та роль кооперації у ньому – 48 год.; рахівництво та банкознавство – 100 год.; фінансове господарство та калькуляція – 40 год.; крамничне господарство – 80 год.; організація кооперативної торгівлі – 24 год.; статистична робота кооперації – 12 год.; основи господарського права – 24 год.; планування господарської діяльності – 40 год.; кооперація за кордоном та в СРСР – 24 год. Усього на загальні дисципліни відводилося 390 год. Крім загальних, були визначені окремі дисципліни для слухачів робітничої кооперації (104 години): організаційна та кооперативно-освітня робота робітничої кооперації – 20 год.; фахове рахівництво і звітність –

20 год.; особливості фінансового господарства – 10 год.; планування в робітничій кооперації – 18 год.; громадське харчування – 6 год.; хлібопечення – 4 год.; торговельна робота – 16 год. Для слухачів райспоживспілок були визначені такі дисципліни (104 години): організаційна та культурно-освітня діяльність райспілок та споживчої кооперації – 16 год.; фахове рахівництво та звітність – 20 год.; особливості фінансового господарювання – 10 год.; планування в райспоживспілках та сільських споживчих товариствах (ССТ) – 16 год.; сільськогосподарська та хлібозаготівельна робота споживчої кооперації – 16 год.; торговельна робота – 16 год. Серед додаткових дисциплін пропонувалися такі: основи торговельних вирахувань (для слабо підготовлених) – 18 год.; екскурсії – 36 год. [29, арк. 61].

Однією з форм підвищення кваліфікації працівників споживчої кооперації було створення на початку березня 1927 року при Вукопспілці наукового дослідного кабінету у справі вивчення господарської діяльності кооперативних організацій та узагальнення кращого досвіду. Кабінет займався питаннями раціоналізації організації робочої сили. Крім цього, працівники наукового дослідного кабінету проводили консультації, наради з вивчення закордонного досвіду діяльності кооперації, організовували закордонні експедиції працівників Вукопспілки та місцевих спілок, аналізували закордонний досвід і пристосовували його до реальних умов роботи української споживчої кооперації. Для стимулювання раціоналізаторської діяльності кооператорів дослідний кабінет ВУКС передбачив авторський гонорар у розмірі 2 тис. крб. [30, арк. 125].

Ураховуючи напружену ситуацію з підготовкою кадрів, особливо первинної ланки, Восьма сесія Ради Вукопспілки у лютому 1926 року визнала кооперативну профшколу основним навчальним закладом для підготовки працівників первинних споживчих товариств. Їх комплектація мала здійснюватися згідно з відрядженнями представників місцевих кооперативних організацій, а мережа шкіл була рівномірно розподілена та доведена до однієї на округу [31, с. 34–35]. У 1927 році на Україні вже діяло 24 профшколи, де, в середньому, навчалося по 180 чоловік [32, арк. 79].

Протягом др. пол. 1920-х років була проведена робота щодо розширення мережі шкіл та гуртків кооперативної грамоти з метою підвищення кваліфікації пайовиків-активістів. Такий напрямок діяльності споживчої кооперації затвердили IV збори уповноважених ВУКС у квітні 1926 року. Якщо в 1925–1926 роках працювало 3 школи і 78 гуртків кооперативної грамоти з охопленням до 7 тис. чоловік, то в 1928 році відповідно – 908 і 1 тис. 435 з охопленням 42 тис. 978 чоловік [33, с. 14–16].

Ефективною виявилася робота щодо підвищення кваліфікації працівників споживчих товариств та поширення знань про кооперацію на Київщині. Протягом 1926–1927 років тільки у Броварському районі активно працювало 4 школи кооперативної грамоти, 5 кооперативних гуртків та 22 кооперативні кутки. Щоб провадити належним чином роботу в школах кооперативної грамоти, Київська окрспоживспілка у серпні–вересні 1927 року провела в Києві півторамісячні курси з підготовки керівників селянських шкіл і викладачів кооперації [34, с. 46].

Значного поширення набула практика організації вечірніх кооперативних шкіл. Так, протягом 1928–1929 років Київська окрспоживспілка підготувала і провела заняття у 95 вечірніх кооперативних школах. У цілому цією роботою було охоплено понад 4 тис. осіб. Для її фінансування споживчі товариства переказували на рахунок окрспоживспілки 30% своїх культосвітніх фондів [35, с. 47].

Проте і така кількість спеціалістів не могла повністю задовольнити потреби сільської споживчої кооперації. Для членів правління, ревізійних комісій, працівників прилавку, рахівників було вирішено організувати кількадевні курси колективного інструктування та перепідготовки. У результаті протягом 1928 року було проведено 360 курсів-нарад за участю 13 тис. 600 чоловік і 150 курсів-з'їздів перепідготовки на 6 тис. чоловік [36, арк. 83–84].

Таким чином, протягом 1920-х років організації споживчої кооперації зробили вагомий внесок у підготовку та перепідготовку своїх працівників, які задовольняли потреби не лише споживчої кооперації, а й усього народного господарства республіки. Систематична робота кооперативних організацій щодо підвищення кваліфікації кооператорів сприяла зростанню їх теоретичного та практичного рівня, що стало запорукою конкурентоспроможності на споживчому ринку в умовах непу. Базуючись на досвіді ринкового господарювання 1920-х років, у період сучасної економічної кризи варто акцентувати увагу на посиленні теоретичної та практичної студентів кооперативних начальних закладів, на перепідготовці фахівців, здатних не лише відстоювати право на існування кооперативного сектора економіки, але й активізувати різні напрями господарської діяльності споживчої кооперації, спрямованої на задоволення потреб населення.

Література

1. Токаревський М. Підготовка робітників кооперації (технікум чи курси?) // Кооперативний бюллетень Вукопспілки. – 1924. – №20. – С. 12–14; Зимон Л. О кооперативном просвещении и о просвещенных кооператорах // Коопера-

тивний бюллетень. – 1924. – №39. – С. 21–22; Руководящие кадры РКП (большевиков) и их распределение. – М.; Л: Государственное издательство, 1925. – 176 с.; Лурье Г. Кооперативно-техническое образование // Союз потребителей. – 1926. – №6. – С. 78–80; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації: Історико-статистичний нарис. – К.: Друкарня К.Ф. Книгоспілки, 1929. – 68 с.

2. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967. – К.: Экономика, 1967. – 208 с.

3. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). – Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете, 1985. – 248 с.; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Харьков: Основа, 1992. – 190 с.

4. Аліман М.В., Купрій С.Ф., Ленченко Ф.І., Щербатюк В.К. Кооперативна освіта в Україні / За ред. Ф.І.Ленченка. – Київ: ООО Ірідіум, 2001. – 96 с.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 496, арк. 13.

6. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-177, оп. 1, спр. 41, арк. 36.

7. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі: Компартия Украины в резолюциях...): В 2 т. – К.: Политиздат Украины, 1976. – Т. 1: 1918–1941. – С. 321.

8. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, спр. 864, арк. 169.

9. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 2 вересня.

10. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 605, арк.11.

11. Класен И. К вопросу о подготовке торговых кооперативных работников // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – №43–44. – С. 13.

12. Аліман М.В. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки ХХ століття: Текст лекції. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 36.

13. Кооперативные курсы Х.П.О. // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – №34–35. – С. 27.

14. Марков В. Кооперативные курсы // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – №5. – С. 15.

15. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – №6. – Ст. 4. – С. 128.

16. Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 349.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2094, арк. 128.

18. Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 397, 411.

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1291, арк. 12.

20. Высшие кооперативные курсы Вукопспилки // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – №6. – С. 10–11.

21. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза "Вукопспилка" 4–8 декабря 1922 года: Стенографический отчет. Резолюции. – Харьков, 1922. – С. 183.

22. Положение о Всеукраинских кооперативных курсах ВУКС // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – №41–42. – С. 52–53.

23. Всеукраинские высшие инструкторско-кооперативные курсы ВУКС // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1925. – №26–27. – С. 29–30.
24. Аліман М.В., Купрій С.Ф., Ленченко Ф.І., Щербатюк В.К. Кооперативна освіта в Україні. – С. 46.
25. Кооперативне будівництво. – 1928. – №5. – С. 27.
26. Кооперативный бюллетень. – 1926. – №34. – С. 33.
27. Аліман М.В., Купрій С.Ф., Ленченко Ф.І., Щербатюк В.К. Кооперативна освіта в Україні. – С. 47.
28. Там само. – С. 44.
29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 296, оп. 3, спр. 1312, арк. 61.
30. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1372, арк. 125.
31. Постановление VIII сессии Совета Вукопспилки по культурботе // Кооперативный бюллетень. – 1926. – №4–5. – С. 34–35.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2515, арк. 79.
33. Хотченко Л. Культурна роль кооперації // Кооперативне будівництво. – 1928. – №13. – С. 14–16.
34. Аліман М.В., Купрій С.Ф., Ленченко Ф.І., Щербатюк В.К. Кооперативна освіта в Україні. – С. 46.
35. Там само. – С. 47.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2795, арк. 83–84.

О.С.Дудченко

Як і чому змінювався правовий статус колегій народних комісаріатів УРСР (1938–1946 роки)?

У Радянському Союзі колегії в органах державного управління були створені більшовиками після Жовтневого перевороту 1917 року. Принцип колегіальності був одним з основних принципів організації нової системи державної влади та управління. Загалом у радянській державі на основі колегіальності діяли дві організаційні форми колегій: вирішальні колегії (наприклад, ради міністрів, виконкоми Рад депутатів трудящих, державні комітети Ради Міністрів СРСР) та дорадчі колегії (наприклад, колегії міністерств, комітетів при Раді Міністрів, науково-технічні ради при міністерствах, постійно діючі виробничі наради на підприємствах та ін.) [1]. У цьому дослідженні ми зосередимо основну увагу на функціонуванні дорадчих колегій народних комісаріатів у радянській Україні в 1938–1946 роках.

Становлення тоталітарного режиму в 1930-х роках призводить до розширення масштабів діяльності народних комісаріатів, підвищує вимоги

до їх діяльності. Згідно з Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 березня 1938 року "Про утворення колегій при наркоматах СРСР" (далі – Постанова...) в усіх народних комісаріатах створювалися колегії [2, с. 531–532]. Наприклад, 19 березня 1938 року була утворена колегія при Народному Комісаріаті важкої промисловості СРСР [3], 9 квітня – при Народному Комісаріаті шляхів сполучення СРСР [4]. Потім були утворені колегії в наркоматах машинобудівництва і харчової промисловості СРСР [5], легкої промисловості СРСР [6]. Постанова... 1938 року передбачала утворення колегій лише в наркоматах СРСР, але на практиці колегії починають створюватися і в народних комісаріатах союзних республік. Так, наприклад, 17 серпня 1939 року відбулося перше засідання колегії народного комісаріату охорони здоров'я УРСР, на якому розглядалися питання про підготовку середнього медперсоналу без відриву від виробництва; про обслуговування допризовників та про ведення трудових книжок [7]. Положення про народний комісаріат охорони здоров'я УРСР від 2 листопада 1939 року юридично закріпило утворення колегії в народному комісаріаті охорони здоров'я. Колегія створювалася під головуванням народного комісара та розглядала на своїх регулярних засіданнях питання керівництва, перевірки виконання нормативно-правових актів наркомату, підбору кадрів, заслуховувала звіти керівників управлінь та працівників місцевих органів наркомату та ін. [8].

Відновлення колегій в народних комісаріатах у 1938 році було зумовлене кількома причинами. Адже ліквідація колегій у 1934 році із самого початку показала свої недоліки, оскільки позбавила народного комісара можливості систематично обговорювати питання, віднесені до відання наркомату. Ради народних комісаріатів, які були створені замість колегій, фактично не працювали, оскільки скликання рад викликало великі труднощі, оскільки в ради входили представники місцевих органів влади, які не завжди могли бути присутніми на засіданні ради. А якщо представники з місць і були присутні на засіданні ради, то вони залишали свої безпосередні справи на місцях, відривалися від поточних справ.

Загальні засади діяльності колегій народних комісаріатів визначалися Постановою... 1938 року. Зокрема, фіксувався чисельний і персональний склад колегій, до якого входили: народний комісар (голова колегії), його заступники й інші керівні працівники наркомату, які "мали достатній досвід". Усього кількість членів колегії повинна бути в межах 9–11 осіб. Склад колегії затверджувався Радою Народних Комісарів УРСР за пропозицією відповідного наркома.

У Постанові... вперше регламентувалися основні питання організації

роботи колегій, закріплювалися їх повноваження, встановлювалися форми і методи роботи. Відповідно до пункту 3 Постанови... колегії повинні були регулярно збиратися на засідання (приблизно один раз у декаду) і "розглядати перш за все питання практичного керівництва, перевірки виконання рішень уряду, підбору і розстановки кадрів, обговорювати найважливіші розпорядження по наркомату, викликати в центр представників місцевих органів наркоматів для звіту про свою діяльність, посилати на місця представників наркомату для перевірки виконання і т.д." [2, с. 531–532].

Постанова... від 13 березня 1938 року внесла істотні зміни і у сферу взаємовідносин між народним комісаром та колегією. Відтепер нарком уже не був зобов'язаний доводити до відома колегії про прийняті ним рішення. У свою чергу, колегії приймали рішення, які в життя втілювалися наказом наркома, тобто, маючи юридичне значення, самі по собі обов'язкової юридичної сили вони не мали. Згідно з пунктом 6 Постанови... у разі незгоди між наркомом і колегією нарком мав право проводити в життя своє рішення, доповідаючи про протиріччя в Раду Народних Комісарів СРСР і Центральний Комітет ВКП(б). Члени колегії, у свою чергу, могли апелювати в Раду Народних Комісарів СРСР. Колегія як структурна одиниця такими повноваженнями не наділялася. Випадків використання на практиці членами колегії такого права майже не було.

Отже, колегії наркоматів були не лише дорадчими органами, а й формально ставали певною протиположністю наркому. Проте контрольні права колегії були значно ослаблені, зокрема, як вже зазначалося, за колегією в цілому не було закріплено право оскаржувати одноособові рішення наркома в уряд. Також варто зазначити, що основні ідеї цієї постанови пізніше були включені в положення про відповідні наркомати, а потім і в Загальне положення про міністерства СРСР 1967 року та положення про міністерства союзних республік.

На відміну від попередніх конституцій, Конституція СРСР 1936 року, а потім і Конституція УРСР 1937 року не передбачали обов'язкове створення колегій у народних комісаріатах, оскільки на час їх розробки та прийняття колегії в усіх народних комісаріатах були ліквідовані. Як зазначає І.Л.Давітнідзе, Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 березня 1938 року "Про утворення колегій при наркоматах СРСР" не суперечила Конституції СРСР 1936 року, яка закріпила, як відомо, принцип єдиноначалля в галузевому управлінні і, безперечно, мала конституційне значення [9, с. 50]. Проте після прийняття Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 березня 1938 року "Про утворення колегій при наркоматах

СРСР" відповідні поправки до Конституції так і не були внесені, адже конституція, як свідчить практика, була декларативним документом, демократичним фасадом тоталітарного режиму.

Крім створення колегій народних комісаріатів, пунктом 4 Постанови... передбачалося збереження при народних комісаріатах рад як органів "для зв'язку з місцями і обміну досвідом" [2, с. 531–532]. Так, наприклад, згідно з Положенням про народний комісаріат юстиції УРСР, затвердженим Постановою РНК УРСР від 27 грудня 1939 року №1585, рада скликала раз в два місяці для обговорення найважливіших питань роботи органів юстиції. Склад Ради затверджувався Радою Народних Комісарів УРСР за поданням народного комісара юстиції УРСР [10, с. 696].

4 серпня 1938 року РНК СРСР прийняла Постанову "Про роботу колегій наркоматів з перевірки виконання" [11, с. 6–7]. У ній було зазначено, що колегії наркоматів ще недостатньо займаються питаннями перевірки виконання і підбору кадрів. Основним завданням роботи колегій була перевірка виконання постанов РНК СРСР і ЦК ВКП(б), а також наказів та інструкцій наркоматів. Згідно з цією постановою наркоми при розгляді питань перевірки виконання рішень мали право викликати для звіту на засідання колегії працівників як центрального, так і місцевого апарату, на яких покладено виконання відповідних рішень. Колегії наркоматів повинні були збиратися не рідше одного разу на п'ять днів, причому кожне друге засідання повністю присвячувати перевірці виконання рішень уряду і наркоматів. Водночас Постанова від 4 серпня 1938 року з метою належного ознайомлення з роботою наркоматів зобов'язувала голову РНК СРСР, його заступників та інших працівників РНК та Економради систематично відвідувати засідання колегій народних комісаріатів. Зокрема, РНК УРСР неодноразово звертала увагу на діяльність колегій народних комісаріатів, про що свідчить ряд її постанов. Наприклад, у Постанові РНК УРСР "Про роботу колегій народного комісаріату текстильної промисловості УРСР, народного комісаріату земельних справ УРСР і народного комісаріату місцевої паливної промисловості УРСР" від 24 грудня 1940 року №1757 зазначалося, що наркоми та члени колегій наркоматів не забезпечили повного проведення в життя Постанови 1938 року та Постанови РНК СРСР "Про роботу колегій наркоматів з перевірки виконання" від 4 серпня 1938 року. Крім того, вказувалося на ряд недоліків у діяльності колегій зазначених наркоматів, зокрема: а) робота колегій наркоматів не мала достатньою мірою планового характеру, незадовільно організована перевірка виконання рішень колегій і підготовка питань до засідань, унаслідок чого обговорення і

рішення колегій нерідко мали формально-декларативний характер; б) роль колегій у справі покращання практичного керівництва основними галузями виробництва і будівництва була недостатня; члени колегій ще недостатньо усвідомили ту відповідальність, що покладалася на них за роботу наркомату; в) колегії мало приділяли уваги питанням перевірки, добору і використання кадрів [12]. Тому РНК УРСР зобов'язала наркома та членів колегії виправити вказані недоліки та забезпечити виконання Постанови 1938 року та Постанови РНК СРСР від 4 серпня 1938 року. Зокрема, РНК УРСР зобов'язала народного комісара та членів колегії наркоматів текстильної промисловості, земельних справ та місцевої паливної промисловості УРСР встановити систематичний контроль за виконанням рішень ВКП(б), уряду та колегії. Таким чином, згідно з постановою від 4 серпня 1938 року основні зусилля колегій зосереджувалися на перевірці виконання рішень уряду та наркоматів.

У роки Другої світової війни колегії в народних комісаріатах СРСР формально продовжували функціонувати. Проаналізувавши протоколи засідань колегій народних комісаріатів СРСР у зазначений період, ми можемо стверджувати, що розглядали вони, головним чином, питання, пов'язані з забезпеченням армії, а в повоєнний час – з відбудовою та розвитком народного господарства. На завершальному етапі Другої світової війни в 1943–1945 роках відновили свою діяльність вищі органи державного управління УРСР. Із метою удосконалення державного апарату було створено низку нових наркоматів, комітетів та управлінь. Наприклад, у зв'язку з розширенням житлового будівництва Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 серпня 1943 року було створено республіканський наркомат житлово-цивільного будівництва. Наступного року почали діяти новостворені союзно-республіканські наркомат закордонних справ та наркомат оборони [13]. При народних комісаріатах відновлюють свою роботу колегії. Зокрема, у кінці 1943 – на початку 1944 року почали свою діяльність колегії народних комісаріатів юстиції, освіти, охорони здоров'я, легкої промисловості, текстильної промисловості та інші. Наприклад, колегія народного комісаріату текстильної промисловості УРСР в 1943–1944 роках обговорювала питання про хід робіт з відбудови Харківських текстильних підприємств [14]; хід виконання будівельних робіт на фабриці "Червона нитка" та виконання нею плану та випуску продукції; хід відновлення та експлуатації фабрик Українським сукнотрестом [15]. Питання відбудовчих робіт звучали і на засіданнях колегії наркомату легкої промисловості УРСР, зокрема, у 1944 році розглядалися питання про будівництво підприємств швейної промисловості; відновлення роботи

підприємств трикотажної промисловості; виконання плану виробництва та поставки речового майна для народного комісаріату освіти в II кварталі 1944 року підприємствами народного комісаріату легкої промисловості та інші питання [16]. Колегія народного комісаріату юстиції на своєму засіданні 5–6 травня 1944 року розглядала питання про наслідки перевірки роботи облуправління і судових органів Чернігівської області та про наслідки перевірки роботи народного судді міста Конотоп Сумської області [17], у результаті розгляду яких було видано накази народного комісара юстиції УРСР №110/10 від 5 травня 1944 року та наказ №102/11 від 6 травня 1944 року [18]. На засіданні колегії наркомату землеробства УРСР аналізувалися питання ремонту зруйнованих та будівництва нових колгоспних млинів, олійниць та інших допоміжних підприємств; хід виконання плану посіву овочів та насадження картоплі в колгоспах Сталінської, Ворошиловградської та Київської областей; про роботу тракторного парку МТС Харківської, Ворошиловградської та Сумської областей [19].

У повоєнні роки, відроджуючи радянську систему влади, було прийнято ряд нормативно-правових актів, які вносили зміни і доповнення в структуру вищих органів влади і державного управління. До центральних органів державного управління відносилися наркомати та відомства. 15 березня 1946 року Верховною Радою СРСР було прийнято Закон "Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік – на Ради Міністрів союзних і автономних республік" [20]. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 25 березня 1946 року "Про перетворення Ради Народних Комісарів Української РСР на Раду Міністрів Української РСР" Рада Народних Комісарів УРСР перетворювалася на Раду Міністрів УРСР, а народні комісаріати Української РСР – на міністерства Української РСР [21]. Згідно з цими нормативно-правовими актами міністерства визнавалися центральними галузевими органами державного управління. Внутрішня структура міністерств не зазнала істотних змін: очолювали міністерство міністри, які одноособово видавали накази та інструкції. Як і при народних комісаріатах, для обговорення найважливіших питань при міністерствах продовжували свою роботу колегії. Зокрема, на першому засіданні колегії Міністерства легкої промисловості СРСР 27 березня 1946 року під головуванням міністра легкої промисловості СРСР С.Г.Лукіна розглядали питання забезпечення підприємств легкої промисловості фурнітурою та підсумки розподілу спеціалістів, які закінчили інститути та технікуми в 1945 році, і обговорювався розподіл спеціалістів, які закінчували вузи в 1946 році [22].

В УРСР колегії також продовжували працювати, наприклад, останнє засідання наркомату легкої промисловості УРСР відбулося 13 березня 1946 року, а перше засідання міністерства – 27 березня 1946 року, тобто, як ми бачимо, колегія працювала майже без перерви [23].

Варто зазначити, що положення про окремі міністерства, прийняті після Постанови 1946 року, з питань діяльності колегій загалом продублювали відповідний пункт положень про окремі народні комісаріати. Наприклад, відповідно до статті 11 Постанови Ради Міністрів УРСР від 9 квітня 1948 року №530 "Про затвердження Положення про Міністерство соціального забезпечення УРСР і місцеві органи соціального забезпечення" у Міністерстві соціального забезпечення Української РСР під головуванням міністра утворювалася колегія, яка обговорювала питання практичного керівництва, перевірки виконання, добору кадрів, звіти працівників Міністерства соціального забезпечення та його місцевих органів [24].

Таким чином, протягом 1938–1946 рр. відбувалися зміни правового статусу колегій народних комісаріатів радянської України. В зазначений період колегії народних комісаріатів остаточно сформувалися як дорадчі органи. Основними повноваженнями колегій були перевірка виконання постанов РНК СРСР і ЦК ВКП(б), а також наказів та інструкцій наркоматів. Рішення, прийняті колегією, самі по собі юридичної сили не мали, а втілювалися в життя наказами народного комісара.

Література

1. Лунев А.Е. Пути дальнейшего совершенствования деятельности промышленных министерств на основе ленинской теории государственного управления // Организация работы министерств в условиях экономической реформы. – М.: Наука, 1972. – С. 9–26
2. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам". – Т. II. – М.: Госполитиздат, 1957. – 786 с.
3. СЗ СССР 1938 г. №12, ст. 78.
4. СЗ СССР 1938 г. №16, ст. 104.
5. СЗ СССР 1938 г. №16, ст. 105–106.
6. СЗ СССР 1938 г. №44, ст. 246.
7. ЦДАВОВ, ф. 342, оп. 14, спр. 335, арк. 2.
8. ЦДАВОВ, ф. 342, оп. 14, спр. 335, арк. 7.
9. Давитнидзе И.Л. Коллегии министерств (правовое положение и организация работы). – М.: Юридическая литература, 1972. – 152 с.
10. Положення про народний комісаріат юстиції УРСР, затверджене Постановою РНК УРСР від 27 грудня 1939 року №1585 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень

уряду Української РСР. – Т. 1: 1917–1941 рр. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 696 с.

11. Сборник приказов и распоряжений Наркомзема РСФСР. – 1938. – №20. – С. 6–7.

12. ЦДАВОВ, ф. 27, оп. 17, спр. 1, арк. 2.

13. Кузьминець О.В., Калиновський В.С., Дігтяр П. Історія держави і права України. – К.: Україна, 2000. – 429.

14. ЦДАВОВ, ф. 4892, оп. 1, спр. 6, арк. 11.

15. ЦДАВОВ, ф. 4892, оп. 1, спр. 20, арк. 3, 7, 68.

16. ЦДАВОВ, ф. Р-572, оп. 2, спр. 23, арк. 1, 26, 29.

17. ЦДАВОВ, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2.

18. ЦДАВОВ, ф. 8, оп. 1, спр. 3, арк. 28–35.

19. ЦДАВОВ, ф. Р-27, оп. 17, спр. 40, арк. 8, 30, 32.

20. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1946. – №10.

21. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 2: 1917–1941. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 1963. – С. 211.

22. ЦДАВОВ, ф. Р-572, оп. 2, спр. 63, арк. 10–11.

23. ЦДАВОВ, ф. Р-572, оп. 2, спр. 70, арк. 115.

24. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 2: 1917–1941 рр. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 405.

М.М.Ігнатенко

Особливості природних умов життя в українському селі у 1990–2000-х роках

Зміни в природній складовій сільського життєвого середовища в Україні заслуговують однозначно негативної оцінки. Перелік впливів наслідків сільськогосподарської діяльності є досить довгим, а їх оцінка надто важкою. Ці обставини негативно позначалися на умовах проживання в селі. Практично більшість сіл України продовжували функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища. За розрахунками спеціалістів, у кінці 1990-х років забруднені і дуже забруднені території становили близько 40% земель. Відносно чистих територій лише 7%. Разом із тим майже 1% – це місцевості екологічної катастрофи – зона відчуження після аварії на ЧАЕС [1].

Деякі аспекти природних умов в українському селі у 1990–2000-х роках досліджували В.Багнюк, С.Падалка, К.Ситник, Г.Олійник, Ю.Мельник, О.Мордвінов.

Мета нашої статті: зробити всебічний аналіз стану природних умов життя на селі у досліджуваний період в Україні, бо сільські жителі потерпали від більшості негативних впливів і не мали можливості запобігати їм [2].

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема низька мотивація праці (безгосподарність) трудівників села, спричинили в радянський період нераціональність у використанні природних ресурсів. Спочатку в умовах ринкових трансформацій переважало споживацьке, руйнівне господарювання. З часом поступово почало утверджуватися розуміння необхідності економного ставлення до довкілля. Цьому сприяв зарубіжний досвід, де підприємства, які дбають про збереження навколишнього природного середовища і користуються репутацією екологічно чистого виробництва, мають більше шансів залучати висококваліфікованих робітників, потенційних інвесторів, активніше діяти на ринку збуту продукції.

Україна належала до екологічно забруднених країн, причому значні її території (Чорнобильська зона) взагалі непридатні для проживання і ведення господарства.

Природа розглядалася безкоштовним джерелом ресурсів і продовольства. Ніхто з політиків і державних діячів України серйозно не обраховував результати тих економічних втрат, які спричинялися вирубкою лісів, забрудненням водою.

Основними чинниками антропогенно-техногенного впливу на довкілля поряд із видобутком корисних копалин, складуванням відходів було скидання стічних вод, хімізація сільського господарства.

У 1990-і роки в Україні переважали шкідливі технології вирощування сільськогосподарських культур. Унаслідок використання великої техніки ґрунт надмірно ущільнювався, руйнувалася його структура. А деградація ґрунту спричиняла зниження врожайності пшениці до 40%, кукурудзи – 33%, картоплі – до 27%. Внаслідок цього понад третина добрив і майже п'ята частина пального витрачалися непродуктивно [3].

Сільське господарство – галузь, яка суттєво впливає на біосферу, чинить антропогенний вплив на 80% території України. З 1983–2005 років було втрачено 353,3 млн. т гумусу при щорічних обсягах змиву ґрунту до 600 млн. т. Державна програма захисту земель від водної і вітрової ерозії до 2010 року передбачила зменшення розораності території України з 57% до 51%. На думку науковців, ці заходи не сприятимуть необхідному поліпшенню екологічного становища, необхідно скоротити рілля

щонайменше на 25–30%. Крім того, у програму закладені, м'яко кажучи, архаїчні способи меліорації: планувалося спорудити 180 тис. км земляних валів, 2 тис. км захисних дамб, 5,5 тис. км водоскидних споруд. Очевидно, розробники програми перебували в полоні радянських стереотипів і пропонували ті механізми, які стали однією з причин нинішньої екологічної ситуації і були чи не найодіознішими у ХХ ст. [4].

Промислові, транспортні, військові потреби вимагали невпинного зростання постачання сировинних ресурсів, одним із постачальників якого виступало сільське господарство.

Учені переконані, що надзвичайно важливо забезпечувати рівновагу у системі "виробництво – природа". Нагальним залишалося створення передумов, за яких високі темпи економічного зростання та задоволення споживчих потреб могли супроводжуватися відновленням якості навколишнього середовища. На жаль, відбувалося хижацьке вичерпання природних ресурсів і як наслідок – нарощування відходів виробництва (техногенних утворень), що призводило до деградації природного середовища, погіршення умов проживання на селі. Очевидно, корисним залишався досвід країн ЄС, які стали на шлях раціоналізації природо-користування й екологізації господарської і виробничої діяльності. Слід зважати і на глобальні екологічні проблеми людства.

Концепція сталого розвитку, ухвалена на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 1992 році, передбачила розвиток суспільства, коли задоволення потреб сучасних поколінь не має ставити під загрозу можливість робити це майбутнім поколінням. Водночас світова спільнота продовжувала ігнорувати виклики та нарощувала безгосподарське використання енергії. За даними Всесвітньої метеорологічної організації, протягом 1992–2002 років середньорічна температура суттєво зросла (на 0,6 °С порівняно з ХІХ ст.). Потепління клімату призводило до почастишання стихій: землетрусів, вулканів, цунамі, ураганів, смерчів, підтоплення територій, розширення площ пустель тощо. Не виконувалися у належному обсязі міжнародні конвенції (Київський протокол 1997 р.) про обмеження емісії парникових газів, кількість викидів яких невпинно зростала [5].

Ґрунт, як основне джерело отримання продуктів харчування, впливає на формування здоров'я людини, виступає важливим фактором формування геохімічних процесів, від яких залежить хімічний комплекс організму людини. Є всі підстави вважати, що селянство мешкало в середовищі, антропогенно зміненому, трансформованому під впливом їх же діяльності. Створюючи техносферу, селян мало звертали увагу на підвищення комфортності довкілля, комунікабельність та забезпечення захисту від

природних негативних впливів.

Порівняно з радянським періодом у 1990–2000-і роки поглибилися процеси пошкодження ґрунтів. Площа ріллі на душу населення України постійно зменшувалася.

Ефективність використання земель в Україні залишалася значно нижчою, ніж у середньому по Європі. З ґрунтом щороку виносилося 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору і 0,7 млн. т калію. Збитки від ерозії ґрунтів дорівнювали 9,1 млрд. грн. щорічно [6].

У 1990-і роки почалося безконтрольне освоєння земель, здебільшого це сінокоси, пасовища, заболочені й перезволожені території. Спостерігалось і посилення техногенного навантаження на угіддя, які вирізнялися якісним хімічним складом. КСП, відмовившись від ведення землеробства за принципом сівозмін, здебільшого по кілька років поспіль вирощувала на одних і тих самих угіддях соняшник, кукурудзу, ріпак та інші культури. Тривале екстенсивне використання угідь негативно позначалося на стані довкілля. Площа орних земель щорічно скорочувалася на 10 тис. га. Протягом 1991–1999 років площа сільгоспугідь зменшилася більше ніж на 1 млн. га, у тому числі орних земель – на 400 тис. [7].

У суспільній свідомості зберігалось багато в чому міліярне розуміння взаємовідносин людини і природи. Протягом 1990–2000-х років на політичному рівні продовжувалися дискусії стосовно кількості можливого використання техніки у сільгоспвиробництві. Переважала думка, що чим більше, тим краще, висловлювалося занепокоєння зменшенням одиниць техніки порівняно з радянським минулим. Не було проведено відповідні обрахунки та визначено таку кількість, яка б не створювала техногенного навантаження на природу. Конструкторське проектування тракторів та іншої сільськогосподарської техніки практично спрямовувалося на збільшення їх фізичної потужності, майже зовсім не розглядалися можливі наслідки впливу її на ґрунт та сільгоспугіддя. На українських ланах довго затримувалися великі гусеничні трактори. Ця техніка, оснащена потужними двигунами, нещадно руйнувала родючий шар. У країнах ЄС завжди надавалася перевага універсальним колісним тракторам, які відрізнялися низкою економічних, технологічних і екологічних переваг. У США при розробці сільгосптехніки вже в 1970-і роки використовувався так званий принцип "бізона", суть якого полягала в тому, що тиск техніки на ґрунт не повинен перевищувати тиск, який створює бізон. Країни світу значно раніше зрозуміли, що саме від потужності двигунів зростала продуктивність обробітку ґрунту, мінімізувалися техногенні впливи. На початку 1990-х років середня потужність двигунів вітчизняних тракторів досягла 80 кВт на 100 га, тоді як у Німеччині, Бельгії, Данії, Італії

відповідно 284; 214; 213; 162 кВт [8].

Використання великої кількості техніки у сільському господарстві, особливо технічно несправної, сприяло утворенню токсичних компонентів у продуктах згорання двигунів. Із відпрацьованими газами двигунів внутрішнього згорання виділялися такі речовини, як оксид вуглецю, вуглеводні СН, оксиди азоту NO, з'єднання свинцю, альдегіди, канцерогенні речовини. З автомобільними вихлопами потрапляло в атмосферу близько 200 токсичних речовин, шкідливих здоров'ю. Оксиди азоту виступали утворювальним елементом фотохімічного смогу.

Традиційна технологія вирощування сільськогосподарських культур із використанням важких тракторів призводила до зміни їх агрофізичних властивостей. У 1990-і роки в зернових господарств кожна точка поля від трьох до п'яти разів піддавалася дії тракторів. При цьому ущільнювалося, в середньому, від 30 до 80% площ сільгоспугідь [9].

Процеси ерозії ґрунтів розвивалися невпинно і охоплювали все більші площі сільгоспугідь. Особливо водна ерозія розвивалась у гірських регіонах, які ставали зонами екологічного лиха. Закарпаття, Буковина, Поділля особливо відчували наслідки повені 2008 року. Ерозія ґрунту має здатність до інтенсивного саморозвитку. Водна ерозія найчастіше виявлялась у вигляді зливу верхнього шару ґрунту чи розмиву його вглиб. Найбільш руйнівний характер мала площинна ерозія, оскільки внаслідок відсутності регуляторів стоків дощові і снігові води змивали зв'язуючі компоненти і токсикодисперсні частини ґрунту. Відбувалося збіднення його поживними речовинами і втрачалася здатність утримувати вологу. На таких ґрунтах зникала рослинність, посилювалися процеси розмиву ґрунту, утворювалися вимоїни, а згодом і яри.

Вітрова ерозія полягала у видуванні і переміщенні вітром дрібних сухих частинок ґрунту і гірських порід і призводила до збіднення його дрібноземом, гумусом, основними елементами мінерального живлення рослин. Регулярно вона діяла в Криму та шістнадцяти областях України [10].

Інтенсивні вирубки лісів позбавляли ґрунти захисту. Поверховий стік вони зростав удвічі, а то і втричі, а отже, ґрунти пересушувалися.

У 1990–2000-і роки відбувалося тотальне порушення основоположного принципу землеробства – сівозміни. Висівання одних і тих самих культур на одному і тому самому полі кілька років поспіль розвивало, посилювало впливи негативних біологічних, хімічних, фізичних факторів у ґрунті і, як наслідок, знижувало продуктивність рослин, призводило до нагромадження інфекцій, забур'яненості, розповсюдження шкідників. У країнах ЄС у практиці сільгоспвиробництва цей принцип унормовується законодавчо і

передбачає чотирирічне чергування культур: пшениця – картопля – кукурудза на силос – цукрові буряки. Законом також забороняється вирощувати картоплю частіше, ніж один раз на три роки [11].

У 1990-і роки багато в чому зберігалася радянська практика, коли у сільському виробництві широкомасштабно використовувалися міндобрива на основі технократичного стереотипу, спрямованого власне на механічне вирішення проблем галузі, коли на надзвичайно складні природні системи екстраполювалися уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем. При цьому фактично не бралася до уваги та принципова відмінність сільського господарства, яка полягає в тому, що воно функціонує на основі природної екосистеми, а тому обмежене біологічними законами трансформації речовини і енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин.

Втручання людини у сільське довкілля залишалося традиційним попереднім радянським десятиліттям, мало на меті передусім справжню погоню за забезпеченням високих валових обсягів зерна. Зернова лихоманка притуплювала увагу сільгоспвиробників до екологічних питань, ставали звичними прояви порушень правил агротехніки. Більшість керівників і спеціалістів сільгосп підприємств, що здобували освіту і професійні навички в радянську епоху, продовжували розглядати єдиним засобом нарощення обсягів виробництва хімічних речовин, міркували через призму проблеми пошуків шляхів підпорядкування природи, спрощення технологічного процесу у землеробстві.

Ґрунти в Україні залишалися перевантаженими мінералами і потребували привнесення їх балансу за поживними речовинами. В 1970–1980-і роки внаслідок того, що хімічна промисловість недовиробляла фосфорну кислоту, вироблялася мізерна кількість змішаних і складних добрив, а отже, у надмірній кількості вносилися добрива з порушеним балансом хімічних речовин [12]. Використання міндобрив у підвищених дозах пришвидшувало процес розладу гумусу, швидкої втрати агробіологічних властивостей, місткості, спричиняло його руйнацію. Крім того, в практиці радянських господарств переважав поверхневий спосіб внесення добрив. Він був нераціональним і екологічно шкідливим. Жодної критики не витримували способи їх зберігання.

Шкідливий вплив надмірного внесення добрив виявлявся досить широко і зводився до: посилення розвитку водоростей та створення планктону; погіршення мікроклімату сільськогосподарських підприємств, що відбувалося внаслідок надходження надмірної кількості азоту в атмосферу і підвищення кислотності ґрунтів; погіршення колообігу поживних

речовин; захворюваності рослин через порушення їх живлення [13].

У 1990-і роки різко зменшилися обсяги поставок і внесення міңдобрив та засобів захисту рослин. У 1994 році господарства вносили на га ріплі лише 26 кг міңдобрив, що у 5,5 рази менше, ніж у 1990 році [14].

Надлишкове накопичення у воді і рослинах азотних сполук – нітратів і нітритів – інтенсифікувало розвиток водної рослинності, в результаті чо́го у воді знижувався вміст кисню, що згубно впливало на водні тваринні організми. Нітрати, як основне джерело азотного живлення, при надлишку досить негативно впливають на екологію, стан здоров'я людей і тварин. При потраплянні їх в організм людини утворюються метабемоглобемії, канцерогенні утворення імундепресивної дії, здатні перетворювати гемоглобін на метабемоглобін, який нездатен переносити кисень, та порушує клітинні мембрани і навіть генетичний код. Застосування необґрунтовано високих норм фосфорних добрив знижувало засвоєння рослинами мікроелементів (особливо цинку), призводило до забруднення ґрунту фтором, нагромадження забруднювачів (свинцю, хрому, міді) [15].

Засоби захисту рослин, які з року в рік все більше насичували ґрунти, негативно впливали на стан здоров'я селян. При інтенсивному застосуванні отрутохімікатів у трудівників пошкоджувалася структура спадковості, розладнувалася діяльність центральної нервової системи. Встановлено й те, що ці речовини, як і радіація, не мали нижнього порогу дії й невпинно руйнували імунну систему, стимулюючи у доквіллі розвиток вірусів. Пестициди, крім того, що сприяли підвищенню врожайності, посідали дев'яте місце в ряду найактивніших забруднювачів біосфери після таких речовин, як нафтопродукти, поверхнево активні речовини, фосфати, мінеральні добрива, важкі метали. Невміле їх використання викликало серйозні порушення екологічної рівноваги у природі [16].

Спроби збільшення обсягів вирощування зерна за рахунок підвищення доз міңдобрив і пестицидів себе не виправдовували, оскільки, одержуючи приріст валу продукції, одночасно втрачалася її якість, незворотно забруднювалося доквілля. А швидка адаптація до них шкідників потребувала впровадження нових видів пестицидів, збільшення їх об'єктів використання. Ефект від використання пестицидів короточасний, а негативні наслідки – тривалі. Парадоксально, але втрати від шкідників на початку періоду їх застосування у сільському господарстві були меншими, ніж у період їх використання. На практиці пестицидів вносилося набагато більше, ніж потрібно для потрапляння його в необхідній кількості на шкідника. Це спостерігалосся при знищенні колорадського жука. Значна кількість розчину інсектициду потрапляла в ті місця, де не було комах,

забруднюючи довкілля і навіть погіршуючи якість бульб з картоплі.

У 1990-і роки давалися взнаки наслідки використання в 1930–1980-і роки ДЦТ (дихлородифенілтрихлоретан), або, як його називали в побуті, дустом. Його хімічний склад настільки стабільний, що не піддавався розкладу у ґрунті і водному середовищі. Застосування різноманітних видів пестицидів і потрапляння їх у продукти харчування мали негативні наслідки для здоров'я, особливо селян (зростання онкозахворювань). Країни ЄС у 1990-і роки швидко переходили на органічне землеробство, зростав попит громадян на екологічно чисті продукти. В 2005 році половина ферм Данії працювали за органічною технологією. В 1995 році після виявлення, що половина зібраної моркви містила високий рівень органофосфатного пестициду, активізувала цю роботу і Великобританія. Внаслідок цього у 1997 році було ухвалене рішення про фінансове субсидування ферм, які виробляли екологічну продукцію. Фермери почали відмовлятися від міндобрив і пестицидів і переходили на компост, гній. У 2004 році 10% сільгоспугідь країни були сертифіковані як екологічно чисті [17].

Унаслідок Чорнобильської катастрофи продуктами радіоактивного розпаду забруднено 4,6 млн. га сільгоспугідь (у тому числі 3,1 млн. га ріллі) і 4,4 млн. га лісів. Державні органи вивели з обороту 280 тис. га сільгоспугідь і 157 тис. га лісів [18].

У 1990–2000-і роки практично були законсервовані роботи з усунення наслідків меліорації, яка проводилась у 1940–1980-і роки. Зрошення у ці роки мало антропогенний вплив на ґрунти. Внаслідок поливів мінералізованою водою у їх хлорно-натрієвому складі відбувалися негативні явища, зокрема осолонцювання на значній глибині, нагромадження токсичних солей і вимивання нетоксичних. Темпи засолення земель у кінці 1980-х років виявилися настільки високими, що їх не могло призупинити навіть суттєве зменшення площ поливу в 1990-і роки. В цей час відбувалося збільшення площ засолених земель за рахунок слабозасолених ґрунтів, особливо в понижених місцях із глибиною залягання ґрунтових вод менше двох метрів [19].

У 1990-і роки практично не велися роботи з вапнування ґрунтів. Дія вапна особливо потрібною була для ґрунтів Полісся і виявлялась багатогранно: нейтралізувалася надмірна кислотність, знижувалася рухомість амонію, поліпшувалися мікробіологічна діяльність і фізичні властивості ґрунту, що сприяло збільшенню в ньому поживних речовин, нагромаджувався гумус.

У 1990-і роки поглибилися і дії осушувальної меліорації. В Поліській зоні та західних регіонах України внаслідок раніше деструктивно

порушених ландшафтів, зміни гідрологічного режиму низини почастишали підтоплення, зсуви ґрунту. Продовжував змінюватися рослинний і тваринний світ.

У 1990-і роки не відбувалися зміни у сприйнятті політиками і господарниками значення боліт як головного стабілізатора клімату, регулятора ґрунтових вод і водного режиму річок.

Протягом 1991–1998 років площі меліорованих земель значно скоротилися, що стало однією з причин зменшення виробництва деяких сільськогосподарських культур. Згоралося меліоративне будівництво. Значно застаріли меліоративні фонди, відбулося руйнування гідроспоруд, не проводилися технічне переоснащення і ремонт меліоративної бази зрошувальних і осушувальних систем, зменшився парк дощувальної техніки.

У 1990–2000-і роки зберігався зневажливий, безгосподарський підхід до використання водних ресурсів: для транспортних цілей, як джерело продуктів харчування, технологічний суб'єкт.

Через т.зв. безповоротне споживання води виникали труднощі з постачанням сільського господарства та інших виробничих галузей. Річний стік Дніпра внаслідок господарської діяльності скоротився на 19% [20].

Більшість річок України зазнавали техногенного навантаження, коли разом зі стоками потрапляли забруднювачі, в тому числі з сільгоспугідь, тваринницьких комплексів.

Паводки та зсуви, крім того, що завдавали економічних збитків, ще й посилювали соціальну незахищеність громадян.

Вода – це основа життя людей. Вона є основою фотосинтезу, біологічного колообігу речовин. Обмін речовин в організмі можливий лише за наявності води, бо майже всі хімічні, колоїдно-хімічні та фізіологічні процеси відбуваються у водних розчинах органічних та неорганічних речовин. Щодоби людина вживає 2–2,5 літра води. Втрата організмом лише 10–20% води призводить до його загибелі. Без води людина може прожити не більше 5-ти діб.

Велика роль води у підтримці існування людської цивілізації. Широке її використання для забезпечення санітарно-гігієнічних та господарсько-побутових потреб, як джерела енергії.

Проблема забруднення питної води була однією з причин погіршення якості життя. У світовій практиці було підтвердження того, що навіть спорудження водогонів і системи каналізацій лише частково компенсувало проблему.

До шкідливих фізичних впливів належали шум, вібрація, електро-

магнітні хвилі.

У 1990-і роки вирубки лісів набули стихійного характеру.

Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, які у 97 випадках із ста виникали з вини людей.

Площі лісів скорочувалися, що призводило до посилення повеней, виникнення селевих потоків, обміління річок, ерозії ґрунтів, погіршення клімату, який ставав дедалі сухішим і континентальним, що спричиняло сухоту – негативні для сільського господарства природні катаклізми.

Ліси, як відомо, – найпотужніший резерват для рослин і тварин, вони підтримують видову, генетичну й інформаційну різноманітність живих організмів, які революціонізували, забезпечують життєве середовище і матеріальні потреби людей.

Висновки. Практика України років незалежності засвідчила, що всі діючі економічні й адміністративні природоохоронні заходи здебільшого спрямовувалися на боротьбу з руйнівними наслідками нераціонального використання природних ресурсів, аніж на запобігання їм.

Література

1. Трегобчук В.М. Регіональні аспекти екологічної політики та переходу на модель сталого й екологічнобезпечного розвитку // Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні і Польщі: Зб. наук. доп. / НАН України. Інститут економіки. – К., 1997. – С. 56–57.
2. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – К., 2000. – Т. 1: Потенціал сільського сектора. – С. 259.
3. Родючість ґрунтів: моніторинг і управління / За ред. В.В.Медведева. – К.: Урожай, 1992. – С. 143.
4. Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки // Дзеркало тижня. – 2002. – 28 червня – 5 липня.
5. Там само.
6. Економіка: аспекти екологізації. – Режим доступу: <http://golob.nerod.ru>
7. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. – К., 2000. – С. 87.
8. Царенко О., Олійник Г. Захист довкілля в умовах зростання техногенного навантаження на природу. – Суми, 2002. – С. 21, 85.
9. Техніка в сільському господарстві. – 1999. – №2. – С. 21.
10. Мордвінов О.Г. Природокористування в аграрній сфері перехідної економіки України. – Ніжин, 2000. – С. 80.
11. Сівозміни в Україні // За ред. В.Ф.Сайка, П.І.Бойка. – К., 2002. – С. 13–15.
12. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 22, спр. 4928, арк. 213.

13. Булыгин С.Ю. Нужна служба охраны почв // Земледелие. – 1989. – №10. – С. 27.
14. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 580.
15. Мордвінов О.Г. Вказана праця. – С. 93–95.
16. Мордвінов О.Г. Вказана праця. – С. 96.
17. Медведев Ж. Рак и канцерогены среды // 2000. – 2006. – 18 серпня.
18. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 583.
19. Сафонова О., Меланич А., Коваленко А., Морозов В. Екологічні проблеми використання для зрошення вод підвищеної мінералізації // Генеза, географія та екологія ґрунтів: Зб. наук. праць. – С. 337.
20. Ковалевський О.В. Екологічний фактор. – Режим доступу: <http://reddbooks.com.bock>.

О.А.Коляструк

Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження

Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Йдеться не лише про опис повсякдення, а й розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого.

Ще донедавна до повсякденного життя суспільства історики не мали такої цікавості, вважаючи його маловартісною сферою, оскільки в ній зазвичай не відбувалося нічого надзвичайного, виняткового, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних із дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, що виконуються майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Ця сфера життя суспільства протікала поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, отже, й не осмислювалася як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не впливає на дії соціальних інститутів і механізми їх суспільної взаємодії.

У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалася нижчою реальністю. Вона тлумачилася лише як тло або ж зовнішня поверхня чи завіса, за якою лежить справжня реальність, а саме: економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, "воно" у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі

структури у структурному функціоналізмі. Якщо дослідники й зупинялися на характеристиці окремих сфер чи проявів повсякдення, то лише з огляду на їх симптоматичність більш глибинного і вартісного уваги шару соціальної реальності.

Повсякденність трактувалася класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, в гуманітарних науках не була сформована зацікавленість буденним, у тому числі й в історії.

Західноєвропейські (передусім, німецькі, французькі, італійські), а в пострадянський час східноєвропейські (російські і білоруські) історики останньої третини ХХ ст. надали повсякденному життю статусу самостійного об'єкта історичного дослідження.

Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як "природна", "самоочевидна умова людської діяльності" [1, с. 254–255]. Повсякденність є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття, до неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність (А.С.Сенявський) [2, с. 26]. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сфери повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних "горизонтальних" формах (економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо) і на різних "вертикальних" (макро-, мета-, мікро-) рівнях. У проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, які існують у суспільстві у певний час. Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [3, с. 8, 12, 15]. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму), і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі [4].

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне

ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

У процесі конструювання людиною реальності утворюються "схеми", що відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами. Ці засвоєні закономірності ("схеми") закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як упевненість у незмінності виявлених зв'язків. Разом із тим реалізуються вони не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність виявляється прямо і безпосередньо. Для розуміння цих останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча – людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. Під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на тлі яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності як новітнього напрямку в сучасній українській історіографії ще не завершилося, відповідно, оформлення її методологічного забезпечення також перебуває

у процесі становлення.

Необхідність критичного осмислення проблем методології історії повсякденності є цілком очевидною. На нашу думку, можна виокремити два її блоки: внутрішній і міждисциплінарний. Як науковий напрям історію повсякденності відносять до постмодерністських явищ у європейській і американській історіографії. Висхідним принципом історичного аналізу й синтезу в історії повсякденності є методологічний плюралізм: "...завданням істориків, як і інших суспільствознавців, є на підставі ґрунтовного аналізу виділити із сукупності філософсько-історичних теорій і підходів усе те, що дозволяє поглибити вивчення і світового в вітчизняного історичного процесу. Потрібен синтез ідей і методів, а не механічне відкидання одних з них ... і заміна їх іншими" [5, с. 5]. Подолання ідейно-теоретичної конфронтації між різними напрямками історичної думки триває і ґрунтується на враховуванні провідних тенденцій сучасної історичної науки і соціокультурних реалій, у яких це відбувається. Спонукаючи до обговорення широкого кола актуальних проблем історичного пізнання з позицій методологічного плюралізму, різні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики виконують стимулюючу роль у складному і важкому процесі самовизначення історичної науки в умовах історіографічної революції останніх десятиліть [6, с. 45].

Характерною ознакою становлення історії повсякденності є відмова від необхідності вироблення єдиної універсальної теорії і абсолютної моделі реконструювання повсякденного життя, розширення методів історичного дослідження за рахунок запозичення з інших гуманітарних і соціальних дисциплін. Російський історик Л.П.Репіна вказує на інтегративну тенденцію як провідну в сучасній історіографії і вбачає її прояв у закликах до подолання антитези структурного і антропологічного підходів, мікро- і макроісторії, системного і динамічного бачення історичного процесу тощо [7, с. 3].

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, в одних випадках вивчення повсякденності визнається за самостійний напрям дослідження, в інших – розглядається лише як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності, присутня нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своєю появою історико-антропологічному лону, і є, по своїй суті, його відбрунькуванням, утім, трапляється, з одного боку, їх протистав-

лення, а з іншого – пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знаних, історія ментальностей, усна історія тощо.

Досягти спільного знаменника у виробленні теоретико-методологічних засад важко, оскільки у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкта історичного аналізу, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості. Вони зумовлені низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасного розвитку; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних, запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами; наявністю особистості, здатної на роль лідера, засновника, організатора, натхненника (такими були, наприклад, Ф.Бродель, Ю.М.Лотман, А.Я.Гуревич тощо). Виникненню нових історичних досліджень водночас сприяють кілька моментів, їх нелегко відокремити один від одного і визначити ступінь впливу кожного. Для деяких істориків стимулом стала "зміна досвіду", накопиченого сучасниками, але вирішальну роль відіграла "зміна методу" [8, с. 195].

Тому не випадково у сучасних працях українських істориків про повсякденне життя можна зустріти різноманітні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій вітчизняної історичної школи ХІХ ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини ХХ ст., коли внаслідок антропологічного повороту й відбулося перенесення акцентів з вивчення глобальних структур та подієвої історії на рівень повсякденності. Очевидно, лише за умов досягнення балансу інновацій і традицій можливий подальший розвиток історії повсякденності.

У методологічному відношенні вітчизняним дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька проблем. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як спосіб життя, ментальність, норми поведінки тощо, не бралися до уваги. Належить здійснити перехід до неупередженої методології вивчення минулого, критично опанувавши уроки, досвід, арсенал методів і прийомів європейської історіографії, набуті впродовж ХХ ст. Написання з новітніх позицій історії України в умовах незалежності змусило вітчизняних істориків знову надати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, нації тощо. "Невиразне" у цьому сенсі щодення не було науково

затребувано, отже, пересічність повсякденності залишалась і надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом. У ході вироблення сучасної концепції вітчизняної історії у контексті світової нагальним є завдання визначитися з системою наукових напрямів, що забезпечать не тільки адекватне відтворення минулого, а й його розуміння. Реабілітація буденності і визнання її фундаментального характеру особливо актуальні саме зараз, коли стають очевидними прорахунки проекту модернізації радянського соціуму [9, с. 471]. Як теорія прогресивного розвитку суспільства через державні або соціальні структури модернізаційна схема не надавала належної ролі "простій людині" з притаманною їй картиною світу, стереотипами сприйняття і повсякденною життєдіяльністю, зумовленою її ментальністю, вона втрачала право історичної ініціативи і розумілася як пасивний об'єкт цілеспрямованої перетворювальної діяльності держави і суспільства, а не активний суб'єкт історії.

Історія повсякденності в жодному разі не означає лише описового відтворення повсякденних реалій суспільного буття. Йдеться не про "розфарбовування" соціальної історії – надання їй конкретності в дрібницях і деталях, – а про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії. Перед істориком повсякденності постало питання не просто описати побут, звички, норми суспільства, а й з'ясувати їх чинність у складанні історії. У "великій" події історії поза аналізом опинилося побутування простих пересічних людей, історик повсякденності належить звернути свою увагу на цей шар історичного минулого і врахувати його в загальному аналізі. Хоча досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про "малих" людей не вдається.

Історик повсякденності на своєму дослідницькому шляху проходить звичні етапи (окреслення об'єкта вивчення, постановка мети, збір документів, їх аналіз, історичний синтез-опис), спирається на історичні методи, послуговується науковими принципами, вдається до загально-вживаних методик і прийомів наукової праці. І традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію, але для першого ключем прочитання є велика подія історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза його увагою залишаються її буденні/побутові деталі, суб'єктивні/особистісні барвники. Вони, зазвичай, вважали, що ці аспекти історії – справа етнографів. Останніх не цікавила якраз подія історія. Вони приглядалися до побуту і буденних звичок суспільства, його окремих груп, вивчаючи типові сторони побутового життя і матеріальні форми

існування людини у комплексі з вивченням традиційно-побутових компонентів культури (звичаїв, традицій, вірувань, мистецтва, обрядів, свят). Іншими словами, в центрі уваги етнографів – ставлення людей до речових атрибутів повсякденності, які їх оточують, і до тієї сторони духовного життя народу в цілому, котра повторюється, є традиційною, елементи якої відзначені широким побутуванням, розповсюдженістю. Казуальне і випадкове, зазвичай, виходить за межі їх розгляду [10, с. 96].

Історика повсякденності – на відміну від традиційних істориків – цікавить усе: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею – історія особистих переживань людини. Іншими словами, підходи історика повсякденності інтегративні.

Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерела, передусім писемні документи. Історик повсякденності йде цим самим шляхом. Тільки його арсенал джерел значно розширюється і за рахунок власне історичних документів (неофіційних особових письмових і усних свідчень, зображально-візуальних) та неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо). Ключовим моментом сучасної джерелознавчої парадигми методології історії є розуміння джерела як продукту цілеспрямованої людської діяльності, явища культури. Це орієнтує, у свою чергу, на системне вивчення джерел, на звернення до всього багатства витворів культури, що відобразили соціальні, психоісторичні, еколого-географічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські та інші аспекти розвитку суспільства і особи, влади і права, моралі, мотивів і стереотипів людської поведінки [11, с. 33]. Історик повсякденності належить вчитуватися в тексти, використовувати нові засоби, щоб розкрити те, що ховається за прямими висловлюваннями, і розшифрувати прихований смисл, аналізувати правила і способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, якій він призначався, і багато іншого [12, с. 117]. Історик повсякденності має враховувати, що вербальна комунікація приховує більш суттєву інформацію про суспільство, коли врахувати неявне, фонове знання, смисли, що припускаються і мовчазно приймаються учасниками взаємодії, які об'єднують їх. Етнометодологія розуміє мову повсякденного доволі широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і навіть мовчання. Тлумачена з таких позицій мова повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності.

У розпорядженні істориків є класичний інструментарій. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. Є й інший, не менш важливий, але який рідше підлягає обговоренню. Це форми аргументації, манера висловлюватися, використовувати цитати, вживати метафори, словом, ідеться про спосіб написання історії. Для традиційного історика виклад схожий на звіт про проведену дослідницьку роботу, підтверджений документами й супроводжуваний таблицями, картами, схемами, діаграмами. Для історика повсякденності проблема взаємозв'язку змісту досліджуваного і форми його презентації формулюється з особливою гостротою і прямою. Йому потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. У наративі користуватися їх лексикою, звертатися з тодішніми цінностями та пріоритетами.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без "бачення" повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, в динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальна "архівація" минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива – ці свідчення (майбутні документи) виникали у безпосередній гушавині подій, як правило, не для науки, не для музею, вони – оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки для вивчення людини взагалі, скільки для дослідження конкретного способу існування цієї людини, сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих даною спільнотою людей.

Література

1. Козлова Н.Н. Повседневность // Современная западная философия: Словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТОН – Остожье, 1998. – С. 318; Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – Т. 3. – М., 2001.
2. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03–14.05.2001 г. на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru / Под общ. ред. В.В.Керова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – С. 26.
3. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки. – К.: Ніка-Центр, 2006.
4. Волохов С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты / Под ред. Н.Д.Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-

та, 2003. – Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: Материалы конференции – С. 169–177.

5. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С. 3–17

6. Барг И.А. Индивид – общество – история // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С. 41–57.

7. Репина Л.П. Социальная история на пороге XX века: от междисциплинарного анализа к новому историческому синтезу // Социальная история. Проблемы синтеза. – М., 1994.

8. Медик Ханс. Микроистория // Thesis. – 1994. – Вып. 4. – С. 195.

9. Щербаков В.П. Homo soveticus в сетях повседневности // Человек постсоветского пространства: Сборник материалов конференции / Под ред. В.В.Парцваня. – Вып. 3. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2005.

10. Пушкарева Н.Л. "История повседневности" и "история частной жизни": содержание и соотношение понятий // Социальная история. Ежегодник, 2004. – М.: РОССПЭН, 2005.

11. Удод О.А. Психоісторичний підхід до історичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2000. – Вип. 8.

12. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 117.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ю.В.Телячий

На захисті національної культури: "Літературно-Науковий Вісник" у 1917–1919 роках

"Літературно-Науковий Вісник" (далі ЛНВ) – щомісячний літературно-художній і науковий журнал, одне з найавторитетніших всеукраїнських періодичних видань європейського типу (1898–1932), що відіграло важливу роль у розвитку національного письменства, естетичної думки, мистецтва загалом, в об'єднанні розділених кордонами письменницьких сил, в утвердженні національно-патріотичних ідеалів, піднесенні української літератури на європейський рівень [1].

Від моменту виникнення (1898 р., м.Львів) і протягом всього існування до 1915 р. (тимчасового закриття царською владою у м.Києві) ЛНВ пройшов періоди піднесення, розквіту і реакції. За словами авторитетного дослідника української преси А.Животка, "як саме народження цього часопису, так і весь час його існування до часів 1917–1919 років тісно пов'язані з іменем проф. М.Грушевського. Зробив він з "Літературно-Наукового Вісника" орган, що посів найповажніше місце в історії розвитку українського літературно-наукового життя і національно-суспільної думки. Завдяки невтомній праці, широкому світогляду, що ґрунтувався на історичній науці і всебічних знаннях, М.Грушевському пощастило зробити з "Літературно-Наукового Вісника" один із найповажніших органів української журналістики, який привернув увагу широкого культурного загалу. Прислужився тому ще й незвичний хист ініціатора і незмінного керівника часопису та вміння скупчити навколо нього відповідних людей літературно-наукової праці. [...] впродовж існування часопису притягнув він до літературної праці людей, що визначалися своєю активністю та працездатністю на українському літературному, науковому і національно-культурному ґрунті. [...] Серед співробітників були представники з усіх

українських земель. Наповнили вони журнал всеквітом української літературної творчості. [...] У відділах поезії, прози і драми зібрав "Літературно-Науковий Вісник" твори визначніших авторів, що світлими літерами записали свої імена на сторінках української літератури. [...] Поруч з тим поважне місце посідають тут праці на теми українського письменства, критичні замітки, огляди тощо. [...] Не менш багатим був відділ публіцистичний. Тут знайшли місце праці з різних галузей поточного національно-громадянського життя. [...] Тому-то сторінки "Літературно-Наукового Вісника" несли до українського суспільства той цінний інформаційний матеріал... [...] Тут же багаті огляди українського поточного життя... [...] Врешті, відділ бібліографії, що прислужився розвитку українського національно-культурного руху, відгукуючись на всі його прояви, ба, навіть найменші. Все це створювало той ґрунт, на якому виховувалися й зростали українські національно-культурні і визвольні сили, на якому зростала і міцніла ідея національної єдності та поширювався серед української громади національно-суспільний світогляд" [2]. Ця досить обширна цитата об'єктивно визначає значення ЛНВ у загальному інформаційно-видавничому просторі України кінця XIX – початку XX ст., внесок кращих представників західноукраїнської і наддніпрянської інтелігенції у дотримання високих ідейних, змістовних стандартів і вимог, виходячи з актуальності національно-культурного життя.

За 110-літній період з часу появи, за 40 років майже безперервного виходу ЛНВ виправдано заслужив певну увагу у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Але внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин так було не завжди. Надто не сприймала його влада – ні польська, ні австро-угорська, ні царська, ні більшовицька. Адже не влаштовувала пануючу ідеологію головна ідея, що пропагувалася в часописі, – ідея патріотизму і розбудови національно-культурного життя українського народу. Звідси маємо велику кількість коротких заміток про ЛНВ на сторінках переважно довідково-енциклопедичних видань й надто мало фундаментальних наукових розвідок, особливо про ті періоди, що не були популярними у того чи іншого правлячого режиму [3–5].

Протягом десятиліть історики, літературознавці не мали змоги всебічно і повно дослідити історію та зміст ЛНВ у роки Української революції (1917–1921), адже це не було вигідно радянській науці. Сьогодні ми можемо констатувати зацікавленість ЛНВ часів українського державотворення з боку В.Дорошенка – активного учасника цієї боротьби, одного з багатьох його творців-патріотів, А.Животка, а також ряду сучасних учених, з-поміж яких, безумовно, виокремлюється Б.Ясінський, укладач фундамен-

тальної праці про ЛНВ – покажчика його змісту за 1898–1932 роки, тобто за весь період існування журналу [6–8].

Вищезазначене й спонукало до спроби простеження процесу відновлення ЛНВ на зорі революційних подій, його тематичної спрямованості, контингенту авторів, обставин виходу включно до 1919 року – моменту закриття більшовицькою цензурою та ін.

Найбільш цитованими й до сьогодні залишаються спогади про ЛНВ 1917–1919 років Володимира Дорошенка, в яких він віддає заслугу відновлення журналу М.Грушевському (відразу після його повернення з заслання), зазначає про певну втрату позицій: "... Журнал уже не мав того значіння і впливу, що колись. Тоді події летіли так блискавично, що журнал не міг був їх наздогнати. Це на той час була надто тяжка артилерія. Перед вели щоденники. Та й сам Грушевський просто вже не мав часу провадити журнал, зайнятий Центральною Радою". У результаті головним редактором видання став О.Грушевський – знаний учений-літературознавець. В.Дорошенко залишив короткі згадки й про власну співпрацю з часописом [9].

ЛНВ відновився з липня 1917 року й друкувався до вересня 1919 – часу чергової заборони. Всього вдалося видати 9 томів: 1917 рік – Т. 67: Липень–вересень. – 352 с.; Т. 68: Жовтень–грудень. – 352 с.; 1918 рік – Т. 69. – Кн.1–2/3. – 272+3 с.; Т. 70. – Кн. 4–6. – 192 с.; Т. 71. – Кн. 7/8–9, 271. – 272 с.; Т. 72. – Кн. 10/11–12. – 256 с.; 1919 рік – Т. 73: Січень–березень. – 352 с.; Т. 74: Квітень–червень. – 96 с.; Т. 75: Липень–вересень. – 196 с. (Книгу за вересень 1919 року уклали в грудні 1919, але у зв'язку з приходом більшовиків і заборонаю ЛНВ її надрукували лише в жовтні 1920 року) [10].

Назви тематичних рубрик були майже ідентичними тим, які існували до 1915 року, однак їх зміст яскраво демонстрував національно-патріотичні настрої літераторів, науковців, представників інтелігенції, авторів статей з політичної проблематики.

За нашими підрахунками, в усіх томах ЛНВ 1917–1919 роки вдалося розмістити 422 різноманітних твори. Із досить значної кількості дописувачів, представників Лівобережжя, Правобережжя і Західної України, найбільшу активність виявили: М.Грушевський (12 матеріалів), О.Грушевський (31), М.Жук (15), Д.Загул (19), О.Олесь (26), К.Поліщук (15), М.Рильський (9), Н.Романович-Ткаченко (11), О.Слісаренко (12), П.Тичина (9), Г.Чуприна (9) та ін. Небагато творів опублікували такі дописувачі: В.Біднов (1), Л.Білецький (1), П.Богацький (2), В.Винниченко (2), М.Вороний (6), Й.Гермайзе (1), Д.Донцов (1), В.Дорошенко (1), Д.Дорошенко (2), С.Єфремов (3), М.Зеров (6), Ю.Іванов-Меженко (3), О.Кобилянська (1),

В.Королів-Старий (1), О.Косач (2), А.Ніковський (1), С.Русова (3), В.Садовський (2), О.Саліковський (1), В.Самійленко (3), П.Стебницький (3), І.Шешенко (4), М.Сумцов (1), Ю.Тищенко (3), Г.Хоткевич (1), С.Черкасенко (2), М.Шаповал (2) та ін.

(Вищенаведена статистика не дає підстави робити суперечливу, неоднозначну оцінку творчої активності вказаних авторів, що, в першу чергу, відноситься до представників умовно визначеної "другої групи". Всі вони – відомі авторитетні громадські, державні, політичні діячі, які були зайняті проблемами національно-державного будівництва, що, безумовно, впливало на їх творчу активність. І, врешті, факт присутності чи, навпаки, чиеїсь відсутності взагалі на сторінках ЛНВ носить суб'єктивний характер. – Ю.Т.)

За рубриками зміст "ЛНВ" виглядає наступним чином: поезії, проза, рецензії, суспільно-політична, наукова проблематика, від редакції, ювілеї, некрологи.

Таким чином, у 9 томах ЛНВ за 1917–1919 роки дописувачі опублікували 190 поезій, 71 прозовий твір, 120 рецензій, 36 праць на суспільно-політичні теми, 12 інших матеріалів.

Після поразки українського державотворення за ініціативою проф. Ю.Полянського, члена начальної колегії Української військової організації, в 1921 році у м.Львів було відновлено Українську видавничу спілку, члени якої вирішили знову друкувати призупинений ЛНВ під тією ж назвою, що й відбулося 1 травня 1922 року. Розпочався черговий етап історії, що тривав до кінця 1932 року, – фактичного припинення даного видання [11].

Література

1. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Коваліва, В.І.Теремка. – К.: Академія, 2006. – С. 413.
2. Животко А.П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нариску та приміт. М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 149–152.
3. Дорошенко В. "Літературно-Науковий Вісник" // Енциклопедія українознавства. – Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1996. – Т. 4: К–М. – С. 1364–1365.
4. Кушплір Д. Літературно-науковий вісник // Довідник з історії України (А–я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – С. 418.
5. Літературознавчий словник-довідник. – С. 413–416.
6. Дорошенко В. Літературно-науковий вісник. – Авсбург: Накладом Т-ва прихильників УВАН, 1948.
7. Животко А. Історія української преси. – С. 149–152 та ін.

8. Ясінський Б. Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту. Т. 1. – 109 (1898–1932). – К.: Смолоскип, 2000. – 544 с.
9. Там само. – С. 537–538.
10. Там само. – С. 516.
11. Ясінський Б. Вказ. праця. – С. VII–VIII.

Л.С.Король

Танатос в аспекті філософсько-художньої рефлексії

У кінці ХХ ст. спостерігаються певні тенденції до відродження духовності українського народу, повернення його традиційної духовної спадщини. Виходячи з потреби сприяння цьому процесу, потрібно насамперед проаналізувати значні здобутки духовної сфери людського буття, деякі сторони ментального життя. Протягом багатьох віків духовна історія й духовні надбання нашого народу використовувалися (та й використовуються і тепер) для потреб різних етно-політичних утворень, що не були власне українськими або такими, що ставили б інтереси українців на перше місце. Часто ми є пасивними спостерігачами таких процесів і не намагаємося повернути собі власні культурні здобутки. Це формує певну незрозумілість у ставленні до власного культурного джерела, викликає питання, звідки взялася українська духовна спадщина. Тому одним із головних завдань процесу духовного відродження українського народу є повернення йому власної історії, а особливо духовних здобутків [3, с. 205].

Кризові етапи людської історії завжди різко актуалізують екзистенційні питання: сенс існування, етичні проблеми соціальної поведінки, ставлення до смерті та ін., пов'язані з особистісним вибором у житті. Використання певних архетипних традиційних форм, підходів, опертість на власні цінності допоможе українському народу за нинішніх складних умов перехідного періоду в його суспільному житті знайти шлях до себе, до свого самоусвідомлення і самоствердження.

Особливо важливим у цьому аспекті є розгляд зародження та розвитку власної філософської традиції. Характерним тут є те, що розвиток теоретичної думки на теренах нашої Батьківщини завжди був тісно пов'язаний із релігійною традицією, яка домінувала в ранні періоди української історії. Така синтетична релігійно-філософська парадигма виявляла себе через певну конкретну проблематику.

Серед великого кола проблем філософського спрямування слід

виділити проблеми, пов'язані з людським життям. Саме вони належать до розряду "вічних": сенс людського існування, поняття справедливості, питання етичності людської поведінки, природи цінностей.

У граничному вираженні ці питання зводяться до самозбереження індивіда як фрагментарної одиниці соціуму. Невирішеність ряду проблем, зокрема недостатня розробка проблеми життя та смерті та її генези в культурі окремого народу, може спричинити небажані соціальні явища для цього суспільства. В перехідні періоди, коли виникають різні проблеми економічного, політичного, ідейного характеру, часто відбувається збільшення випадків асоціальної та неадекватної поведінки, різних девіацій, зростає кількість посягань на людське життя та багато інших негативних соціальних явищ. Такі деструктивні явища призводять до загострення соціальних відносин. Для нормального функціонування суспільства необхідно враховувати всі можливі сторони цього процесу. Людина самовиражається в символах життя та смерті, які виступають через саму міру буття. І життя, і смерть – рівнозначні символи. Усвідомлення людиною проблемності життя та смерті слугувало виникненню ряду детермінант для формування та розвитку давньоукраїнської філософської думки [3, с. 210].

Смерть – незворотна зміна існування певним чином організованої, динамічної системи, що веде до руйнації або повної зміни організації системи, а також перехід даної системи з динамічного (життєвого) стану в статичний (повного спокою). Відносно людини це повне припинення тілесної і духовної життєдіяльності, або хоча б однієї з них (залежно від точки зору на дану проблему).

Поєднання життя та смерті в антагоністичну, але нерозривну діаду сприяло виникненню ряду духовних феноменів. Як релігія, так і філософія зосереджують увагу на питаннях, що виникають під впливом даної проблеми. Щоб усвідомити повною мірою цю проблему, людство витворило різноманітні та різнопланові духовні феномени. Серед них найяскравіше виділяються релігія, філософія, мистецтво.

Проблема життя та смерті була присутня як під час зародження та розвитку людської релігійності у розвинутому вигляді, так і під час зародження філософських систем і течій. Це показано на прикладі давньоєгипетських та давньохеттських творів, літератури стародавніх Месопотамії, Індії та Китаю. Особливе місце танатосу відведене в Біблії. Велике значення феноменам життя та смерті приділялось у релігійній та філософській традиціях європейської античності.

Інтерес до цієї теми зростає, починаючи з XIX ст. і до нашого часу. Про невідворотність проблеми життя та смерті в житті людини говорили

С.К'єркегор, М.Хайдеггер, А.Камю, Е.Фромм та ін. Правда, не завжди це питання виступало у своїй цілісності. Відомий філософ і теолог П.Тілліх розглядає танатос у межах дослідження людської турботи та страху перед смертю.

З'явилися деякі дослідження і в сучасній Україні, присвячені аналізу окремих фрагментів концептуалізації життя та смерті. Відзначаються праці В.Рички, Н.Фатюшиної, Н.Михайлівської, Н.Наумової, О.Бреусенко, Н.Караульної, В.Конобродської, Г.Кулагіної, В.Пономаренко, В.Давидюка, М.Нікітенко, О.Таланчука, Ю.Борейко, С.Безклубої, А.Глушка, Т.Чайки, Г.Лозко, М.Козлова, В.Скуратівського.

Слід зауважити, що загалом українські дослідники індиферентні до аналізу даного дослідження. Спостерігається якась розмитість дефініції, метизація, але у формі не чітких визначень, а життєвих прикладів, притч тощо. Проглядається не стільки усвідомлення, скільки переживання проблеми життя та смерті. І хоча дослідженням життя, смерті, безсмертя займаються багато науковців, але ця проблема є більше релігійною, виходячи з суті тогочасної культури, яка була релігійною.

У нас ця проблема не вербалізована в науковому плані, а європейська культура її вже проаналізувала. Україна як європейська держава повинна прискорити такі наукові дослідження для пришвидшення темпів включення власної культури в загальноєвропейське ментальне поле.

Література як одна з найбільш значущих культурних складових не могла не звернутися до проблеми танатосу, осмислювання його колізії з точки зору духовних запитів конкретної епохи. Літературні варіанти сюжетів, мотивів і образів "ставали високими зразками духовного подорослішання суспільства, яке протистоїть вкрай політизованим процесам сучасного "богошукання" [1, с. 13]. Різноманітний танатологічний матеріал протягом духовної еволюції людства розвивався, віддаляючись від канонічного варіанту, активно вбираючи в себе продуктивні елементи конкретної історичної реальності, зберігаючи свою актуальність. Протягом століть письменники різних національних літератур використовували універсальні, вічні теми і образи для філософського осмислення дійсності, для розгляду нагальних проблем часу.

Традиційний матеріал дозволяє зосередити увагу на дослідженні людського світу у всіх його різноманітних виявах і станах; маючи узагальнений сенс і значення, будучи своєрідним концентратом загальнокультурної пам'яті, він забезпечує відображення основних ідей і проблем епохи, до якої він належить, і головне, органічно входить до системи художньо-філософського мислення подальших епох розвитку людства.

Завжди особливий інтерес до сюжетно-образного матеріалу спостерігався в переломні періоди життя суспільства. На порозі ХХ сторіччя виникають нові літературні версії традиційного матеріалу. Українські письменники теж звертаються до нього (Л.Українка, П.Куліш, І.Франко та ін.). Нова історична реальність вимагала нових творів, які б відображали "найбільш значні події й ідеї епохи в образах, головним поетичним "нервом" яких виявлялася напружена поетико-філософська думка, яка намагалася відчутти нові явища суспільного і духовного життя своєї епохи, нові суспільні зв'язки і відносини і висловити їх у формі найбільш узагальненої, виявляючи себе як сплав вищих досягнень соціально-філософської і художньої думки своєї епохи з віковими образами, які створила народна поетична свідомість" [2, с. 141].

На межі ХІХ–ХХ ст. спостерігаємо, що літературні варіанти танатологічного матеріалу тяжіють до дослідження екзистенційної суттєвості людини. У переломні моменти історії на арену виходить окрема особистість, яка протистоїть ворожому світу, яка "відстоює свою внутрішню свободу, своє "Я" проти насилля з боку "Ми" і "Вони", яка стверджує свою самоцінність і особистість" [1, с. 11]. Ми зустрічаємо певний тип художнього мислення, який І.Г.Неупокоева визначала як "філософсько-символічну образність".

Літературний герой найчастіше осмислює своє безсмертне існування і переходить від абсолютної покірності Божій волі до усвідомленого опору цій волі. У мотиві безсмертя провідним є аксіологічний момент, тобто як використовується людиною здобуте нею безсмертя, що воно дає герою: повна ізоляваність від суспільства, страждання і напружені думки про сенс життя, бажання тільки одного – смерті, спокою. Усе це у літературі ХХ ст. формулюється як "агасферівський комплекс". В.Антофійчук і А.Нямцу визначили "агасферівський комплекс" як "морально-психологічний стан безсмертного індивідууму, при якому володар вічного життя проходить через безкінечно повторювану кількість однотипних ситуацій і станів, внаслідок чого вони повністю втрачають свою поведінкову та емоційно-психологічну новизну" [1, с. 82]. Як результат вічне життя сприймається як мученицьке покарання.

Різноманіття трактувань "вищої реальності" безпосередньо залежить від "містичної сваволі" автора, здатного "діагностикою карми" вульгаризувати всі законні духовні пошуки особистості. Езотеричне мислення, виступаючи, по суті, сектантським не тільки стосовно ортодоксальної релігійності, але й у цілому до традиційної культури, високої традиції, зводиться до онтологічної таємниці, незбагненності й трагічності смерті у розряді "пекучих таємниць", закриваючи тим самим можливість її справжнього філософського значення.

Література відносно смерті виконує подвійну, "взаємозворотню" функцію. З одного боку, вона покликана відтворювати й транслювати існуючі моделі сприйняття смерті, з іншого – внаслідок потужності свого впливу на побудови повсякденної свідомості література здатна формувати й закріплювати нові форми взаємодії людини зі смертю [5, с. 10].

Перевіряючи історію еволюції людського суспільства мовою метафори можна стверджувати, що людина почала з усвідомлювати свою смертність.

Успіхи у фізичній і біологічній науці допомагають смерті відсторонити, полегшити біль; метафізичні вміння дозволяють людині осмислити смерть, нав'язати їй раціональний устав або просто відмовитися від її існування, не повірити в неї. Але уникнути смерті людина не може.

Беручи до уваги літературоцентризм української філософії й філософічність української літератури, необхідно розглядати це як систему поглядів стосовно танатології.

Можливість різноманітних інтерпретацій смерті, стимулювання невгамовного тяжіння людини до "позабуттєвого" породжують своєрідний танатологічний експеримент [6, с. 5].

Рефлексія над смертю здатна найбільше "розпалити" метафізичну "пристрасть" людини, розбудити в ній справжнє філософське горіння, а отже, зробити це буття більше духовним.

Танатологія узурпує міркування над смертю, перекладаючи всю проблематику в план технології вмирання, тим самим профануючи буттєву таємницю, зводячи людину до рівня психічної й фізіологічної істоти.

Літературо-філософський підхід дає, на нашу думку, найбільш глибоке осмислення феномена смерті. Він розкриває одночасно й морально негативний і позитивний аспекти смерті. З одного боку, смерть постає як абсолютне зло. Але саме, усвідомлюючи неминучість смерті, людина виявляє в собі трансцендентну волю, прагнучи до справжнього Буття, до Абсолюту. Людина – істота антропологічна, і її смертна частина завжди буде шукати буттєве заповнення. Сукупний досвід філософської культури свідчить про одне – смерть не норма й ніякі посилення на "закони природи" не зможуть задовольнити трагічні пошуки. Саме ця якість і робить буття справді людським, розкриваючи його трагічний характер. Ігнорування цього факту призводить до духовно-моральної й фізичної деградації особистості в соціумі. Танатофобія породжує некрофілію; українська метафізика смерті сприяє подоланню страху смерті як "основного інстинкту" і розширює обрій духовного буття людини.

Література

1. Артемьева Т.В. История метафизики в России XVIII века. – СПб., 1996. – С. 94.
2. Антофійчук В.І., Нямцу А.Є. Проблеми поетики традиційних сюжетів та образів у літературі. – Чернівці: Рута, 1997. – 256 с.
3. Вальчук А. Проблема життя та смерті у давньоукраїнській філософській думці та її значення для розуміння трансформації української духовності // Філософські пошуки. – Львів; Одеса, 1999. – Вип. X. – С. 203–212.
4. Вальчук А. Проблема життя та смерті у запозиченій літературі України XI–XV ст. // Мультиверсум: Філософський альманах. – К., 2000. – Вип. 18. – С. 74–84.
5. Демичев А. Дискурсы смерти: введение в философскую танатологию. – СПб., 1997. – С. 10.
6. Хоружий С.С. К феноменологии аскезы. – М., 1988. – С. 5.
7. http://www.vusnet.ru/biblio/archive/shenkao_osnovi/.

М.В.Семенова

Культурна сфера в умовах ринкових відносин: проблема фінансового забезпечення (90-і роки ХХ ст.)

Останні десятиліття у коло інтересів науковців та громадськості поряд із традиційно досліджуваними питаннями економіки та політики включилися проблеми духовності, культури, менталітету, морального стану суспільства. Вивчаються фактори впливу на розвиток культурної сфери, яка з розвитком ринкових відносин опинилася у несприятливих умовах.

Питання умов розвитку культури у сучасних вітчизняних дослідженнях, зокрема проблему її фінансового забезпечення, порушують В.П.Андрущенко, Ю.П.Богущий, О.А.Гриценко, В.М.Даниленко, М.Г.Жулинський, С.І.Здіорук, В.М.Литвин, В.А.Скуратівський, М.Стріха, М.В.Попович та інші [1].

Важливим чинником розвитку культури є соціально-економічне становище в державі, оскільки тенденції в цій сфері формують можливості для розвитку культурної галузі або ж гальмують її розвиток за умови відсутності таких.

Перше десятиліття розбудови держави містило в соціально-економічній сфері вкрай суперечливі тенденції. Ключовим процесом стає перебудова планово-адміністративної системи економічного регулювання на засади ринкових відносин. Такий різкий поворот закономірно мав призвести до кризових явищ, проте в умовах морально-психологічного піднесення у суспільстві, зумовленого прагненням побудови незалежної

держави, очікувалося, що перехід відбудеться з невеликими труднощами. Стартові можливості в Україні для цього були: наявність природних ресурсів та матеріально-технічної бази, вдале геополітичне положення, трудовий та інтелектуальний потенціал.

Але одразу далися взнаки чинники, які унеможливили функціонування соціально-економічної сфери в нових ринкових умовах (за командно-адміністративною системою вони не виявлялися): нерівномірність у забезпеченні природними ресурсами, зокрема незабезпеченість енергоносіями, регіональна та галузева диспропорційність у розвитку економіки, значний відсоток ВПК, застарілі технології та енергоємність незавершеність циклу виробництва, відсутність належних самостійних зовнішньоекономічних зв'язків.

Загострювалися соціальні проблеми, і – що важливо для періоду трансформування – власне суспільство не було готове перейти до нових соціально-економічних реалій: управлінські структури не мали і не поспішали набувати досвіду керівництва в нових умовах, а у населення сформувалися стійкі стереотипи безініціативної діяльності в умовах адміністративно-командної системи.

Аналізуючи та узагальнюючи статистичні дані щодо стану соціально-економічної сфери, дослідники виділяють три періоди її розвитку першого десятиліття незалежності [2]:

1991–1994 роки – лібералізація та обвальне падіння виробництва: характерною була слабкість у протидії кризовим чинникам; у 1994 році валовий внутрішній продукт зменшився до 59,6% від рівня 1991 року, тобто на 40,4%; виявилися як позитивні наслідки лібералізації (початок роздержавлення та приватизації, свобода підприємництва і торгівлі, у тому числі зовнішньої), так і негативні (зростання інфляції, безробіття, зниження рівня доходів населення, обсягів виробництва, загострення соціальних проблем);

1995–1998 роки – активізація протидії кризовим процесам і уповільнення темпів падіння в економіці: проведено основні організаційно-економічні заходи, спрямовані на створення ринкової інфраструктури: сформувалися і вдосконалювалися банківська, податкова, митна системи, фондовий ринок; здійснено приватизацію та демонополізацію в основних секторах економіки, сформовано конкурентне середовище; обмежено державне втручання в економіку; основними результатами стали зниження інфляції, макроекономічна стабілізація, зупинення падіння виробництва (якщо у 1991–1994 роках середньорічний темп скорочення реального ВВП становив 14%, то у 1995–1998 він зменшився вдвічі; з 1995 року спосте-

рігається поступове уповільнення щорічних темпів реального падіння економічної активності: ВВП – з 23% у 1994 році до 1,7% у 1998);

1999–2001 роки – стабілізація економіки і відновлення темпів її зростання: за підсумками 1999 року практично стабілізувалася динаміка реального ВВП; посилилася соціальна орієнтація виробництва; приріст випуску товарів народного споживання майже вдвічі перевищив загальні темпи зростання у промисловості; зменшився дефіцит державного бюджету (до 1,5% ВВП), підвищилася інвестиційна активність; у 2000 році вперше за роки незалежності було досягнуто збільшення реальних обсягів ВВП (на 6%), підкріплене зростанням у всіх основних галузях економіки.

Проте економічна стабілізація, на жаль, не призвела до поліпшення становища сфери культури. У 90-і роки із розвитком ринкових відносин ця сфера опинилася у нових, незвичних для себе умовах, а загострення проблеми фінансового забезпечення, що є основою для її функціонування, загалом поставило під загрозу інфраструктуру культурної галузі.

Механізми фінансування розвитку сфери культури закладені в нормативному документі – "Основи законодавства України про культуру", де зазначено (стаття 23), що фінансування культури здійснюється на нормативній основі за рахунок республіканського і місцевих бюджетів, а також коштів підприємств, організацій, громадських об'єднань та інших джерел. Держава гарантує необхідні асигнування на розвиток культури в розмірі не менше восьми відсотків від національного доходу України. Передбачено (стаття 24) можливість створення фондів культурного розвитку з метою фінансової підтримки і захисту закладів, підприємств та організацій культури в умовах ринкової економіки, цільового використання коштів, що відраховуються на потреби культури, відповідно до чого можуть бути створені як республіканські, так і місцеві фонди [3]. Таким чином, законодавством передбачено бюджетне і позабюджетне фінансування культурної сфери. Перше включає фінансування сфери культури з державного і місцевого бюджетів. Більш ніж 80% інфраструктури культури перебуває у власності місцевих (обласних і районних) рад і фінансується з місцевих бюджетів, а у підпорядкуванні відповідного міністерства знаходиться невелика кількість закладів культури (близько 120), які фінансуються з державного бюджету України [4].

Фінансування видатків на культуру з державного бюджету в другій половині 90-х років виконувалось у межах від 35,8%, (1999) до 54,5% (1997), а видатки зведеного бюджету України на окремі соціально-культурні заходи (культура і мистецтво) у відсотках до загальної суми видатків складала 1,2% [5].

Для культурної сфери на державному рівні залишається стійкою і не вирішеною проблема фінансування видатків за "залишковим принципом", на регіональному (обласному) та місцевому (районному) рівні проблема фінансового забезпечення взагалі не може вирішитися, оскільки існуюча законодавчо-нормативна база чітко не визначає обсягів асигнувань на культуру з місцевих бюджетів і не передбачає розподілу відповідальності за її фінансове забезпечення між загальнодержавним і місцевими бюджетами – а більшість закладів культурної сфери на сьогодні фінансується з місцевих бюджетів, які в умовах складної соціально-економічної ситуації залишаються дотаційними.

Недостатнє фінансування культурної сфери зумовлює скорочення її інфраструктури, погіршення матеріально-технічного стану закладів та установ культури, загострення кадрового питання, обмеження надання якісних культурних послуг.

Основна причина загострення проблеми фінансового забезпечення, на думку фахівців, полягає у відсутності чіткого механізму регулювання цього питання на законодавчому рівні [6].

Правовою базою бюджетного фінансування культурної сфери є "Основи законодавства України про культуру", де визначено основу фінансового забезпечення – бюджетне утримання культурної сфери; що ж до позабюджетних механізмів фінансування, то документ посилається на інші законодавчі акти, які переважно або не були прийняті, або не передбачають урегулювання проблем культурної сфери.

Це призводить до того, що позабюджетні надходження: кошти приватних осіб, підприємницьких структур, громадських організацій – мають епізодичний характер. А отже, не використовується можливість вирішення фінансових проблем культурного розвитку позабюджетним фінансуванням.

Досвід розвинених держав свідчить, що передусім недержавні джерела – кошти благодійників, меценатів і спонсорів, різних фондів, фундацій – дають переважну частину коштів на фінансування культурних програм, проектів, культурно-мистецьких акцій. Цьому сприяє законодавство цих держав: створює відповідні пільгові механізми оподаткування. Найпоширенішими механізмами податкових пільг у розвинених країнах, зокрема, є: звільнення від оподаткування частки доходів пожертвувачів, яка використана на благодійні пожертви неприбутковими культурними організаціями, звільнення самих неприбуткових організацій від деяких видів податків, значно спрощений (і здешевлений) механізм реєстрації неприбуткових організацій та інші [7].

Важливим документом, який повинен був стимулювати благодійну діяльність у сфері культури, а отже, і сприяти залученню додаткових надходжень для її підтримки, є Закон України "Про благодійництво і благодійні організації" (1997) [8]. Він визначає основні напрями благодійництва у сфері культури (надання допомоги талановитій творчій молоді; сприяння охороні й збереженню культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання; сприяння розвитку культури, в тому числі реалізації програм національно-культурного розвитку, доступу всіх верств населення, особливо малозабезпечених, до культурних цінностей та художньої творчості), проте не заохочує спонсорів та меценатів до благодійної діяльності, оскільки передбачає дуже обмежені пільги для благодійних організацій і майже ніяких пільг для приватних осіб та підприємств, які можуть здійснювати пожертвування.

Іншим неупорядкованим механізмом функціонування джерела позабюджетного фінансування сфери культури є додаткові доходи суб'єктів культурної діяльності, отримані шляхом надання платних послуг населенню. Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній формі власності" 1997 року [9] було затверджено значний перелік платних послуг, які можуть надавати відповідні заклади у сфері культурно-освітньої діяльності, міжнародної співпраці, побутових та інших послуг з метою більш повного задоволення культурних потреб населення та створення сприятливого середовища для максимального залучення позабюджетних джерел фінансування діяльності цих закладів. Але отримані прибутки не звільняються від оподаткування, тому додатково зароблені кошти ідуть на сплату податків. Звичайно, це має негативні наслідки для розвитку платних культурних послуг населенню, стримує творчу ініціативу працівників культури і не сприяє залученню позабюджетних фінансових ресурсів для підтримки культурної сфери. Завдяки такому механізму діяльність закладів культури частково підтримувалася б із бюджету, частково за рахунок додатково отриманих доходів, які дали б можливість зберігати та розвивати матеріально-технічну базу культурної сфери.

Вкажемо ще одну проблему фінансового забезпечення сфери культури. Згідно з чинним законодавством більшість закладів культури і мистецтв віднесена до прибуткових, комерційних організацій і змушена сплачувати низку податків, платежів, відрахувань у різноманітні фонди. Суперечність полягає у тому, що підприємства, організації, заклади культури, сплачуючи різноманітні податки, разом з тим розраховують на

асигнування з державного бюджету. Суть проблеми нормативно-правового регулювання податкових механізмів фінансового забезпечення культурної сфери полягає у недосконалому податкового законодавства, що призводить до скасування раніше задекларованих пільг і водночас не забезпечує належних механізмів для реалізації наявних [10]. Наприклад, стаття 26 "Основ законодавства України про культуру" передбачає встановлення пільг щодо оподаткування доходу підприємств та організацій, окремих осіб, які частково відраховують його на потреби культури [11], але це положення не має прямої дії і може бути реалізоване лише через відповідні механізми податкового законодавства, які не були створені. Не передбачалося стимулювання культурно-мистецької діяльності Законом України "Про систему оподаткування", затвердженим Верховною Радою України у 1997 році [12]. Не був затверджений Закон "Про неприбуткові організації", який би кардинально вплинув на ситуацію у сфері культури і звільнив від оподаткування більшість закладів, установ, підприємств культури, дозволив урегулювати податкові механізми фінансування культурної сфери.

Відсутність цього закону протягом 90-х років стримувала розвиток "третього сектора" в культурній сфері: благодійних фондів, фундацій, мистецьких та культурних асоціацій. А перевага діяльності цього сектора справді значна: на відміну від прямого бюджетного фінансування, яке передбачає збереження базової інфраструктури культурної сфери, благодійні фонди чи інші організації вкладають кошти у конкретні проекти та нові мистецькі явища, надають гранти державним і недержавним організаціям та закладам культури. Окрім того, якщо бюджетне фінансування передбачає надання коштів закладам культури механічно, за нормативним чи іншим утвердженням принципом, то гранти фундацій – на конкурсній основі відкритими рішеннями спеціальних органів. Саме відсутністю цього закону пояснюється той факт, що навіть невелика кількість благодійних фондів, що були створені в Україні в період незалежності з метою фінансової підтримки сфери культури в умовах ринкової економіки, змушені згорти свою діяльність.

В Україні протягом 90-х років (і до цього часу) на законодавчому рівні не відрегульовано принципи змішаного фінансування культурної сфери, що передбачає об'єднання зусиль державних інститутів, приватного сектора, неприбуткових організацій і створення механізмів додаткового залучення коштів для фінансування сфери культури.

Неврегульованими залишаються правовідносини у виставковій, концертній і театральній-гастрольній діяльності, що позбавляє бюджет значних надходжень.

Отже, в умовах ринкових відносин одна з головних проблем розвитку культурної сфери – забезпечення її фінансування – загострюється. Кошти, передбачені бюджетом на розвиток культури, не забезпечують навіть частково її потреби, а механізм позабюджетного фінансування культурної сфери в Україні залишається фактично нерозвиненим, що зумовлено відсутністю цілісної законодавчо-нормативної бази, яка б охоплювала весь комплекс проблем, пов'язаний із забезпеченням механізмів фінансування. Відсутність системи податкових пільг для різних суб'єктів культурної діяльності обмежує можливості творчості діячів культури, підприємницької ініціативи різних інституцій культури, а також юридичних і фізичних осіб, які прагнуть надати фінансову підтримку закладам культури, творчим працівникам, підтримати окремі культурно-мистецькі акції. Ситуація ускладнюється через те, що чинні законодавчі акти, які регулюють фінансові, податкові правовідносини у сфері культури, в багатьох випадках не мають прямої дії, потребують прийняття низки підзаконних актів, тому залишаються малоефективними.

Сформована у 90-х роках нормативно-правова база фінансового забезпечення сфери культури потребувала і до сьогодні потребує глибокого реформування. Законодавство має передбачити не лише традиційне бюджетне утримання базових культурних закладів, а й різні механізми підтримки культурних організацій усіх видів та форм власності: податкові пільги, надання конкурсних грантів, заохочення недержавних інвестицій у вітчизняну культуру. Держава повинна виробити шляхи сприяння залучення позабюджетних коштів у розвиток культурної галузі, а для цього у край необхідним є перегляд податкової політики щодо сфери культури: забезпечення пільгового стимулювання юридичних і фізичних осіб, які спрямовують свої кошти на розвиток культури. Цей крок потребує розроблення продуманої системи нормативно-правових актів, які б створили сприятливі умови для розвитку меценатської діяльності, спонсорства, організації благодійних фондів, громадських комітетів підтримки культурних ініціатив та ін.

Система фінансового забезпечення функціонування сфери культури є недосконалою, поглиблює кризу, яку переживає національна культура, і потребує якнайшвидше докорінних змін. Усталені існуючі підходи щодо фінансового забезпечення сфери культури не відповідають її реальним потребам, методи використання бюджетних коштів є застарілими і неефективними; майже нерозвиненим залишається механізм позабюджетного фінансування, що зумовлюється нерозробленістю необхідної нормативно-правової бази.

"Прибутком" фінансування розвитку культури у перспективі для держави стане формування цивілізованого суспільства, здатного до модернізації, розвитку, творчості.

Література

1. Андрущенко В.П. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990. – 200 с.; Богуцький Ю.П. Проблеми та перспективи української культури // Культура і життя. – 2002. – №8–9. – С. 1–2; Гриценко О. Культурна політика: Концепції й досвід: Навч. посіб. – К., 1994. – 60 с.; Гриценко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. – К., 2000. – 228 с.; Здіорук С.І., Парахонський Б.О., Валевський О.Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. – К., 1995. – 76 с.; Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми: Збірник наукових праць. – К., 1995. – 64 с.
2. Україна за роки незалежності. 1991 – 2001. – К., 2001. – С. 5.
3. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – Ст. 294.
4. Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / За ред. О.Гриценка. – К.: УЦКД, 1998. – С. 11–12.
5. Заклади культури, мистецтва, фізкультури. Статистичний бюлетень, К., 2004. – 80 с.
6. Карлова В.В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах: Дис. канд. наук з державного управління: 25.00.01 / Українська академія державного управління при Президентові України. – К., 2003. – С. 83.
7. Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / За ред. О.Гриценка. – К.: УЦКД, 1998. – С. 43.
8. Закон України Про благодійництво та благодійні організації // Офіційний вісник України. – 1997. – Чис. 42. – 30 жовтня. – Ст. 1.
9. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній формі власності: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 черв. 1997 р. №534 // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах (1991–1998). Вип. II. / Упоряд.: В.В.Липовський, А.Ф.Мироненко. – К., 1999. – 222 с.
10. Карлова В.В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах: Дис. канд. наук з державного управління: 25.00.01 / Українська академія державного управління при Президентові України. – К., 2003. – С. 89.
11. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – Ст. 294.
12. Закон України Про систему оподаткування // Офіційний вісник України. – 1997. – Чис. 12. – Кн. 1. – Ст. 13.

Громадсько-політична, державницька, наукова та культурницька діяльність П.Г.Тичини 1891–1967 рр. (історіографічний огляд проблеми)

Дослідники історії завжди цікавились яскравими особистостями у сфері політики, науки та культури. Актуальність вивчення діяльності історичних постатей зумовлена не лише науково-теоретичним пізнанням нашої історії, а й необхідністю з'ясувати внесок цих персоналій у суспільно-політичний, культурний розвиток України в цілому. Недооцінка їх значущості в історії як і перебільшення заслуг не дозволяють побачити всю глибину тієї доби, зробити об'єктивних висновків. Відтак актуальним є критичний історіографічний аналіз літератури, пов'язаний з відображенням життя та діяльності П.Тичини.

Мета статті. Проаналізувати погляди науковців та публіцистів щодо трактування культурницької, громадсько-політичної, державницької та наукової діяльності П.Тичини, критично переосмислити їхні твердження та оцінки висловлені в науковій та публіцистичній літературі. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- виявити та проаналізувати дослідження науковців та публіцистів щодо трактування культурницької, громадсько-політичної, державницької та наукової діяльності П.Тичини;

- критично переосмислити їхні твердження та оцінки.

Аналіз наукового дослідження проблеми громадсько-політичної, наукової та державницької діяльності П.Тичини (1891–1967) свідчить, що українська та зарубіжна історіографія не достатньо приділяли уваги даній темі. Комплексне дослідження громадсько-політичної, наукової та державницької діяльності видатного діяча кінця XIX – другої половини XX ст. ще досі відсутнє.

Дослідження історіографії з проблеми ускладнюється вузькістю джерельної бази життя та діяльності П.Тичини. Безслідно зник масив архівних документів та матеріалів біографічного характеру про П.Тичину в результаті військових подій Першої світової та Громадянської війн першої половини XX ст. Інша частина документальних матеріалів – знищена державними органами СРСР. За наявністю актів передачі та прийому архівних матеріалів в установи державного значення не виявлена їх наявність. Так, починаючи з 1926 р. при Інституті літератури імені Т.Шевченка Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі АН УРСР) діяв Всеукраїнський літературний музей, де зберігалися заінвентаризовані архівні фонди щодо громадсько-політичної та культурницької діяльності митців України А.Заливчого, В.Сосюри, В.Чумака,

І.Кулика, М.Хвильового, В.Блакитного та, зокрема особистий архів П.Тичини, де поряд з документами біографічного характеру про діяча зберігалися архіви журналів “Забой”, “Червоний шлях”, літературних організацій “Плуг”, “Гарт”, з якими він активно співпрацював. У 1934 р. після реорганізації Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка АН УРСР Всеукраїнський літературний музей закрито, а 16 грудня 1934 р. згідно з розпорядженням Спілки Радянських письменників України з нього вилучено архівні матеріали, які були передані до Харківської наукової бібліотеки ім. В.Короленка та Будинку літератури. Безслідне зникнення згаданих документальних матеріалів ще до сьогодні залишає не роз’ясненими окремі білі плями життєвого шляху П.Тичини – видатного діяча України кінця XIX – другої половини XX ст. Навіть на початку XXII ст. історики України не мають доступу до документальних матеріалів, що зосереджені в спецархівах України.

Історіографію дисертаційного дослідження обраної теми складають: монографії, статті та наукові розвідки, видані впродовж останніх дев’яноста років в Україні, Канаді та країнах Європи. Історіографічний доробок у роботі згрупований за такими напрямками: наукові праці радянських критиків; історіографія української діаспори; сучасна українська історіографія; суспільно-політична та критична література, присвячена подіям XX ст., зміст якої допомагає розкрити окремі завдання дисертації.

Перше наукове дослідження творчого доробку П.Тичини, висвітлення його громадсько-політичної позиції літературознавця А.Ніковського “*Vita nova. Критичні нариси*” (1919) припадає на період громадянської війни, коли внутрішнє становище України характеризувалося економічною розрухою, занепадом промисловості та сільського господарства, посиленням у соціальній сфері процесів маргіналізації та декласування, наростанням соціальної напруженості та політичної нестабільності. У зазначений період П.Тичина займався культурно-освітньою та громадсько-політичною діяльністю в Києві. У 1918 р. видав першу поетичну збірку “Сонячні кларнети”, яка принесла митцю світову славу.

У праці А.Ніковський зазначив, що ідея вболівання за долю народу України, за його національне самовизначення стала головним критерієм творів П.Тичини. Передбачаючи масовий ідеологічний наступ на П.Тичину, А.Ніковський писав: “Щодо ідеології, то, що ви хочете, коли поет на струнах вічності перебирає, стоїть в центрі всесвіту і одночасно вдивляється в усмішку романтики” [23, с. 56]. Саме тут, перший і останній раз, слово “ідеологія” з’явилося не в контексті вимог та порад автора, а як дозвіл сповідувати єдину ідеологію – власну творчу свободу. До уваги А.Ніковського потрапила перша збірка віршів П.Тичини “Сонячні кларнети”, датована 1918 р., де критик вбачав реальне втілення доти невідомого в радянській поезії рівня “високости”. Він пов’язував зазначений поетичний

прорив з духовним піднесенням митця, породженим подіями національної революції 1917–1920 рр. [23, с. 23]. На думку А.Ніковського, перша збірка П.Тичини “Сонячні кларнети” дала поштовх до розширення горизонтів у відображенні національної культури України. У поемі П.Тичини “Скорбна мати” (1918), вміщеної у поетичній збірці “Сонячні кларнети”, літературознавець відзначив “високий патріотичний порив, що робить усю поему національною і напружує до крайньої міри почуття” [23, с. 47]. А.Ніковський вважав, що у вірші “Одчиняйте двері...” (1918) вже згаданої поетичної збірки П.Тичина відтворив “...нечувано різку й геніально пластичну картину української дійсності. Аналіз вірша критик вибудував на розумінні психології сакрального дійства. На його думку, поезія “Одчиняйте двері...” засвідчила, що “... перші наші ясні сподівання й почуття національного щастя та подальші соціальні й політичні бурі, анархію, кров...” [23, с. 31].

У 20-х роках ХХ ст. виходить ряд наукових досліджень О.Білецького, К.Буровія, С.Єфремова, М.Зерова, І.Майдана, В.Юринця, присвячених проблемам формуванню громадсько-політичної та національної свідомості П.Тичини, вивченню творчої спадщини митця та її науково-критичного осмислення, визначенню місця і ролі діяча в національно-визвольних змаганнях та його внеску у розбудову Української незалежної держави, еволюції суспільно-політичних переконань письменника та початок його співпраці з Радянською владою.

Досліджуючи ранню творчість П.Тичини, критик М.Зеров приділив значну увагу аналізу збірки “Сонячні кларнети” (1918). Дослідник звернув увагу на її складну структуру, наголосив на вираженні національно-патріотичних почуттів “... могутній поклад складають образи нашого національного відмерзання напровесні 1917 року”. Також М.Зеров акцентував увагу на соціально-політичних подіях: “Соціальні та політичні бурі є зображенням апогею, котрий подано в “Скорбній матері”” [13, с. 493]. Вагомий внесок у справу вивчення творчої спадщини митця раннього періоду зробив учений О.Білецький. У дослідженні “Двадцять років нової української лірики (1903–1923)” (1923) науковець звернув увагу на природній, глибокий зв’язок творів П.Тичини з життям українського народу, вірою в його світле майбутнє, зазначивши, що для творчості П.Тичини була характерна “глибока народність, заглибленість поезії митця в рідний ґрунт” [3, с. 26]. Він вбачав у особистості П.Тичини, насамперед, представника української селянської інтелігенції.

На перехресті поглядів літературних критиків опинився вірш П.Тичини “Плач Ярославни” (1923), який увійшов до збірки “Вітер з України” (1924). І.Майдан у статті “Зріст і сила творчості П.Тичини” (1925) схвалював “нове розуміння змісту старих фабул, революційне трактування образу Ярославни” [22, с. 189]. З ним погоджується К.Буровій у праці “Боротьба за радість” (1929), опублікованій на сторінках журналу “Червоний шлях”, який

вбачав у творі “найкращий зразок класової боротьби в поезії” [5, с. 89]. З іншого боку, М.Зеров дорікав П.Тичині за “сухі контури алегорії” у “Плачі Ярославни”, відзначав слабкість пера в подібних “ідеологічних речах” [13, с. 500].

У 20–30-х років ХХ ст. світ побачили праці присвячені висвітленню еволюції суспільно-політичних поглядів П.Тичини, визначенню його місця і ролі в період національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст., співпраці поета з Радянською владою. Історіографія вказаного періоду представлена доробками літературознавців та критиків України та української діаспори. Це передусім праці С.Єфремова, А.Ніковського, М.Зерова, К.Буровія, В.Юринця, О.Білецького, І.Майдана та інших.

Суспільно-політичні протиріччя післяреволюційної доби першої половини ХХ ст., встановлення Радянської влади в Україні зумовили еволюцію світоглядних позицій П.Тичини та змусили його співпрацювати з комуністичним режимом. Питання змісту літературної творчості та художнього життя для молодого митця було більш ідеологічним, ніж художньо-естетичним: зі зміною суспільно-світоглядних поглядів поет змінив не тільки ідейні мотиви творчості, але й часом свідомо примітивізував зображувані ним події.

Прийняття П.Тичиною радянської ідеології відбилося на сторінках критичних праць літературних видань. І.Майдан, Ю.Юринець, К.Буровій вітали залучення П.Тичини до так званого “пролетарського” мистецтва. Проте С.Єфремов, М.Зеров застерігали поета від поспішного зречення первинних принципів: патріотизму, національного самовизначення, ідеї побудови незалежної України.

Наприкінці 20-х років ХХ ст., вдаючись до методів прямого насильства в побудові нового соціалістичного суспільства, правлячою верхівкою на чолі зі Й.Сталіним, розпочався наступ на творчу інтелігенцію, яка намагалася протидіяти становленню тоталітарного режиму в країні.

З виходом у світ статті голови Раднаркому В.Чубаря в газеті “Комуніст” (1927), де поема П.Тичини “Чистила мати картоплю” розцінена ним як націоналістична, з’явилася серія політичних нападів на поета. З цього часу комуністична ідеологія втручається як в творчість митця, так і в критичні відгуки про нього.

Гносеологічні та онтологічні корені громадсько-політичних поглядів П.Тичини, його внесок у розвиток “пролетарської” літератури висвітлені у монографії проф. В.Юринця “Павло Тичина. Спроба критичної аналізи” (1928). Ґрунтовне вивчення поетичного світобачення П.Тичини дозволило автору вперше запропонувати розгляд генези творчості митця з огляду її історичних витоків, наголосивши на важливому аспекті “комізму поета”: “Відразу ж відчувається, що П.Тичина свідомо живе в епоху Ейнштейна, Кланка, Резерфорда й Бора” [35, с. 26]. В.Юринець не погоджувався з

поетичним трактуванням П.Тичини ідейних позицій національного відродження України в його поемі “Золотий гомін” (1917), але визнавав, що він найчутливіше вловив сутність своєї доби, став до певної міри її віддзеркаленням і символом. “Аналіза” П.Тичини – це аналіз того, що ми є, зірки вийшли й куди прямуємо, – зазначав В.Юринець [35, с. 87]. Засуджуючи “інтелігентський індивідуалізм”, відсутність “мотиву барикад” у збірці П.Тичини “Замість сонетів і октав” (1920), В.Юринець наголошував: “Не здобуття позицій у запальному бої не може вибачити поетові відокремлення від шумливого походу маси, що йде, мусить іти по трупах”. “Чому Тичина досі не з нами?” – головний лейтмотив праці В.Юринця “Павло Тичина. Спроба критичної аналізи” (1928). Автор зазначав: “Тичина, є в нас така велика культурна сила, що хотілось би, щоб поезія його іскрилась чистим алмазом пролетарської ідеології” [35, с. 82]. Те, що непокоїло С.Єфремова, а саме – вкраплення невластивих молодому П.Тичині мотивів, для В.Юринця – предмет схвалення. Вітаючи зародки “пролетарських” мотивів у поета, В.Юринець у творах П.Тичини “Харків” (1923), “Вулиця Кузнечна” (1921) схвалював оспівування “героїчного, пролетарського, спартанського ідеалу”. Він доходить висновку, що “ідея комунізму стає органічним складником Тичини” [35, с. 114].

Монографія В.Юринця “Павло Тичина. Спроба критичної аналізи” (1928) – це передусім “аналіза” світоглядних позицій П.Тичини. Проте свідомо чи несвідомо, в силу власних поглядів, а, можливо, політичної ситуації в країні, В.Юринець будь-що намагався відшукати у творчості П.Тичини ознаки пануючої ідеології та посилити їх власними коментарями [36, с. 1]. Інформативна насиченість, стильова вправність монографії, обізнаність автора з проблемою – все це перекреслювалось єдиною вадою: заідеологізованістю.

На думку О.Ярового, дослідника поетичної творчості П.Тичини, монографія В.Юринця “Павло Тичина. Спроба критичної аналізи” завдала більше шкоди, ніж користі митцю: вона була складником тієї сили, що підштовхнула П.Тичину до творчої “пролетаризації”, до написання заідеологізованих збірок “Чернігів” (1931) і “Партія веде” (1933).

К.Буровій, дослідивши ідейне спрямування поетичних творів П.Тичини, у статті “Боротьба за радість” (1929) визначив етапи світоглядного формування поета. Перший етап – “Сонячні кларнети” (1918) – момент зустрічі з революцією; другий – “Плуг” (1920), “Замість сонетів і октав” (1920) – змагання з революцією; третій етап – “Вітер з України” (1924), уривки з симфонії “Сковорода” (1920–1922) – визнання революції; четвертий етап, на думку критика, тривав і розвивався, був помітний у збірці “Вітер з України” –це етап “пролетарської поезії міста та соціальної боротьби, цілком протилежний надкласовим ілюзіям доби “Золотого гомону” (1920) [5, с. 90]. Як і І.Майдан, К.Буровій вважав, що

П.Тичина справді “дійшов свого зростання і сили” саме в “пролетарський період” [5, с. 97].

Окремо варто розглянути розвідки представників української діаспори, зокрема Ю.Лаврінєнка, В.Чаплєнка, В.Барки, Б.Федєнка, І.Кошелєвця та інших, які були сучасниками П.Тичини і намагалися об’єктивно оцінити ідейне спрямування його поетичного доробку. Предмет вивчення дослідників української діаспори – рання творчість поета. Поезії, в яких оспівувалося радянське суспільство, розглядалися як факт, з яким належить змиритись.

Аналізом творчого і життєвого шляху П.Тичини відкривається укладена Ю.Лаврінєнком антологія “Розстріляне відродження” (Мюнхен, 1959). Автор подав стисло характеристику творчого шляху митця, визначивши головний акцент на “капітуляції” перед Москвою. Науковець вважав, що “серед загального терору Москви на Україні, який через його несамовиті масштаби, можливо, було б визнати катастрофою природи, П.Тичину врятувало його ім’я, відоме тоді поза межами СРСР, його згода продемонструвати свою повну “капітуляцію” перед Москвою і московським диктатором. Великий поет цілковито зник зі сцени – з’явився безоглядний одописець тирана і російської зверхності, безвладний президент Верховної Ради УРСР” [21, с. 18].

У статті “Література Вітаїзму 1917–1933 рр.” (195), яка ввійшла до вище згаданої антології “Розстріляне відродження”, Ю.Лаврінєнко спробував дослідити суспільно-політичну атмосферу радянської України 20–30-х рр. ХХ ст., а також еволюцію громадсько-політичних та літературно-художніх поглядів П.Тичини, причини, через які він постав офіційним партійним поетом. Згодом, у праці “На шляхах синтезу кларнетизму” (Канада, 1977), присвяченій 60-річчю видання збірки “Сонячні кларнети” та 10-річчю смерті П.Тичини, Ю.Лаврінєнко значну увагу приділив детальному аналізу збірки “Сонячні кларнети”. На його думку, П.Тичина в поезіях зазначеної збірки “пробував охопити чи не головні суперечності і дилеми його судьбоносної кризової доби... дилеми національного і соціального” [21, с. 51].

Заслугоує на увагу стаття літературного критика В.Чаплєнка “Радянїзація Павла Тичини” (1960 р.), що ввійшла до його збірника наукових розвідок “Пропащі сили. Українське письменство під комуністичним режимом (1920–1933)” (1960). У статті автор вказав на громадсько-політичну позицію П.Тичини в період національно-визвольних змагань України початку ХХ ст.: “Події в Україні тоді були такі, що й цей поет-мрійник не міг не відгукнутись на них. Коли була проголошена Українська Народна Республіка, він написав думу “Проголошення Української Народної Республіки” [34, с. 109]. У вказаній праці В.Чаплєнко звернув увагу на проблему залучення П.Тичини до співпраці з Радянською владою

та мотиви зміни ним громадсько-політичних позицій в умовах диктату більшовицької ідеології, коли від незалежних митців вимагали визнання пролетарської теорії, засудження інакомислячих, повної відмови від власного “я” в ім'я розчинення в масі. Про ставлення поета до Радянської влади автор зазначив: “Тичина спочатку виразно стояв на боці рідного народу... У власному патріотизмі він виходив із тези, що “любити свій край не є злочин, коли це для всіх” [34, с. 111]. Наголошуючи на жорстокому політичному та ідеологічному тиску Радянської влади на митців у 20-х роках ХХ ст., В. Чапленко писав: “Події набували такого характеру, за яких поетові довелося поставити перед собою питання: “Хіба й собі поцілувати пантофлю Папи?” [34, с. 112]. Зі згортанням українізації і наступом московської ідеології це питання поставало чимраз актуальніше. І в плані, либонь, цієї актуальності Тичина ударив у тон того загального бунтарства... почав прославляти “хоробрість безумних” [34, с. 113].

Підсумовуючи В. Чапленко зазначав, що “наведений у цій праці фактичний матеріал свідчить про нечувано жорстокий тиск на письменників і про неповноцінність досягнень. Повноцінними й щирими були тільки ті твори, що їх написано до запровадження більшовицько-тоталітарного контролю (наприклад, збірка П. Тичини “Сонячні кларнети”), а пізніше – це переважно були а) або езопівщина, б) або казенщина” [34, с. 139]. Безперечно, внесок представників української діаспори в дослідженні громадсько-політичної, наукової та державницької діяльності П. Тичини значний, хоча більшість праць публіцистичного характеру, оскільки написані літературними критиками. На цих працях негативно позначилося й те, що автори спиралися на обмежену документальну базу, тому що переважна більшість архівних та інших джерел зберігалася в СРСР і була недоступна. Поза увагою дослідників залишилася творча, громадсько-політична та державницька робота П. Тичини після 30-х років ХХ ст.

У 30-х роках ХХ ст. аналіз праць П. Тичини в Радянській Україні здійснювався з огляду на вчення марксизму-ленінізму та керівну роль Комуністичної партії. Тогочасні дослідники творчості та громадсько-політичної діяльності П. Тичини свідомо нав'язували українському суспільству вкрай заідеологізоване уявлення про митця, оскільки у вказаний період почало поширюватись його офіційне визнання як поета-співця “комуністичної партії”, співця “єдиної родини” [7; 8; 16].

У післявоєнний період дослідники творчості, громадсько-політичної та державної діяльності П. Тичини продовжували спиратися на рішення та директиви партійних органів, висловлювання керівних діячів КПРС та Комуністичної партії України.

А. Ішук у критико-бібліографічному нарисі “Павло Тичина” (1954) подав заідеологізований, а іноді і сфальсифікований аналіз творчості митця. Автор вбачав у поетові “натхненого співця всенародної боротьби за

комунізм” [16, с. 3]. Період творчості поета, що припав на часи національно-визвольної революції 1917–1920 рр., А.Іщук розглянув з пролетарського погляду, партійно-класових принципів, заперечуючи національно-патріотичні почуття П.Тичини.

Фундаментальна монографія Л.Новиченка “Поезія і революція: творчість П.Тичини в перші післяжовтневі роки” (1956) також зазнала впливу комуністичної епохи. Науковець дав детальну, цілісну картину творчого світу поета в хронологічних рамках періоду 1918–1924 рр. У дослідженні чи не вперше в радянській критиці визначено ряд проблем, пов’язаних із поемою П.Тичини “Сковорода” (1920–1922). Не зрікався Л.Новиченко і “незручних” для офіціозу творів доби “Золотого гомону” (1917), закономірно розглядаючи їх у припустимих на той час обмежених рамках.

У 1961 р. видано збірник “Павлові Тичині”, присвячений 70-річчю з дня його народження та 50-річчю літературної діяльності митця. Основу збірника становлять статті, присвячені творчості поета; спогади, відгуки про нього М.Горького, М.Коцюбинського, М.Рильського, О.Гончара, Г.Верьовки та інших відомих діячів культури СРСР.

Вплив громадсько-політичних поглядів П.Тичини на формування національної свідомості та суспільної позиції молодих українських митців першої половини ХХ ст. висвітлено в працях З.Грузмана, О.Ярового, Д.Білоуса, Д.Головка та інших.

Зокрема, збірник статей “Співець нового світу” (1971) містить спогади вже відомих митців В.Кочевського, О.Губар, А.Іщука, Ю.Смолич, С.Чиковані та інших, які з вдячністю згадують власні здобутки творчої школи П.Тичини.

Аналіз творчої співпраці П.Тичини з молодими митцями, виявлення характеру та сутності впливу його громадянської позиції на них, знайшло відображення у праці З.Грузмана “Павло Тичина –літературознавець і критик” (1978).

Уперше нове переосмислення творчості та суспільно-політичної, державницької діяльності П.Тичини простежувалося в праці В.Стуса “Феномен доби (сходження на Голгофу слави)”. Вказана монографія, написана В.Стусом у 1970–1971 рр., була конфіскована й пролежала в архівах КДБ упродовж двох десятиліть [10, с. 18].

Витоки громадсько-політичної поезії В.Стус шукав в атмосфері національно-революційних змагань. Він змальовував постать поета у контексті спалаху національного відродження після повалення самодержавства. Дослідник вказав на народження генія з надр історичної епохи, стверджував, що злет таланту відбувся на гребені епохальних подій. В.Стус аналізував і ті твори поета років української революції, що були заборонені в радянський час. Не оминув він і збірку “Замість сонет і

октав” (1920) піддавши її об’єктивному аналізу як одну з кращих праць письменника. П.Тичина періоду “Сонячних кларнетів”, – писав автор, – “увесь у провесні української революції, у передчутті” наближуваної всеохоплюючої грози” [26, с. 9]. Формування і розвиток таланту П.Тичини простежено ним на тлі велетенських зрушень вітчизняної історії першої половини ХХ ст. Звичайно, праця В.Стуса “Феномен доби (сходження на Голгофу слави)” не позбавлена недоліків: її чи не найголовніший недолік – надмірна категоричність у деяких твердженнях.

В.Стус, керуючись принципом історизму, у межах філософського постмодерну на творчій і життєвій долі одного з геніальних поетів першої половини ХХ ст. П.Тичини показав трагедію людини в умовах тоталітарного режиму, згубну дію “казармового” соціалізму на національну культуру і духовність народу. Радянськими ідеологами згадану працю В.Стуса визнано ворожою, антирадянською, націоналістичною, що підривала безпеку “наймогутнішої на планеті держави”. За дослідження “Феномен доби (сходження на Голгофу слави)” В.Стус сплатив сімома роками суворого режиму та п’ятьма роками заслання [4, с. 3].

Попри певну частку “шістдесятницького” максималізму, праця В.Стуса і тепер зберігає актуальність, дивуючи читача свіжістю та сучасністю оцінок. Наукове дослідження надзвичайно насичене фактажем, авторові притаманний глибокий аналіз творчих здобутків і проррахунків П.Тичини, детальний розгляд причин трагедії геніального митця, змушеного стати “блазнем при дворі короля”. У невеликому за обсягом “Феномені доби” віддзеркалено найголовніші етапи еволюції поета, його зліт, “зріст і сила”, небезпечні фази занепаду. Це не тільки наукова розвідка, а й звинувачувальний вирок системі, що дозволяла собі “коригувати” творчу особистість митця. “Його трагедія відобразила трагедію рідного народу” – підсумував В.Стус [26, с. 92]. І ця думка перегукується з висловом вже згаданого вище В.Юринця: “Аналіз творчості П.Тичини становить собою розгляд сутності “всіх нас”, себто суспільства, нації”.

Понад три десятиліття досліджував творчий доробок та громадсько-політичну, державницьку діяльність П.Тичини науковець С.Тельнюк (1935–1990). Він є автором біографічної повісті “Павло Тичина” (1979) та монографії “Молодий я, молодий: Поетичний світ П.Тичини (1906–1925)” (1990), а також численних статей про митця.

Біографічна повість С.Тельнюка “Павло Тичина” (1979) присвячена висвітленню творчого шляху та громадсько-політичної діяльності поета. У вступному слові до згаданої праці літературознавець Ю.Збанацький зазначив: “...Автор біографічної повісті – дослідження про Павла Тичину стояв перед складною проблемою: адже йому треба було подати біографію людини, історію зростання її душі. С.Тельнюк намагався поєднати жанр белетристичний із жанром дослідницьким, докумен-

тальність і домисел так, щоб це вийшло природно й правдиво” [11, с. 6]. Варто зазначити, що праця побудована на використанні архівних документів про П.Тичину, а також його творів. Матеріали праць про митця з відбитком ідеологічних штампів, видані у радянський період, використані автором поверхово. Біографічна повість С.Тельнюка “Павло Тичина” (1979) розкрила перед широким читацьким загалом цікаві епізоди життєвого та творчого шляху поета, які виходили за межі його “приватного життя” та мали суспільно-політичне звучання.

Монографія С.Тельнюка “Молодий я, молодий...: Поетичний світ Павла Тичини (1906–1925)” визначила вагомий крок у розвитку вітчизняної науки 90-х рр. ХХ ст. Схематично окресливши період дитячих та юнацьких років П.Тичини С.Тельнюк основну увагу сконцентрував на подіях, що мали місце на початку ХХ ст. та, зокрема участі в них молодого П.Тичини. У вказаній праці С.Тельнюк прагнув подати об’єктивний, всебічний аналіз творчості П.Тичини, очистити “образ поета від перекручувань, замовчувань, фальсифікацій”. Проте суспільно-політичні реалії 90-х років ХХ ст. не дозволяли автору повною мірою висловлювати власні судження цілком відверто. Це змушувало його обходитись багатозначними натяками та замовчуваннями, зокрема у місцях, де йшлося про вторгнення до поезії П.Тичини політизованої “естетики”. Значні ліричні відступи, що притаманні творам художнього та публіцистичного стилям, у праці С.Тельнюка пояснюються обмеженістю матеріалу документального характеру.

З.Гузман у рецензії на монографію С.Тельнюка “Молодий я, молодий...: Поетичний світ Павла Тичини (1906–1925)” писав: “... можна визначити основні аспекти, “наскрізні” для всієї книжки. Насамперед твердження: Тичина-поет глибоко національний, що увібрав у себе найглибинніші традиції української класичної й новітньої поезії” [8, с. 69].

Грунтовний аналіз життя і діяльності П.Тичини, визначення його місця і ролі в суспільно політичному житті України першої половини ХХ ст. здійснено вченим С.Гальченком у праці “Грані великого таланту” (1990) [6]. Автор відтворив цілісну картину дитячих та юнацьких років П.Тичини, висвітлив середовище зростання митця, а також чинники, що вплинули на формування його світоглядних позицій. У праці подано деякі аспекти творчої полеміки щодо сприйняття сучасним читачем особистості П.Тичини.

Зі здобуттям українським народом незалежності та розбудовою української держави, завдяки розвитку історичної науки та вільного доступу до джерельної бази розпочався процес переосмислення та правдивого висвітлення громадсько-політичної, державницької та наукової діяльності П.Тичини.

Л.Новиченко у статті “Тичина і його час: незайві доповнення”, що ввійшла до його збірника “Двадцять роки. Літературні дискусії, полеміки”

(1991), одним із перших спробував об'єктивно розглянути ідеологічно "татуйовані" твори митця, що побачили світ у радянський період [9].

Сучасне незаідеологізоване бачення творчого доробку П.Тичини подав О.Яровий у праці "Офіційний" Тичина як ідеологема Радянської епохи" (1994) [36].

Аналіз системи світоглядних координат, що визначали мистецькі надбання поета, а також розкриття його творчого феномену в національно-культурному просторі України першої половини ХХ ст. здійснив А.Погрібняк у праці "Тичина золотогомінний", що увійшла до його збірника "Класики не зовсім за підручником" (2000) [31].

Важливим науковим доробком у дослідженні аспектів просвітницької роботи під час державної діяльності П.Тичини на посадах Народного Комісара освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі УРСР), а згодом Міністра освіти УРСР у 1943–1948 рр. є стаття педагога К.Присяжнюка "Освітній подвиг П.Тичини" (1991) [32].

Подальше вивчення вказаного напрямку діяльності П.Тичини знайшло своє відбиття у праці М.Павленко: "Освітнянський плуг Павла Тичини" (2001) [29].

Актуальною на сьогодні залишається його монографія "Тичинівська формула українського патріотизму" (2002 р.) [30]. У праці дослідниця, з огляду на патріотичний характер громадсько-політичної позиції митця, визначила місце і роль П.Тичини у розвитку освіти України першої половини ХХ ст., подала аналіз його епістолярної спадщини, присвячену переважно проблемам освіти. Недоліком монографії є те, що в ній недостатньо представлено документальні матеріали, зокрема ті, що висвітлюють діяльність П.Тичини на посаді Наркома та Міністра освіти УРСР.

Отже, результати історіографічного дослідження проблеми "Громадсько-політичної, державницької, наукової та культурницької діяльності П.Тичини (1891–1967) свідчать, що обрана тема залишається малодослідженою; складається з наукових розвідок, монографій, статей. У наукових працях та статтях висвітлено окремі аспекти багатогранної діяльності П.Тичини, зокрема, період його ранньої творчості, суперечливе ставлення сучасників до ідеологічних переконань поета, спорядично досліджується його робота на посаді Міністра освіти.

Однак залишилися поза увагою дослідників участь П.Тичини у вищих законодавчих органах УРСР і СРСР, вплив П.Тичини на становлення та виховання молодих митців та вивчення ролі і місця П.Тичини в розвитку творчих, наукових міжреспубліканських і зарубіжних зв'язків. Потребує детальнішого вивчення, наукова діяльність поета, яка не знайшла належного висвітлення в історичній науковій літературі. У цілому аналіз історіографії доводить у необхідності подальшої розробки проблеми. Відсутність єдиної точки зору з багатьох загальних і окремих питань

громадсько-політичної, державницької, культурницької та наукової діяльності П.Тичини спонукає переглянути та по-новому проаналізувати особливості процесу формування світогляду митця, його ранню творчість, роль та місце діяча в національно-визвольних змаганнях, роботу П.Тичини в органах виконавчої влади, наукових установах, творчих спілках, його участь у вищих законодавчих органах влади УРСР та СРСР, вплив поета на становлення та виховання молодих митців. Вимагає нового переосмислення культурницька, наукова та публіцистична діяльність П.Тичини.

Аналіз історіографії громадсько-політичної, державницької, культурницької та наукової діяльності П.Тичини стане першим кроком до комплексного та глибокого дослідження непересічної особистості митця, його місця і ролі у суспільно-політичному та культурницькому житті України.

Література

1. Барка В. Хліборобський орфей, або клярнетизм. – Мюнхен – Нью-Йорк: Бібліотека "Сучасності", 1961. – Ч. 2. – 87 с.
2. Барка В. Цитоване. – Канада: Бібліотека "Сучасності", 1961. – Ч. 2. – 90 с.
3. Білецький О. Двадцять років нової української лірики (1903–1923 рр.). – Харків: Держвидав України, 1924. – 38 с.
4. Бокий І. І сказали люди: годі нас дурити // Сільські вісті. – 2001. – 26 січня. – С. 3.
5. Буровій К. Боротьба за радість // Червоний шлях. – 1929. – №7. – С. 89–105.
6. Гальченко С. Грані великого таланту: До 100-річчя від дня народження П.Г.Тичини. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – 48 с.
7. Губар О. Павло Тичина: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1981. – 257 с.
8. Гузман З. Внесок тичинознавця // Слово і час – 1992. – №1.
9. Двадцять роки: літературні дискусії, полеміки. – К.: Дніпро, 1991. – 366 с.
10. Жулинський М. Сходження на Голгофу слави // День. – 2001. – 28 вересня. – С. 18–19.
11. Збанацький Ю. Слово до читача // Тельнюк С. Павло Тичина.– К.: Молодь, 1979. – 336 с.
12. Зеров М. До джерел. – К.: Слово, 1926. – 131с.
13. Зеров М. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – 600 с.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 609 с.
15. Історія української літератури. – К.: Наукова думка, 1965. – 864 с.
16. Іщук А. Павло Тичина. – К.: Художня література, 1954. – 162 с.
17. Ковалів Ю. Василь Барка // Слово і час. – 1992. – №2. – С. 11–12.
18. Кошелівець І. Літературний процес: дещо з віддалі. – Париж: Наукове товариство ім.Т.Шевченка, 1991. – 94 с.

19. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 378 с.
20. Лавріненко Ю. На шляхах синтезу клярнетизму. – Канада: Бібліотека "Сучасності", 1997. – 63 с.
21. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.
22. Майдан І. Зріст і сила творчості Павла Тичини // Червоний шлях. – 1925. – №3. – С. 189–201.
23. Ніковський А. Vita nova. Критичні нариси. К., 1989. – 144 с.
24. Новіченко Л. Поезія і революція: Творчість П.Тичини в перші пожовтневі роки. – К.: Рад. письменник, 1956. – 288 с.
25. Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину / Упорядник та приміт. Г.Донця. – К.: Дніпро, 1971. – 512 с.
26. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). – К.: Знання України, вид-во поліграфічний центр "Знання", 1993. – 96 с.
27. Тельнюк С. Молодий я, молодий. – К.: Дніпро, 1990. – 418 с.
28. Тельнюк С. Павло Тичина: Бібліографічна повість. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
29. Павленко М. Освітнянський плуг Павла Тичини // Рідна школа. – 2001. – №1. – С. 70–73.
30. Павленко М. "Тичинівська формула українського патріотизму" / М.Павленко. – Умань, 2002. – 180 с.
31. Погрібний А. Тичина золотогомінний // Класики не зовсім за підручником. – К.: Школяр, 2000. – 135 с.
32. Присяжнюк К. Освітній подвиг Павла Тичини // Радянська освіта. – 1996. – 14 лютого. – С. 8–9.
33. Федченко Б. Знівечений талант // Вільна Україна. – 1961. – Ч. 30. – С. 58–60.
34. Чапленко В. Пропаші сили. – Канада: Вінніпег, 1960. – 141 с.
35. Юринець В. Павло Тичина. Спроба критичної аналізи. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 115 с.
36. Яровий О. "Офіційний" Тичина як ідеологема Радянської епохи" / О.Яровий // Слово і час. – 1994. – №11–12. – С. 35–41.
37. Яровий О. Поет на перехресті поглядів: критика різних років про П.Тичину // Українська мова та література. – 1997. – №18. – С.1–3.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г.В. Начальные истоки творчества Николая Гоголя	3
Арват Н.Н. Жінщина в повісті Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	11
Николаенко А.И. Последние встречи Гоголя и Кукольника.....	18
Карский А.А. Памятник Н.В.Гоголю в Нежине	26
Сарапин В. Жанрово-стильові особливості "Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" Івана Котляревського	42
Ковальчук О.Г. Життєва філософія Кирпатого Мефістофеля (роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")	55
Хархун В.П. "Регулювальний канон": ідеологічні та естетичні практики марксо-ленінської критики	68
Русаченко Н.П. Морфологічні процеси в розвитку іменникового словотвору староукраїнської мови XVI–XVIII ст.....	92

ІСТОРІЯ

Степанчук Ю.С. Державно-політичні погляди гетьмана Данила Апостола в умовах наступу російського царату на українську автономію	103
Рудик О.В. Діяльність органів міського самоврядування у справі поширення початкової освіти в Харківській губернії у др. пол. XIX – на поч. XX ст.	108
Дудар О.В. Визвольні змагання 1917 року на сторінках "Черниговских губернських ведомостей"	118
Лейберов О.О. Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році: труднощі становлення та функціонування нової влади	124
Рябченко О.Л. Студенство Радянської України 1920-х років: від образу до реальності	137
Ткаченко І.В. Боротьба з соціальними та професійними хворобами в Україні у 20-х роках XX ст.	147
Оніпко Т.В. Історичний досвід перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців споживчої кооперації в ринкових умовах непу	159

Дудченко О.С. Як і чому змінювався правовий статус колегій народних комісаріатів УРСР (1938–1946 роки)?	170
Ігнатенко М.М. Особливості природних умов життя в українському селі у 1990–2000-х роках	177
Коляструк О.А. Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження	187

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Телячий Ю.В. На захисті національної культури: "Літературно-Науковий Вісник" у 1917–1919 роках	196
Король Л.С. Танатос в аспекті філософсько-художньої рефлексії	200
Семенова М.В. Культурна сфера в умовах ринкових відносин: проблема фінансового забезпечення (90-і роки ХХ ст.)	205
Даниш Л.В. Громадсько-політична, державницька, наукова та культурницька діяльність П.Г.Тичини 1891–1967 рр. (історіографічний огляд проблеми)	213

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 52

*Проблеми літератури, історії та культури
XIX–XX ст. у сучасному висвітленні*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.
Літературний редактор: Приходько Н.О.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку __.10.09
Гарнітура Times
прим.
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 13,1

Папір офсетний
Тираж 100

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru